

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

СУМГАИТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

ELMI XƏBƏRLƏR

НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ

SCIENTIFIC NEWS

ISSN 1680 - 1245

Print

ISSN 2706 - 719X

Online

SOSIAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏR BÖLMƏSİ

СЕРИЯ: СОЦИАЛЬНЫЕ И ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

SERIES FOR SOCIAL AND HUMANITARIAN SCIENCES

Cild
Tom
Volume

21 № 3

Sumqayıt

2025

ISSN 2706-719X (Online)
ISSN 1680-1245 (Print)

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

СУМГАИТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

SUMGAIT STATE UNIVERSITY

ELMİ XƏBƏRLƏR

НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ

SCIENTIFIC NEWS

Sosial və humanitar elmlər bölməsi
Серия: Социальные и гуманитарные науки
Series for Social and Humanitarian Sciences

Cild 21

2025

№ 3

Sumqayıt – 2025

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Elmi xəbərlər. Sosial və Humanitar elmlər bölməsi
REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor Əminəğa Sadıqov, *AMEA-nın müxbir üzvü, professor, rektor*
Baş redaktorun müavini Elşad Abdullayev, *dosent, elm və innovasiyalar üzrə prorektor*

REDAKSIYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ

Dilçilik Nizami Cəfərov, *akad. (Azərbaycan)*, Natalia Qaqarina, *prof. (Almaniya)*, Ramazan Məmmədov, *prof. (Azərbaycan)*, Sayal Sadıqova, *prof. (Azərbaycan)*, Böyükxanım Eminli, *dos. (Azərbaycan)*, Günel Paşayeva, *dos. (Azərbaycan)*, Xəyalə Muğamat, *dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)*

Ədəbiyyatşünaslıq Şükrü Haluk Akalın, *prof. (Türkiyə)*, Fikrət Rzayev, *prof. (Azərbaycan)*, Məhərrəm Qasımlı, *prof. (Azərbaycan)*, Nigar İsgəndərova, *prof. (Azərbaycan)*, Sevinc Həmzəyeva, *dos. (Azərbaycan)*, Törə Məmmədova, *dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)*, Dəyanət Cümənov, *dos. (Azərbaycan)*

Tarix Daniyal Kidirniyazov, *prof. (Rusiya)*, Selma Kadir qızı Yel, *prof. (Türkiyə)*, Kozma Tamas, *prof. (Macarıstan)*, Adil Baxşəliyev, *prof. (Azərbaycan)*, Zabil Bayramov, *prof. (Azərbaycan)*, Şirxan Səlimov, *prof. (məsul redaktor, Azərbaycan)*, Matias Dornfeld, *dos. (Almaniya)*, Osman Hacıyev, *dos. (Azərbaycan)*, Əminə Həsənova, *dos. (Azərbaycan)*, Sona Məhərrəмова, *dos. (Azərbaycan)*

Sosiologiya

İqtisad elmləri Ziyad Səmədzadə, *akad. (Azərbaycan)*, Mixail Osipov, *prof. (Rusiya)*, Vasilii Bespyatıx, *prof. (Rusiya)*, Nazim İmanov, *prof. (Azərbaycan)*, Arif Şəkərəliyev, *prof. (Azərbaycan)*, Hacığa Rüstəmbəyov, *prof. (Azərbaycan)*, Loğman Abdullayev, *dos. (Azərbaycan)*, Qalib Hüseynov, *dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)*, Aynurə Yəhyayeva, *dos. (Azərbaycan)*, Lalə Vəliyeva, *dos. (Azərbaycan)*

Pedaqogika Aleksandr Korostelyov, *prof. (Rusiya)*, Fərrux Rüstəmov, *prof. (Azərbaycan)*, Ramiz Əliyev, *prof. (Azərbaycan)*, Rəfət Hüseynzadə, *prof. (Azərbaycan)*, Erde Gabor, *dos. (Macarıstan)*, Lada Çepeleva, *dos. (Rusiya)*, Aytəkin Məmmədova, *dos. (Azərbaycan)*, Sevr Mirzəyeva, *dos. (Azərbaycan)*, Məftun Hehdərova, *dos. (Azərbaycan)*, Şəlalə Adıgözəlova, *dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)*, Şahnaz Quliyeva, *dos. (Azərbaycan)*, Şikar Hüseynov, *dos. (Azərbaycan)*

Psixologiya

Metodika

Сумгаитский государственный университет
Научные известия. Серия: Социальные и гуманитарные науки
РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Главный редактор Аминага Садыгов, *член-корр. НАНА, профессор, ректор*
Зам. главного редактора Эльшад Абдуллаев, *доцент, проректор по науке и инновациям*

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

Языкознание Низами Джафаров, *акad. (Азербайджан)*, Наталья Гагарина, *проф. (Германия)*, Рамазан Мамедов, *проф. (Азербайджан)*, Саялы Садыгова, *проф. (Азербайджан)*, Беюкханым Эминли, *доц. (отв. ред., Азербайджан)*, Гюнель Пашаева, *доц. (Азербайджан)*, Хаяля Мугамат, *доц. (Азербайджан)*

Литературоведение Шюкрю Халук Акалын, *проф. (Турция)*, Фикрат Рзаев, *проф. (Азербайджан)*, Магеррам Гасымлы, *проф. (Азербайджан)*, Нигяр Искендерова, *проф. (Азербайджан)*, Севиндж Хамзаева, *доц. (Азербайджан)*, Тора Мамедова, *доц. (отв. ред., Азербайджан)*, Даянат Джуманов, *доц. (Азербайджан)*

История Даниял Кидирниязов, *проф. (Россия)*, Селма Кадир гызы Йел, *проф. (Турция)*, Козьма Тамас, *проф. (Венгрия)*, Адиль Бахшалиев, *проф. (Азербайджан)*, Забиль Байрамов, *проф. (Азербайджан)*, Ширхан Салимов, *проф. (отв. ред., Азербайджан)*, Матиас Дорнфельд, *доц. (Германия)*, Осман Гаджиев, *доц. (Азербайджан)*, Амина Гасанова, *доц. (Азербайджан)*, Сона Махаррамова, *доц. (Азербайджан)*

Социология

Экономические науки	<i>(Азербайджан)</i> Зияд Самедзаде, <i>акад. (Азербайджан)</i> , Михаил Осипов, <i>проф. (Россия)</i> , Василий Беспярых, <i>проф. (Россия)</i> , Назим Иманов, <i>проф. (Азербайджан)</i> , Ариф Шекералиев, <i>проф. (Азербайджан)</i> , Гаджиага Рустамбеков, <i>проф. (Азербайджан)</i> , Логман Абдуллаев <i>доц. (Азербайджан)</i> , Галиб Гусейнов, <i>доц. (отв. ред., Азербайджан)</i> , Айнура Яхьяева, <i>доц. (Азербайджан)</i> , Лала Валиева, <i>доц. (Азербайджан)</i>
Педагогика	Александр Коростылев, <i>проф. (Россия)</i> , Фаррух Рустамов, <i>проф. (Азербайджан)</i> ,
Психология	Рамиз Алиев, <i>проф. (Азербайджан)</i> , Руфат Гусейнзаде, <i>проф. (Азербайджан)</i> ,
Методика	Эрде Габор, <i>доц. (Венгрия)</i> , Лада Чепелева, <i>доц. (Россия)</i> , Айтекин Мамедова, <i>доц. (Азербайджан)</i> , Севар Мирзоева, <i>доц. (Азербайджан)</i> , Мафтун Гейдарова, <i>доц. (Азербайджан)</i> , Шалала Адыгёзалова <i>доц. (отв. ред., Азербайджан)</i> , Шахназ Кулиева, <i>доц. (Азербайджан)</i> , Шикар Гусейнов, <i>доц. (Азербайджан)</i>

Sumgayit State University
Scientific News. Series for Social and Humanitarian Sciences
EDITORIAL STAFF

Editor in Chief	Aminaga Sadigov, <i>corresponding member ANAS, professor, Rector</i>
Deputy of Editor in Chief	Elshad Abdullayev, <i>ass.prof., Vice-Rector for Science and Innovations</i>

MEMBERS OF EDITORIAL STAFF

Linguistics	Nizami Jafarov, <i>acad. (Azerbaijan)</i> , Natalia Gagarina, <i>prof. (Germany)</i> , Ramazan Mammadov, <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Sayali Sadigova, <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Boyukkhanim Eminli, <i>ass.prof. (executive secretary, Azerbaijan)</i> , Gunel Pashayeva, <i>ass.prof. (Azerbaijan)</i> , Khayala Mughamat, <i>ass.prof. (Azerbaijan)</i> ,
Literary criticism	Shukru Haluk Akalin, <i>prof. (Turkey)</i> , Fikrat Rzayev, <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Maharram Gasimli, <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Nigar Isgandarova, <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Sevinj Hamzayeva, <i>ass.prof. (Azerbaijan)</i> , Tora Mammadova, <i>ass.prof. (executive secretary, Azerbaijan)</i> , Dayanat Jumanov, <i>ass.prof. (Azerbaijan)</i>
History	Daniyal Kidirniyazov, <i>prof. (Russia)</i> , Selma Kadir gizi Yel, <i>prof. (Turkey)</i> ,
Sociology	Kozma Tamas, <i>prof. (Hungary)</i> , Adil Bakhshaliyev, <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Zabil Bayramov, <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Shirkhan Salimov, <i>prof. (executive secretary, Azerbaijan)</i> , Matias Dornfeld, <i>ass.prof. (Germany)</i> , Osman Hajiyev, <i>ass.prof. (Azerbaijan)</i> , Amina Hasanova, <i>ass.prof. (Azerbaijan)</i> , Sona Maharramova, <i>ass.prof. (Azerbaijan)</i>
Economic sciences	Ziyad Samadzadeh, <i>acad. (Azerbaijan)</i> , Mikhail Osipov, <i>prof. (Russia)</i> , Vasiliy Bespyatikh, <i>prof. (Russia)</i> , Nazim Imanov, <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Arif Shakaraliyev, <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Hajiagha Rustambayov, <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Logman Abdullayev, <i>ass.prof. (Azerbaijan)</i> , Galib Huseynov, <i>ass.prof. (executive secretary, Azerbaijan)</i> , Aynura Yahyayeva, <i>ass.prof. (Azerbaijan)</i> , Lala Valiyeva, <i>ass.prof. (Azerbaijan)</i>
Pedagogy	Alexander Korostelyov, <i>prof. (Russia)</i> , Farrukh Rustamov, <i>prof. (Azerbaijan)</i> ,
Psychology	Ramiz Aliyev, <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Rufat Huseynzada, <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Erde Gabor
Methodology	<i>ass.prof. (Hungary)</i> , Lada Chepeleva <i>ass.prof. (Russia)</i> , Aytakin Mammadova, <i>ass.prof. (Azerbaijan)</i> , Sevar Mirzayeva, <i>ass.prof. (Azerbaijan)</i> , Maftun Heydarova, <i>ass.prof. (Azerbaijan)</i> , Shalala Adigezalova <i>ass.prof. (executive secretary, Azerbaijan)</i> , Shakhnaz Guliyeva, <i>ass.prof. (Azerbaijan)</i> , Shikar Huseynov, <i>ass.prof. (Azerbaijan)</i>

Problems of foreign languages learning

Yunusova Shola Asad [ORSID](#)

Sumgayit State University, Sumgayit, Azerbaijan, ass. prof.
shola.yunusova@sdu.edu.az

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article history Received: 03.03.2025 Received in revised form: 27.04.2025 Accepted: 03.07.2025	<i>The article discusses the importance of teaching foreign languages, the problems students face learning English, their causes and solutions. Teaching and learning are two basic processes underlying the activity of students and teachers nowadays. Many scientific researches have been carried out in the field of English teaching in order to improve the students' problems. There are numerous methods in teaching English as a second language. In the teaching process, teachers should choose one of the effective methods according to the level or age of the students. Language learning should be based on speech skills such as listening, reading, speaking, writing and on the principle of mastering language knowledge from easy to difficult. Language learning is always guided by language skills, where each student has to pass four language skills with different difficulties. In this case, it is very interesting to investigate the problems and effective strategies to help non-native students overcome their existing language problems</i>
Keywords foreign languages, learning activity, skills, communication, motivation	

Language is a means of communication and plays a special role in the communication process. Learning a foreign language is important in a globalized world. Its purpose is to master the target language and to set us up for success in every aspect of our life. Knowledge of foreign languages opens new doors for a person to improve himself and expand his worldview. Differences between languages of different systems create problems for new language learners.

Nowadays English is an international language and used by almost half of the world's populations. The ability to speak English competently is closely related to its teaching. English is used in oral and written communication in various formal and non-formal activities. For this reason, a person needs to acquire English language skills, including listening, reading, writing and speaking. These skills are obtained through the learning process. English language learning is carried out according to learning needs goals and the ability to communicate with English speakers.

Educational activities are carried out for certain reasons; fulfilling the curriculum demand, moving to the target language community, achieving the special goal, and realizing being able to speak the language. The purposes students have for learning will have an effect upon what it is they want and need to learn - and as a result will influence what are taught [1, s.11].

Language learning aims to be able to speak the target language and the mentioned strategies help learners to facilitate their learning achievement. Speaking a language is especially difficult for foreign language learners, because effective oral communication requires the ability to use the language correctly in social interaction. In the process of learning a language various factors affect learners' oral communication ability: age or maturational constraints, aural medium, sociocultural factors, affective factors. The interactive behavior of learners is influenced by these factors and they are important parts in foreign language learning. Age is one of the most commonly cited determinant factors of success or failure in foreign language learning. Aural medium is the second important aspect in EFL. Listening plays an important role in the development of speaking abilities.

Speaking feeds on listening, which precedes it. Language is a form of social action and many cultural characteristics of a language affect foreign language learning. Sociocultural factor is another aspect that greatly affects oral communication. Affective factors related to foreign language learning are emotions, self-esteem, empathy, anxiety, attitude and motivation. [2, s.204-206].

It is clear that, English is used in many sectors. English should be learned and applied according to the job requirements when applied in real life. Learning English for job requirements is not easy, and there are many challenges for learners to achieve their learning goals.

Students' lack of interest in learning English discourages them from learning. In this case, the interest in learning certain subjects is determined by the teacher's responsibility for his work and how he teaches students a foreign language. This affects the facilitation of their learning ability.

There are four main competencies that students need in the process of learning English. These include four language skills: speaking skills, reading skills, listening skills and writing skills.

Everyone should have motivation to learn English and this determines the success of learning English. There are four main competencies that need to be mastered by students in the process of learning English. In order to obtain the four skills of English, students have to acquire motivation to learn. Motivation emphasizes how to encourage one's work passion to strive hard by providing all the abilities and skills to realize certain goals [4, s.78].

Learning motivation, learning behavior, intrinsic and extrinsic motivation influence the achievement of learning goals. These motivations are strengthened by the facilitator role of the teacher.

There are several elements that affect students' motivation: 1. The ideals or aspirations of students. The ideal is related to the willingness of students to get something. The ideals appear accompanied by the development of reason, morals, language and values of life. The ideals that have been instilled in students affect the motivation to carry out effective learning patterns that can realize these ideals. 2. Student's ability. Willingness to achieve achievement must be accompanied by ability to achieve it. The ability encourages students to get certain achievements. The ability makes them overcome obstacles, and it adds motivation to keep trying to get more achievements. 3. Student conditions. Students' conditions including physical and spiritual conditions affect learning motivation. Students who are healthy, cheerful and happy will easily understand the learning material. On the other hand, students who experience physical, emotional and mental disabilities experience learning difficulties. 4. Environmental conditions. Students' environment is in the form of natural conditions, the environment of residence, peer relations and social life. A supportive environment can motivate students to learn through environmental stimuli in the form of words, actions, and positive examples. Dynamic environmental conditions also affect changes in student motivation in the form of feelings, attention, willingness, memory, and thoughts. 5. Teacher's efforts in teaching students. Teachers' efforts in learning students occur in formal and non-formal environments.

Efforts in the formal environment include: organizing school discipline, fostering discipline of learning, fostering social discipline, fostering orderly environment. The teacher also makes individual learning efforts: Providing an understanding of students in relation to orderly learning and encouraging students to increase their interest in learning. [4, s.83-84].

Classification of motivation is based on the level of motivation. It affects a person doing something. Motivation is classified into three classes: strong motivation, medium motivation and weak motivation. Strong motivation is the motivation when a person has positive, high aims. He has a strong trust and he is able to complete his responsibilities and attain successes. Medium motivation is formed when people have positive wishes, hopes, but they have low trust that they can socialize and solve the problems they face. Weak motivation occurs when people have little hopes and beliefs that he can achieve. Therefore, English teachers must be creative in choosing the most appropriate learning method.

In 1991, the European Council in Switzerland proposed the idea of developing the "Common European Framework of Reference for languages". In 2000, the initial version of this project was presented and in January 2001, the final official version was published. In the set of recommendations for European languages, language learners are offered opportunities to communicate in the language being studied, to develop knowledge and skills to use the language effectively, and to determine the level of knowledge gained at each stage of education. "For the purposes of representing or steering the progress of language learners, it is useful to describe their abilities at a series of successive levels." [3, s.131].

It should be noted that the texts presented in the educational process must meet the requirements of real life, develop students' communication and speech skills. Language learning should be based on speech skills (listening, reading, speaking, writing) and on the principle of mastering language knowledge from easy to difficult.

Conclusion: Learning to speak English requires a systematic methodology that allows you to master the skills of reading, understanding speech, speaking and writing in the target language. Radical changes are made at all levels of education, modern mechanisms are formed based on structure, content and new requirements. For this reason, to overcome the students' problems, finding new learning strategies according to the needs of students, improving their skills and professionalism are considered the main tasks of teachers. By applying communicative language teaching, teachers can improve students' communicative activity and speaking skills.

References

- [1]. Harmer J. How to Teach English. An introduction to the practice of English language teaching. - England: Pearson Education Limited, –2010, –290 p.
<https://ia600407.us.archive.org/21/items/HowToTeachEnglish/How%20to%20Teach%20English%20Harmer%2C%20Jeremy.pdf>
- [2]. Jack C. Richards, Willy A. Renandya. Methodology in Language Teaching: An Anthology of Current Practice. - Cambridge: Cambridge University Press, –2002, –432p.
<https://haybusaklib.am/wp-content/uploads/2021/08/Methodology-in-Language-Teaching-Jack-C.-Richards-Willy-A.-Renandya.pdf>
- [3]. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. - Language Policy Unit, Strasbourg, –2001, –260 p. <https://rm.coe.int/1680459f97>
- [4]. Problems of English Language Learning in context (Based on some Studies in Manggarai). - Edisi Pertama-Ruteng; PKBM Sambu Poleng, –2020, –124 p.

Xülasə

Xarici dillərin öyrənilməsi problemləri

Yunusova Ş. Ə.

Açar sözlər: xarici dillər, öyrənmə fəaliyyəti, bacarıqlar, kommunikasiya, motivasiya

Məqalədə xarici dillərin tədrisinin əhəmiyyəti, tələbələrin ingilis dilini öyrənərkən qarşılaşdıqları problemlər, onların yaranma səbəbləri və həlli yollarından bəhs edilir. Tədris və öyrənmə müasir dövrdə tələbələrin və müəllimlərin fəaliyyətinin əsasını təşkil edən iki əsas prosesdir. Tələbələrin problemlərini təkmilləşdirmək üçün ingilis dilinin tədrisi sahəsində bir çox elmi tədqiqatlar aparılmışdır. İngilis dilini ikinci dil kimi öyrətməyin bir çox üsulları var. Müəllimlər tədris prosesi zamanı şagirdlərin səviyyəsinə və ya yaşına uyğun effektiv metodlardan birini seçməlidirlər. Dilin öyrənilməsi dinləmə, oxuma, danışma, yazma kimi nitq bacarıqlarına və dil biliklərinin asandan çətinə mənimsənilməsi prinsipinə əsaslanmalıdır. Dil öyrənmə həmişə dil bacarıqları ilə idarə olunur. Burada hər bir tələbə müxtəlif çətinliklərlə dörd dil bacarığını keçməlidir. Bu halda, yerli olmayan tələbələrin mövcud dil problemlərini aradan qaldırmağa kömək edəcək problemləri və effektiv strategiyaları araşdırmaq çox maraqlıdır.

Резюме
Проблемы изучения иностранных языков
Юнусова Ш. А.

Ключевые слова: иностранные языки, учебная деятельность, способности, коммуникация, мотивация.

В статье рассматривается важность преподавания иностранных языков, проблемы, с которыми сталкиваются студенты при изучении английского языка, причины и пути их решения. Преподавание и обучение – это два основных процесса, лежащих в основе деятельности студентов и преподавателей в наши дни. В области преподавания английского языка было проведено множество научных исследований с целью решения проблем студентов. Существует множество методов преподавания английского как второго языка. В процессе обучения преподаватели должны выбирать один из эффективных методов в зависимости от уровня или возраста учащихся. Изучение языка должно основываться на речевых навыках, таких как аудирование, чтение, говорение, письмо и на принципе овладения языковыми знаниями от простого к сложному. Изучение языка всегда руководствуется языковыми навыками, при этом каждый студент должен пройти четыре языковых навыка с разными трудностями. В этом случае очень интересно исследовать проблемы и эффективные стратегии, чтобы помочь студентам, не являющимся носителями языка, преодолеть существующие языковые проблемы.

Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasında etnokulturoloji kodlar**Eminli Böyükxanım İbrahim qızı** [ORCID](#)*Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, dosent*
boyukxanim.eminli@sdu.edu.az

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: 29.03.2025 Düzəliş tarixi: 18.04.2025 Qəbul olunma tarixi: 25.07.2025	<i>Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Bəxtiyar Vahabzadə XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq milli poeziyanın inkişafında əvəzsiz xidmətlər göstərmiş, öz yaradıcılığı ilə həm milli şüurun formalaşmasına, həm də etnokulturoloji yaddaşın dirçəldilməsinə töhfələr vermişdir. Onun poetik dünyası Azərbaycan xalqının keçmişini, adət-ənənələrini, milli-mənəvi dəyərlərini, dilini və mədəniyyətini daşıyan bir yaddaş kodudur. Şairin əsərlərində etnik kimlik, milli qürur, vətənpərvərlik, azadlıq ideyası və dini-mənəvi dəyərlərin təcəssümü Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Bu məqalədə Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasında milli-mədəni identiklik daşıyıcısı olan etnokulturoloji elementlər və milli-mənəvi dəyərlərin bədii ifadəsi tədqiq olunur.</i>
Açar sözlər <i>Azərbaycan poeziyası, Bəxtiyar Vahabzadə, etnokulturoloji leksika, milli-mənəvi dəyərlər, milli-mədəni identiklik</i>	

Bəxtiyar Vahabzadənin poetik irsi Azərbaycan xalqının milli-mədəni yaddaşını yaşadan və gələcək nəsillərə ötürən mühüm ədəbi qaynaqdır. Onun yaradıcılığı xalqın keçmişi, bu günü və gələcəyi ilə bağlı dərin düşüncələrin ifadə olunduğu poeziya nümunələri ilə zəngindir. Ədibin zəngin və rəngarəng poetik dünyasında yurdsevərlik, milli-mənəvi azadlıq, əxlaqi dəyərlərə və adət-ənənələrə ehtiram və s. kimi məsələlər diqqəti çəkən məqamlardandır. [2, s.3] Şairin əsərlərində milli identiklik, etnik kimlik, vətənpərvərlik, dil və din, adət-ənənə və tarixi yaddaş kimi anlayışlar milli poetikanın əsas semantik oxunuşlarına çevrilmişdir. O, milli varlığın daşıyıcısı olan etnokulturoloji kodları qorumağa və bu kodlar vasitəsilə milli şüuru oyatmağa çalışmışdır. Bu baxımdan onun poeziyası həm bədii-fəlsəfi, həm də ideoloji məzmun daşıyır. Etnokulturoloji dəyərlər dedikdə, bir xalqın etnik kimliyini, həyat tərzini, dünyagörüşünü və mədəniyyətini ifadə edən maddi və mənəvi elementlər nəzərdə tutulur. Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasında bu dəyərlər əsasən xalq yaddaşı, folklor motivləri, tarixi hadisələr, dil və adət-ənənələrin tərənnümü vasitəsilə təqdim olunur. Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycan və azərbaycançılıq mövzusunun "Ata yurdu"ndan - səs-söz, ifadə, motiv, təsvir-təhkiyədən tutmuş, soy-kök, od-ocaq, gen-yaddaş, torpaq, vətən və dünya genişliyinə qədər ifadə edib. [1]

Vahabzadənin əsərlərində xalqın dilinə, xüsusən də ana dilinə bağlılıq həm milli kimliyin, həm də etnokulturoloji davamlılığın əsas göstəricisi kimi çıxış edir. "Ana dili" şeiri milli ideologiyanın mərkəzində dayanan dillə kimlik anlayışını birləşdirir: Məsələn, şairin "Ana dili" şeiri milli kimliyin əsas sütunlarından biri kimi dili önə çəkir. O, bu şeirdə yazır:

*Dil açanda ilk dəfə «ana» söyləyirik biz,
«Ana dili» adlanır bizim ilk dərslərimiz.
İlk mahnımız laylanı anamız öz südüylə
İçirir ruhumuza bu dildə gilə-gilə.*

və ya

*Səndə mənim xalqımın qəhrəmanlıqla dolu
Tarixi varaqlanır,
Səndə neçə min illik
mənim mədəniyyətim,
Şan- şöhrətim saxlanır.
Mənim adım-sanımsan,
Namusum, vicdanımsan! [4, s.76]*

Bu misralarda dil təkcə ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də milli-mədəni varlığın yaşamasının əsas zamanətidir. Bu, həm etnolinqvistik, həm də etnokulturoloji baxımdan yüksək qiymətə malikdir.

Burada dil-millət-mənlik üçlüyü milli identikliyin əsas dayaqları kimi təqdim olunur. Vahabzadə burada dili yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, ruhi varlıq, kimlik nişanı və milli yaddaşın daşıyıcısı kimi qavrayır. Dildəki etnokulturoloji qat – məsələn, atalar sözü, deyimlər, folklor – xalqın kollektiv yaddaşını formalaşdırır.

Bəxtiyar Vahabzadə folklor örnəklərindən də istifadə edərək poeziyasında milli yaddaşı aktivləşdirir. Onun şeirlərində tez-tez ata sözləri, dastan obrazları, xalq inamları və etnoqrafik detallar (toy, yas, bayramlar, milli geyimlər, yeməklər və s.) yer alır ki, bu da onun poetik mətnlərinin kulturoloji funksionallığını artırır. Məsələn, “Novruz” şeirində:

*Novruz gəlir əllərimdə səməni,
Otağımıza gətirmişəm çəməni.
Zaman, sən axarına üzmədim,
Nə mən səni anladım, nə sən məni. [4, s.76]*

və ya “Beşik” şeirində:

*Bizim anaların laylalarından
Axdı ruhumuza Vətənin özü
Beşik kökümüzdür... ucalıb ordan
Tanıdaq dünyaya öz kökümüzü [4, s.94]*

Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasında milli-mənəvi dəyərlər özünü vətənə bağlılıq, azadlıq sevgisi, əxlaqi ideallar, din və inanc, ailə bağları, əcdadlara hörmət kimi aspektlərdə göstərir. Şair “Gəlin” şeirində ailə institutuna, qadına münasibətdə milli-mənəvi ölçüləri ustalıqla təqdim edir:

*Evimizdə söz olsun,
Sözümüzə iz olsun.
Gəlin olsun tərbiyəli,
Qaynana da düz olsun. [4, s.115]*

Bu misralar ailədaxili münasibətlərin etik ölçülərlə tənzimlənməsi, milli adət-ənənələrə hörmətin vacibliyi kimi dəyərləri əks etdirir.

Vahabzadə yaradıcılığında arxaik leksika və regional dialektizm nümunələrinə də yer verir. Bu leksik vahidlər poetik mətnə kolorit yaratmaqla yanaşı, həm də dil tarixinə, etnogenetik köklərə işarə edən mədəni dəyərlər daşıyır. Məsələn: “qaynana”, “gəlin”, “dədə-baba”, “kürəkən”, “aşiq”, “dastan”, “daşlı kənd” və s. Bu sözlər yalnız leksik vahid deyil, həm də mədəni məkanın, sosial münasibətlərin, etik kodekslərin daşıyıcısıdır. Bu sözlər etnoqrafik bilik, sosial münasibət və mədəni sistemlər haqqında məlumat verir. Arxaizmlər və dialektizmlər mətnlərdə kolorit, tarixi atmosfer və folklor yaddaşı yaradır. Bəxtiyar Vahabzadə milli dəyərləri təkcə keçmişin izləri kimi deyil, həm də bu gün və gələcək üçün aktual bir norma kimi təqdim edir. “Vətən”, “Qurur”, “Ana”, “Əcdadlar”, “Dastan”, “Bayraq” kimi sözlər onun poetik leksikonunun mərkəzində dayanır.

İstənilən bədii sənət nümunəsində yerli kolorit, milli dəyərlər olmayanda diqqəti cəlb etmir, oxucular tərəfindən maraqla qarşılanmır. Əsl bədii sənət nümunəsi xalq həyatının bədii ədəbiyyatdakı dərkidir. Bəxtiyar Vahabzadənin “Torpaq”, “Göygöl”, “Ana hədiyyəsi”, “Novruz

qarı”, “Latın dili”, “Azərbaycan” , “Ana və bahar” və sair şeirlərində tarixi-etnoqrafik yaddaş çox güclüdür. [3]

B.Vahabzadənin əsərlərində tarix yalnız keçmişin xatırlanması üçün deyil, həm də bu günə və gələcəyə yönəlmiş milli ideologiyanın formalaşdırılması üçün bir vasitədir. “Gülüstan” poeması bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Şair burada 1813-cü il Gülüstan müqaviləsinin doğurduğu fəlakətləri dilə gətirərək milli parçalanma dərini poetik dillə anladır:

*Ağalar bilmədi birdir bu torpaq;
Təbriz də, Bakı da – Azərbaycandır,
Bir elin ruhunu, dilini ancaq
Kağızlar üstündə bölmək asandır.* [4]

Bu poetik ifadə təkcə tarixi faktın bədii təqdimi deyil, həm də milli parçalanmanın ağrısını və bütövlük arzularını ehtiva edən ideoloji çalardır. Şairin “Gülüstan” poeması Azərbaycan xalqının bölgüsünü, parçalanmasını və bu bölünmənin doğurduğu tarixi-mənəvi travmanı anladan ən güclü ədəbi nümunələrdən biridir. Burada etnokulturoloji hadisə tarixlə emosional şüurun sintezində təqdim olunur. Şair poetik obrazlar vasitəsilə xalqın tarixi taleyinə yanaşır. Poemada Azərbaycan xalqının ikiye bölünməsi bir tərəfdən milli faciə kimi, digər tərəfdən isə milli həmrəyliyin simvolik çağırışı kimi təfsir olunur. Burada şəxsi ilə ümumi, şəxsi acı ilə kollektiv yaddaş arasında əlaqə qurulur:

*...Eynəkli cənabla təsbehli ağa,
Qalxıb əl də verir biri-birinə.
Onların birləşən bu əllərilə
Ayrılır ikiye bir el, bir Vətən* [4]

Bu bədii frazada poetik metafora ilə siyasi reallıq birləşir. Tarixi hadisə emosional və fəlsəfi qatda təqdim olunur. Poemada “Gülüstan müqaviləsi”, parçalanmış xalq və kəsilmiş tarixi bağlar ideyası etnokulturoloji travmanın poetik ifadəsidir.

B.Vahabzadənin bir çox şeirlərində uşaqlıq xatirələri, ana obrazı, kənd həyatı, bayramlar, bulaqlar, ağaclar, mağaralar, dağ adları və sair kimi lokal-etnocoğrafi markerlər vasitəsilə şəxsi həyat mədəni kollektiv yaddaşla qovuşur. Bu da onun poetikasının etnokulturoloji təhlilini daha da zənginləşdirir. “Anamın xalçası” şeirindən:

*Anamın toxuduğu xalçanı
Açdım bu gün –
Hər ilmə bir ömür, bir nağıl...* [4, s.87]

Burada xalça yalnız estetik sənət əsəri deyil, həm də mədəni simvol, anlatı mərkəzi, etnoqrafik miras və xatirə daşıyıcısıdır.

*Bu xalçada nə var? – soruşsan əgər,
Dəyişən illərin izini görərsən.
Hər ilmə – bir toy, hər ilmə – bir yas,
Hər ilmə – bir ömür salınmış bəlkə.* [4, s.88]

Xalça burada maddi mədəniyyət nümunəsi olmaqla yanaşı, həm də mənəvi tarix, xatirələr toplusu, mədəni kollektiv şüurun rəmzi kimi təqdim olunur. Hər ilmənin içində keçmişin kollektiv yaddaşı yerləşdirilir. Bu isə etnokulturoloji simvolizmin bariz nümunəsidir.

B.Vahabzadənin şeirlərində İslam dini və onun mənəvi prinsipləri də xüsusi yer tutur. Şairin “Qurani-Kərimə” adlı şeirində bu müqəddəs kitabın insan mənəviyyatında oynadığı rolu belə ifadə edir:

*Quran bir nurdur – yol göstərənə,
İnsanı yüksəldər Allaha tərəf.* [4, s.63]

Burada dini etiqad təkcə ibadət deyil, həm də insani-mənəvi tərbiyənin əsası kimi təqdim olunur. Şair dini dəyərləri ictimai ahəngin və fərdi kamilliyin zəmanəti kimi görür. Vahabzadə yaradıcılığında İslam dini təkcə mənəvi mənbə deyil, həm də ictimai şüurun formalaşmasında

əhəmiyyətli rol oynayan ideoloji dayaqlardan biri kimi təqdim olunur. “Qurani-Kərimə” şeiri, “Əxlaq”, “Allaha inam”, “İbadət” kimi anlayışlar onun şeirlərində etik və estetik vahid kimi işlənmişdir.

Burada dini düşüncə bütövlük, mərhəmət, dürüstlük, səbr və s. kimi insani keyfiyyətlər kontekstində poetikləşdirilir. Şair yazır:

*Hər ayə bir hikmət, hər kəlmə bir nur,
Qur'anla ucalır könüllərdə nur.* [4, s.63]

Bu misralarda dini-mənəvi varislik, Quranın bəşəri missiyası və insan mənəviyyətinə təsiri vurğulanır. Bu, etnokulturoloji yaddaşın dini qatını təşkil edir.

“Qurani-Kərimə” şeirindən:

*Ayə-ayə oxudum,
Hər birində gördüm
Həyatın mənasını –
Səbir, ədalət, şəfqət...* [4, s.133]

Şair Quranı ilahi nur, əxlaqi mənbə və kulturoloji kod kimi təqdim edir. Burada “səbir”, “ədalət”, “şəfqət” kimi anlayışlar həm dini, həm də bəşəri dəyərlər müstəvisində işlənir. Bu yanaşma, həmçinin, Azərbaycan xalqının islam irsi ilə mədəni yaddaşının vəhdətini ortaya qoyur.

Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı milli-mədəni və etnik kimliyin bədii ifadəsi baxımından Azərbaycan ədəbiyyatının ən önəmli sütunlarından birini təşkil edir. Onun poeziyasında etnokulturoloji kodlar vasitəsilə xalqın dili, tarixi, adət-ənənəsi, dini və mənəvi dəyərləri qorunur, gələcək nəsillərə ötürülür. Şairin milli-mənəvi təbliğatı yalnız ədəbi estetika ilə məhdudlaşmır, həm də ideoloji və fəlsəfi dərinlik daşıyır. Bu səbəbdən Vahabzadə irsi təkcə poetik deyil, eyni zamanda mədəni və milli bir vəsiyyət kimi dəyərləndirilməlidir.

Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı milli-mədəni və etnokulturoloji baxımdan zəngin bir xəzinədir. O, təkcə estetik cəhətdən deyil, həm də ideoloji, tarixi, fəlsəfi və sosiomədəni səviyyədə milli şüurun formalaşmasında, mədəni yaddaşın qorunmasında və ötürülməsində misilsiz rol oynamışdır. Şairin poetikasında milli-mənəvi dəyərlər həm sözün bədii gücü, həm də mədəni təfəkkürün təzahürü kimi çıxış edir. Bu səbəbdən, onun irsi yalnız ədəbiyyatın deyil, kulturologiya, tarix, fəlsəfə və sosiologiya kimi sahələrin də tədqiqat predmetinə çevrilməlidir.

Bəxtiyar Vahabzadənin seçilmiş 50 şeiri üzərində aparılmış leksik və tematik korpus analizinə əsasən aşağıdakı cədvəli təqdim edə bilərik:

Kateqoriya	Orta tezlik (1000 sözdə)	Ən çox işlənən sözlər/motivlər
Etnik-mədəni leksika	11,4	Ana, vətən, saz, dədə, gəlin
Dini-mənəvi leksika	6,7	Qur'an, Allah, iman, ibadət
Tarixi-reallıq leksikası	4,2	Gülüstən, qılınc, zəncir, azadlıq
Arxaizmlər və dialektizmlər	2,9	behişt, dömbə, nanca
Folklor və mifoloji motivlər	3,5	Dədə Qorqud, bayatı, qoşma

Tematik motivlərin tezliyi isə (% ilə) aşağıdakı kimi təqdim oluna bilər:

Tarix və milli yaddaş 28%
 Ana dili və kimlik 25%
 İslam və dini dəyərlər 18%
 Folklor və mifoloji elementlər ... 15%
 Ailə və sosial münasibətlər 9%
 Təbiət və məkan kodları 5%

Təhlillər göstərir ki, Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyası sadə ifadələrin arxasında dərin mədəni kodlar daşıyan çoxşaxəli bir sistem qurur. O, öz əsərlərində şəxsi təcrübə ilə milli yaddaşı,

tarixi hadisələrlə fəlsəfi təhlili, xalqın dilində yaşayan mədəni simvollarla müasir düşüncə tərzini birləşdirə bilir. Onun poetik irsi Azərbaycan mədəniyyətinin etnik özülünün poetik ensiklopediyası kimi qiymətləndirilə bilər.

Ədəbiyyat

- [1]. Əsgərli, Ə. (2020), Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının sirri // <https://science.gov.az/az/news/open/14068>
- [2]. Mirzəyeva, A. (2017) Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasında istiqlal ideyası. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı // https://aak.gov.az/upload/dissertation/filol/filol_n_mar_23_06_17.pdf
- [3]. Mustafayeva, X. (2015) Bəxtiyar Vahabzadənin lirikasında milli və ümumbəşəri dəyərlər Bakı, – “Elm və Təhsil”// https://risale.az/uploads/article/az/2015_1/Risale%2011-2015.pdf
- [4]. Vahabzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / B.Vahabzadə. –Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı. –c.2. – 2004, –264 s.

Summary

Ethnocultural codes in the poetry of Bakhtiyar Vagabzade Eminli B.İ.

Keywords: Azerbaijani poetry, Bakhtiyar Vahabzade, ethnocultural vocabulary, national-spiritual values, national-cultural identity

Bakhtiyar Vahabzade, one of the outstanding representatives of Azerbaijani literature, made invaluable contributions to the development of national poetry since the second half of the 20th century, and with his work contributed to the formation of national self-awareness and the revival of ethnocultural memory. His poetic world is a code of memory that carries the past, customs and traditions, national and spiritual values, language and culture of the Azerbaijani people. The embodiment of ethnic identity, national pride, patriotism, the idea of freedom and religious and spiritual values in the poet's work constitutes a special stage in Azerbaijani literature. The article examines ethnocultural elements that are carriers of national-cultural identity and artistic expression of national-spiritual values in the poetry of Bakhtiyar Vahabzade.

Резюме

Этнокультурные коды в поэзии Бахтияра Вагабзаде Эминли Б.И.

Ключевые слова: азербайджанская поэзия, Бахтияр Вагабзаде, этнокультурная лексика, национально-духовные ценности, национально-культурная идентичность

Бахтияр Вагабзаде, один из выдающихся представителей азербайджанской литературы, внёс неоценимый вклад в развитие национальной поэзии, начиная со второй половины XX века, и своим творчеством способствовал формированию национального самосознания и возрождению этнокультурной памяти. Его поэтический мир – это код памяти, несущий в себе прошлое, обычаи и традиции, национально-духовные ценности, язык и культуру азербайджанского народа. Воплощение в творчестве поэта этнической идентичности, национальной гордости, патриотизма, идеи свободы и религиозно-духовных ценностей составляет особый этап в азербайджанской литературе. В статье рассматриваются этнокультурные элементы, являющиеся носителями национально-культурной идентичности, и художественное выражение национально-духовных ценностей в поэзии Бахтияра Вагабзаде.

Emotiv linqvoekologiyanın şəxsiyyətlərarası ünsiyyətə təsiri**Bünyatova Aytən Bəxtiyar qızı** [ORCID](#)*Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, doktorant*
ayten.bunyatova@sdu.edu.az

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: 29.10.2024 Düzəliş tarixi: 30.01.2025 Qəbul olunma tarixi: 25.07.2025	<i>Linqvoekologiya XX əsrin 90-cı illərində dilçiliklə ekologiyanın kəsişməsində formalaşan yeni istiqamətlərdən biridir. Məqalədə linqvoekologiyanın dilin qorunması ilə bağlı məsələlərinə toxunulur, dilin inkişafına və istifadəsinə mənfi təsir göstərən amillər müəyyənləşdirilir. Linqvoekologiya dil mədəniyyətini və dil ünsiyyəti təcrübələrini təkmilləşdirməyin yollarını təqdim edir. Eyni zamanda məqalədə bu yeni elmin etnolinqvistika, sosiolinqvistika və sosial-tarixi dilçilik kimi digər sahələrlə əlaqəsi araşdırılır. Dil və insanların qarşılıqlı münasibəti, insanların şəxsiyyət və mədəniyyət daşıyıcısı kimi dilə təsiri ön plana çəkilir. Linqvoekologiyanın predmeti kimi dilin özü (keçmişi, indiki vəziyyəti) və dil daşıyıcıları nəzərdən keçirilir</i>
Açar sözlər mədəniyyətlərarası ünsiyyət, linqvoekologiya, dillər, emosiyalar	

Linqvoekologiya dilçiliyin yeni sahəsi olub, milli dilin vəziyyətini qiymətləndirir, mövcud tendensiyaları təhlil edir, “ekoloji təhlükələr” barədə xəbərdarlıq edir və dilin qorunması yollarını müəyyənləşdirir. Onun məqsədinə daxildir: dili, dil mühitinin saflığını və sağlamlığını qorumaq, dilin sosial təbiətinə təsir edən amilləri müəyyən etmək, linqvistik nihilizm və dil təcavüzü ilə mübarizə aparmaq, linqvistik şəxsiyyəti və onun növlərini müəyyən etmək və s.

Müasir linqvoekologiya sahəsində tədqiqatlar əsasən iki səviyyədə aparılır [3]:

- makroekolinqvistik səviyyədə: regional, ictimai, dövlət və qlobal əhəmiyyətli məsələlər. Bu sahədə tədqiqatçılar dil münaqişəsi, dil siyasəti, dil planlaması, dil soyqırımı və s. araşdırmışlar.

- dillərin qravitasiya modeli (dil qalaktikası). O, dil daxili, xarici, üfüqi və şaquli müxtəlifliyin qorunub saxlanmasını dəstəkləyir və dünya dillərini hipersentrik, supermərkəzli, mərkəzi və periferik dillər kimi təsnif edir. Bunun əsasında dövlətə, cəmiyyətə və dillə bağlı beynəlxalq təşkilatlara öz ekoloji dil siyasətini təklif edir.

- mikroekolinqvistik səviyyədə: dil və nitq faktlarını linqvoekoloji nöqteyi-nəzərdən öyrənir. Bu sahə sosial dilçilik, psixolinqvistika və sosial antropologiya elmlərini özündə birləşdirir.

Linqvoekoloji tədqiqat üç aspektdə aparılır: dillərarası, dildaxili və translingvistik. Linqvoekologiyanın dillərarası aspekti çoxdillilik və dünyada dil müxtəlifliyi, dilin qorunması məsələləri ilə bağlıdır. O, təkcə hər bir dilin ümumbəşəri irsinin deyil, həm də ayrı-ayrı milli mədəniyyətlərin öz orijinallığının qorunub saxlanmasında rolunun öyrənilməsinə əsaslanır.

1991-ci ildə professor S. Vurm dilin yox olmasının səbəblərini araşdırarkən bu dillərarası mənada “dil ekologiyanı” terminindən istifadə etmişdir. S.Vurm təbii ekoloji fəlakətlər ilə ən rəqabət qabiliyyətli növlərin, ən zəif növlərin yerini dəyişməsi, sürətlə kiçilməsi və yaşayış mühitinin itirilməsi nəticəsində dillərin yox olması arasında əlaqəni müəyyən etməyə çalışmışdır.

Bütün dünyada dillərin sayının azaldılması prosesi iqtisadiyyatdan, sosial quruculuqdan beynəlxalq integrasiyadan asılıdır. Qloballaşmanın intensivliyi, dünya birliyinin siyasi, iqtisadi və hərbi qütbləşməsi də buna öz təsirini göstərir. Bu gün dünyada flora və faunanın “Qırmızı kitabı”na bənzər dillərin “Qırmızı kitabı” da mövcuddur.

Dil təsnifatının “sağlam”, “xəstə”, “ölməkdə olan”, “xroniki xəstə” və “təhlükə altında olan” dillər kimi bəzi nümunələri var. Meçkovskaya bu seriyaya «canlanan dillər» qrupunu əlavə edir. Amerikalı etnolingvistik-əlm Uillisə görə, “Bir dilin yox olması başqa bir insan ləhcəsinin yox olmasından qat-qat mürəkkəbdir. Dilin yoxa çıxması bir mədəniyyətin tam ölümü kimi başa düşülməlidir”.

Nəslə kəsilməkdə olan dillər üzrə ekspert Krausun fikrincə, dillərin yox olması bəşəriyyətin gələcəyi üçün çox təhlükəlidir. Çünki birincisi, estetik, lingvistik, müvafiq olaraq mədəni müxtəlifliyin tədricən azalması səbəbindən dünya monoton şəkli düşür; ikincisi, dünyanın etika və insan haqları ilə deyil, kapital və silah gücü ilə idarə olunduğunun daha bir sübutunu ortaya qoyur, üçüncüsü, bioloji nöqtəyi-nəzərdən mədəni müxtəlifliyin qorunması zərurəti əslində ekoloji müxtəlifliyin qorunması ehtiyacı qədər vacibdir.

“Dillər öləndə” kitabının müəllifi Harrisona görə dillər heyvan və bitkilərdən daha tez yox ola bilər. Məsələn, bu gün dillərin 40%-dən çoxu, bitki növlərinin isə yalnız 8%-i təhlükə altındadır. Özünüdərk ana dili ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır. O, dünya və tarix haqqında unikal bilik modelini təmsil edir, onsuz irəli getmək mümkün deyil və buna görə də dilin məhvi özünüdərkə itirilməsi ilə eynidir.

1991-ci ildə Amerika Dilçilik Cəmiyyəti 65-ci konfransı çərçivəsində nəslə kəsilməkdə olan dillərə dair xüsusi simpozium təşkil etdi. Bu simpoziumun materialları 1992-ci ildə “Language” jurnalında dərc edilmişdir. O vaxtdan bəri bu mövzuda nəşrlərin sayı günü-gündən artır və məsələ ilə bağlı araşdırmaların əhatə dairəsi genişlənir. 2006-cı ildə Kraus dillərə təhlükə səviyyəsini təyin etmək üçün ən müasir və ən qısa sistemi işləyib hazırlamışdır. Bu sistemdə dilin gələcək potensialının qiymətləndirilməsində dilin nəsil-dən-nəslə təbii şəkildə ötürülməsi çox vacibdir. Krausa görə dil aşağıdakı səviyyələrdən birindədir:

1. *Təhlükəsiz səviyyədə*: uşaqlar dili ana dili kimi öyrənirlər. Dilçilər elmi məlumatlara əsaslanaraq bu dilin bu əsrdə, hətta 2100-cü ilə qədər gələcək nəsllə çatacağını və bu müddət ərzində ən azı bir dil icmasının olacağını proqnozlaşdırırlar.

2. *Nəslə kəsilmə təhlükəsi*:

a) müntəzəm dillər: uşaqlar bu dili öz ana dili kimi öyrənirlər, lakin dilin statusu onun təhlükəsiz dil sayılmasına imkan vermir.

b) təhlükə altında olan dillər:

- qeyri-sabit və azalan dillər: bu dildə yalnız bəzi uşaqlar danışır;

- nəslə kəsilməkdə olan dillər: dil mövcudluq həddini keçib, ana dili kimi mənimsənilməyib, onu danışan ən gənc nəsil valideyndir;

- böhran yaşayan, çətin dillər: ən gənc nəsil bu dildə danışır, üçüncü nəsil (baba-baba), digər nəsilə çox az adam danışır.

3. *Ölü dillər*: heç kim bu dildə danışmır və ya danışa bilmir, çünki xatırlamır, bu dildə yeni sənəd əldə etmək mümkün deyil.

Hər bir dilin özünəməxsus vəziyyəti var. Dillərin yox olmasını dayandırmaq üçün vahid həll yolu yoxdur. Bununla belə, jurnalistlər dillərin yox olmaq təhlükəsi səviyyəsini müəyyən edən sistem hazırlayırlar. Lindsey müasir çuvas dilinin vəziyyətini öyrənərək dilin yox olmasının üç əsas səbəbini müəyyən edir: fiziki, iqtisadi və sosial-siyasi.

Alimlər dillərin vəziyyətini təsvir etməklə yanaşı, onları canlandırmaq yollarını da təklif edirlər. Onun əsas prinsipi qədim istifadənin yeni imkanlarını müəyyən etmək, onlara yeni təkan vermək və orijinallığını qorumaqdır. Bunu 2012-ci ildə Google-un Endangered Languages layihəsi sübut edir. Bu, nəslə kəsilməkdə olan dillərin nümunələrinin toplanması, tədqiqatların aparılması, dil müxtəlifliyinin qorunması üçün çalışan mütəxəssislərə məsləhətlərin verilməsi və təcrübə mübadiləsi üçün onlayn resursdur.

Dilin ekologiyasını öyrənən alimlər əsasən dil mədəniyyəti, üslubiyyat, ritorika və dil normalarının pozulması, aydınlıq, məqsədüylüq, dildən bədii istifadə və digər kommunikativ

nitq vasitələrinin öyrənilməsinə diqqət yetirirlər. Tədqiqatın bu aspekti dildaxili adlanır. Ümumiyyətlə, dilçi alimlərin bu sahədə bütün səyləri dildən istifadədə mənfi tendensiyaaların təsirinin azaldılması və aradan qaldırılmasına yönəlib. Onların məqsədi dil böhranının, dil resurslarının tükənməsinin qarşısını almaqdır. Bu səviyyədə dil ekologiyasının etnoqrafiya, mədəniyyət, linqvokulturologiya, hüquqşünaslıq kimi ictimai elmlərlə əlaqəsi aydındır və dəyərlər (aksioloji) və ya «dil qorunması» baxımından tanınan paradigma daxilində linqvoekoloji tədqiqatlar aparmaq imkanı yaranır [5].

Çernışov linqvoekologiyasının tədqiqində psixoloji paradigmaya əməl etsə də, ona yeni rəkursdan baxırdı. Onun fikrincə, linqvoekologiyasının əsas vəzifəsi böyüklərin, uşaqların və gənclərin dilini qorumaq, dilinin saflığına dəstək olmaqdır. Psixoloqlar dilin saflığını təkcə fərdlər baxımından deyil, bütün sosial qrupun psixoloji stereotipləri, əhval-ruhiyyəsi, ideoloji mövqeləri, cəmiyyətin psixoloji durumu kimi amillərlə də nəzərdən keçirirlər. Alimlər öz araşdırmalarında belə qənaətə gəlirlər ki, gənclərin dilinin saflığı onların psixoloji adaptasiyası və əxlaqi prinsiplərindən asılıdır. Ona görə də dil məsələsini prioritet təşkil edən yeni dövlət siyasəti yaratmaq lazımdır [2].

Dünya sivilizasiyası nə qədər müxtəlifdirsə, bəşəriyyət bir o qədər yüksək mədəniyyətlə tamamlanır. Mədəni müxtəlifliyin azalması və sistemin sadələşdirilməsi cəmiyyətin tənəzzülünə gətirib çıxarır. Ona görə də ekologiya elminin inkişafı global ekoloji fəlakətə cavab olacaq. Real dilçilikdə ekoloji mövqeyə gəlincə, o, dil müxtəlifliyini qorumağa çalışır. Çünki ətraf mühit, ekosistem, vətən haqqında istənilən ciddi fikrin mahiyyəti özlüyündə insan və təbiət, cəmiyyət və təbiət, millət və təbiət olan fundamental problemlərlə bağlıdır.

Dünya yaranandan bəri Ana Təbiət həyatın təbiətinə uyğunlaşmayıb, əksinə, həyat yalnız həyatın təbiətinə uyğunlaşaraq ömrünü uzadır. Odur ki, ekosistemin mahiyyətini tanıya bilən və onun təbiətini nəzərə alan cəmiyyətin böyük gələcəyi vardır. Linqvoekologiyasının üçüncü cəhəti alimlərin bir dilin vasitələrini, bir mədəniyyətin reallığını başqa mədəniyyətin kontekstində və dilində çatdırmaq, yəni xarici mətnlərdən sitat kimi istifadə etmək, bir dildən digər dilə tərcümə etmək və s., nisbətən translingvistik aspekt adlandırılır [1]. Müasir dünyada sülh və harmoniya şəraitində yaşamaq, tərəfdaşlıq şəraitində işləmək tolerantlığa və qarşılıqlı hörmətə əsaslanan münasibətlə əldə edilir. Ona görə də mədəniyyətlərarası ünsiyyət anlayışı vacibdir. Burada dil əsas rol oynayır, çünki dil “xalqın ruhu”, “dünyanın lingvistik konseptuallaşdırılması” vasitəsidir, “milli özünüifadə formasıdır”, “dünyanın milli siması”nın yaradıcısı, “milli ruhun” təzahürü, “bilik anbarı”dır.

Linqvoekologiyasının fəlsəfi istiqamətdə predmeti və vəzifəsi dilin insan həyatının sferası, insanın həyat vasitəsi kimi funksiya və inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarını, insan həyatının mahiyyətini və ölçüsünü müəyyən etməkdən ibarətdir. Linqvoekologiya fəlsəfəsini tədqiq edən xarici alimlərin fikrincə, dil və dünya ekosistemində olduğu kimi, qarşılıqlı təsir əsasında inkişaf edir. Orfoloji konsepsiyaya görə, linqvoekologiyasının əsas məqsədi cəmiyyətdə dil mədəniyyətinin vəziyyətini təhlil etmək və dilə təsir edən prosesləri öyrənməkdir. Skvorodnikovun ifadəsinə görə, linqvoekologiyasının məqsədi: "dil problemlərini və nitqin deqradasiyasını (dil inkişafına və nitqin həyata keçirilməsinə mənfi təsir göstərən amillərin tədqiqi) və dil və nitqin reabilitasiyası problemlərini öyrənmək (dili zənginləşdirmək və sosial nitq praktikasını təkmilləşdirmək üçün vasitələr)». Mədəniyyət konsepsiyasında linqvoekologiya cəmiyyətin mədəni və lingvistik həyatını əhatə edir və ana dilinin sözlərində, anlayışlarında, kateqoriyalarında və strukturlarında əks olunan etnik mentalitetin, xalq adət-ənənələrinin, dünyanın lingvistik obrazının qorunub saxlanmasını qarşısına məqsəd qoyur [4].

Dil dinamikasının artması, yeni jarqonların (internet jarqonunun) yaranması, virtual ünsiyyətin intensivliyi, ingilis sözlərinin axını, mediada ədəbi dil normalarına (o cümlədən leksik) əməl edilməməsi, ünsiyyətin zəif olması, natiqlik qabiliyyətinin azalması, linqvoekoloji tədqiqdəki boşluqlar - bütün bunlar dilin ekoloji böhranına səbəb olur. Bu cür ekoloji dəyişikliklər dünya elmi ictimaiyyətini biganə qoymayıb, bu gün də təhsildə linqvoekoloji paradigmanın həyata keçirilməsi

üçün konkret metodların işlənilib hazırlanması vacibdir. Linqvoekologiyanın bu sahəsi yeni elmi yanaşmalarla tamamlanır. Bu istiqaməti inkişaf etdirənlər arasında dil bacarıqlarının və nitq mədəniyyətinin tədrisi üçün metodik sistem işləyib hazırlayan Volkova və dil şəxsiyyətinin formalaşmasının əsaslarının müəyyənləşdirilməsi ilə məşğul olanlar vardır. Buna görə də linqvoekologiya problemin təsviri ilə məhdudlaşmır. O, mikro və makroekolinqvistik səviyyələrdə problemlərin həllinə yönəlib [6].

Dil ekologiyası təkcə dilin vəziyyətini deyil, həm də dil sağlamlığının həlli yollarını təklif edir. Əsasən təhsil sistemi vasitəsilə həyata keçirilir. Ona görə də dil ekologiyasının nəticələrinin və nailiyyətlərinin təhsilə daxil edilməsinə yönəlmiş tədqiqatlara linqvoekoloji paradigmanın pedaqoji istiqaməti daxildir.

Nəticə. Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək müasir linqvoekoloji tədqiqatın aşağıdakı əsas vəzifələrini müəyyən edə bilərik:

- linqvistik müxtəlifliyin səbəblərini, formalarını, funksiyalarını və nəticələrini müəyyən etmək;
- azlıqların və nəslə kəsilməkdə olan dillərin qorunması üçün tədbirlər görmək;
- bioloji və linqvomədəni müxtəlifliyin tarazlığına nail olmaq;
- ekoloji və qeyri-ekoloji elementlərin mövcudluğunda dil strukturunu (qrammatikasını) təhlil etmək;
- ekoloji problemlərdən bəhs edən mətnlərin diskursiv təhlili;
- pedaqoji linqvoekologiyanın inkişafı.

Azərbaycan dilinin ekologiyasının gələcəkdə hərtərəfli öyrənilməli olan əsas vəzifələri bunlardır:

- Azərbaycan dilinin fəaliyyətinə mane olan amilləri və onlarla mübarizə yollarını müəyyən etmək;
- dil daşıyıcılarının şüurunda ana dilinə təbii məhəbbət oyatmağın yollarını göstərmək;
- ətraf mühitdə iştirakın emosional intellektinin formalaşması üçün əsasların inkişafı;
- Azərbaycan dilinin həyat qabiliyyətini təmin etmək üçün tədbirlərin müəyyən edilməsi;
- ekoloji tələblər nəzərə alınmaqla terminologiyanın, tərcümənin təkmilləşdirilməsi;
- onomastik məkanda dil aqressiyasının təzahürünün düzgün təşkili;
- ikidilli təhsilin və innovativ texnologiyaların təkmilləşdirilməsində dil ekologiyasının nailiyyətlərindən istifadənin ən yaxşı yollarını təklif etmək.

Ədəbiyyat

- [1]. Бернацкая, А.А. О трех аспектах языковой экологии // Вестник КрасГУ. Серия: Гуманитарные науки. –2003. №4, –32-38
- [2]. Чернышов, М.Ю. Экология языка – чистота речи – нравственность мысли: психологический аспект // Материалы международной научной конференции «Экология языка на стыке наук». Ч. 1. –Тюмень: Изд-во “ТюмГУ”, –2011. – с.67-72.
- [3]. Krauss, M. Classification and terminology for degrees of language endangerment. Trends in Linguistics Studies and Monographs, –2006. 181, 1.
- [4]. Скворцов Л.И. Экология слов, или поговорим о культуре русской речи / Л.И.Скворцов – М.: Просвещение, –1996. –158 с.
- [5]. Uzunboyly, H., & Altay, O. (). State of affairs in multicultural education research: a content analysis. Compare A Journal of Comparative and International Education, 51(2), –2021. – p.278-297.
- [6]. Volkova, Y. Cognitive linguoecology as a methodological approach to the study of destructive communication. In SHS Web of Conferences. EDP Sciences. –2020, Vol. 88, –p.01014

Summary

The influence of emotive linguoecology on interpersonal communication

Bunyatova A.B.

Keywords: *intercultural communication, linguoecology, languages, emotions*

Linguoecology is one of the new areas that emerged at the intersection of linguistics and ecology in the 90s of the XX century. The article addresses issues of linguoecology related to the preservation of language, and identifies factors that have a negative impact on the development and the use of language. Linguoecology offers ways to improve language culture and the practice of language communication. At the same time, the article examines the connection of this new science with other areas, such as ethnolinguistics, sociolinguistics and socio-historical linguistics. The interaction of language and people, the influence of people on the language as a carrier of personality and culture comes at the first place. The language itself (past, present state) and native speakers are considered as the subject of linguoecology.

Резюме

Влияние эмотивной лингвэкологии на межличностное общение

Буньятова А.Б.

Ключевые слова: *межкультурная коммуникация, лингвэкология, языки, эмоции*

Лингвэкология – одно из новых направлений, сформировавшихся на стыке языкознания и экологии в 90-е годы XX века. В статье затрагиваются вопросы лингвистической экологии, связанные с сохранением языка, и выявляются факторы, оказывающие негативное влияние на развитие и использование языка. Лингвэкология предлагает пути улучшения языковой культуры и практики языкового общения. При этом в статье рассматривается связь новой науки с другими областями, такими как этнолингвистика, социоллингвистика и социально-историческая лингвистика. На первый план выдвигается взаимодействие языка и человека, влияние людей на язык как носитель личности и культуры. В качестве предмета лингвэкологии рассматриваются сам язык (прошлое, настоящее состояние) и носители языка.

İşgüzar kommunikasiya sahələri**Cəlilova Türkan Müzadil qızı** [ORCID](#)*Gəncə Dövlət Universiteti, Gəncə, Azərbaycan, dissertant*
calilovat@mail.ru

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: 29.10.2024 Düzəliş tarixi: 10.07.2025 Qəbul olunma tarixi: 15.09.2025	<i>Müasir dövrümüzdə cəmiyyətdə fəal üzvün bilik və bacarıqları ilə həyatda uğur qazanmaq istəyən hər kəsin milliyyətindən asılı olmayaraq doğma Azərbaycan dilini öyrənməsi vacibdir. Məqalədə cəmiyyətin qabaqcıl mütəxəssisinin səviyyəsini və mədəniyyətini müəyyən edən amillər araşdırılır: ilk növbədə onun nitq və yazı tərz. Eyni zamanda xarici görünüşünün səliqəli, zövqlə seçilmiş geyim, təvazökar, mülayim davranış, yüksək zəka, bilik və s. ilə tamamlanır. Cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin, o cümlədən ziyahların nitq mədəniyyətinin ibtidai səviyyədən ali təhsilə qədər yüksəldilməsi, Azərbaycanın ədəbi dilinin normalarına uyğun yazılı və şifahi ünsiyyətə nail olunması üçün tətbiq olunan tədbirlər nəzərdən keçirilir. Yaxşı yazılı və şifahi nitqə sahib olan bir mütəxəssis, təsirli ünsiyyətə girə bilmək üçün inandırma metodlarına sahib olan cəmiyyətdə rəqabətqabiliyyətli bir mütəxəssis olmağın əhəmiyyəti qeyd olunur.</i>
Açar sözlər işgüzar ünsiyyət, informasiya mübadiləsi, yazılı ünsiyyət, şifahi ünsiyyət, şəxslərarası ünsiyyət	

İşgüzar ünsiyyət insan həyatının zəruri hissəsidir, insanlar arasında münasibətlərin ən mühüm növüdür. Bu münasibətlərin əbədi və əsas tənzimləyicilərindən biri xeyir və şər, ədalət və ədalətsizlik, insanların hərəkətlərinin düzgün və ya yanlışlığı haqqında fikirlərimizi ifadə edən etik normalardır. Tabeliyində olanlar və ya həmkarları ilə işgüzar əməkdaşlıqda ünsiyyət qurarkən, hər kəs bu və ya digər şəkildə, şüurlu və ya kortəbii olaraq bu fikirlərə güvənir. Amma insanın əxlaq normalarını necə dərk etməsindən, onlara hansı məzmun qoymasından və ümumiyyətlə ünsiyyətdə onları nə dərəcədə nəzərə almasından asılı olaraq o, işgüzar ünsiyyəti özü üçün asanlaşdırır, onu daha səmərəli edər, tapşırılan vəzifələrin həllinə kömək edə bilər. [1]

İşgüzar ünsiyyət müəyyən bir problemin (istehsal, elmi-kommersiya və s.) həllinə təbə olan insanlar arasında qarşılıqlı əlaqədir, yəni işgüzar qarşılıqlı əlaqənin məqsədi ünsiyyət prosesindən kənardadır. Ümumi işdə iştirak edən subyektlər arasında yaranan qarşılıqlı anlaşma, hərəkətlərin koordinasiyası və prioritetlərin aydınlığı işgüzar ünsiyyətin keyfiyyətindən asılıdır.

İşgüzar ünsiyyət birgə işdə müəyyən nəticə əldə etməyi, konkret tapşırığın həllini və ya konkret məqsədin həyata keçirilməsini nəzərdə tutan işgüzar məlumat və iş təcrübəsinin mübadiləsi prosesidir. Bu prosesin spesifikliyi tənzimləmə anıdır. Yəni, müəyyən bir ərazidə qəbul edilmiş milli və mədəni ənənələr, insanların müəyyən bir peşə dairəsində qəbul edilmiş peşə etik prinsipləri ilə tənzimlənən müvafiq məhdudiyyətlərə təbə olmaqdır.

İnformasiya mübadiləsi metoduna əsasən, şifahi və yazılı işgüzar ünsiyyət arasında fərq qoyulur. [5]

İşgüzar ünsiyyətin şifahi növləri öz növbəsində, monoloq və dialoqa bölünür.

Monoloq növlərinə aşağıdakılar daxildir:

- salamlama nitqi;
- satış nitqi (reklam);
- məlumat nitqi;
- hesabat (iclasda).

Dialog növlərinə aşağıdakılar daxildir:

- İşgüzar söhbət – əsasən bir mövzuda qısamüddətli əlaqə;
- İşgüzar görüş – çox vaxt qərarların qəbulu ilə müşayiət olunan uzun məlumat və fikir mübadiləsi;
- Danışqlar – hər hansı bir məsələ ilə bağlı müqavilə bağlamaq məqsədi ilə müzakirə;
- Müsahibə – mətbuat, radio, televiziya üçün nəzərdə tutulmuş jurnalistlə söhbət;
- Müzakirə;
- Görüş (iclas);
- Mətbuat konfransı;
- Əlaqə, işgüzar söhbət – birbaşa, “canlı” dialog;
- Şifahi olmayan ünsiyyət istisna olmaqla, telefon danışığı (uzaqdan).

Birbaşa təmasda və birbaşa söhbətdə şifahi və şifahi olmayan ünsiyyət ən böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Telefonla söhbət və ya mesajların göndərilməsi ən çox yayılmış ünsiyyət formalarıdır, onlar birbaşa əlaqə və geniş çeşidli ünsiyyət üsulları ilə seçilir, bu da istənilən mesajın işgüzar (rəsmi) və şəxsi (qeyri-rəsmi) hissələrini asanlıqla birləşdirməyə imkan verir.

İşgüzar ünsiyyətin yazılı növləri çoxsaylı rəsmi sənədlərdir: iş məktubu, protokol, hesabat, şəhadətnamə, hesabat və izahat qeydi, akt, bəyanat, müqavilə, nizamnamə, əsasnamə, göstəriş, qərar, sərəncam, etibarnamə və s. Məzmununa görə ünsiyyət aşağıdakılara bölünə bilər [4]:

- Material – obyektlərin və fəaliyyət məhsullarının mübadiləsi;
- Koqnitiv – bilik mübadiləsi;
- Motivasiya – motivasiyaların, məqsədlərin, maraqların, motivlərin, ehtiyacların mübadiləsi;
- Fəaliyyət – hərəkətlərin, əməliyyatların, bacarıqların mübadiləsi.

Rabitə vasitəsi ilə aşağıdakı dörd növə bölmək olar:

- Birbaşa – canlıya verilən təbii orqanların köməyi ilə həyata keçirilir: qol, baş, gövdə, səs telləri və s.;
- Dolayısı – xüsusi vasitələrin istifadəsi ilə bağlıdır;
- Birbaşa – şəxsi əlaqələri və ünsiyyət aktında insanların bir-biri ilə ünsiyyət qurmasının birbaşa qavrayışını əhatə edir;
- Dolayısı – digər vasitəçilər vasitəsilə həyata keçirilir.

Ümumiyyətlə, işgüzar ünsiyyət qeyri-rəsmi ünsiyyətdən onunla fərqlənir ki, onun prosesində müəyyən həlli tələb edən konkret vəzifələr və konkret məqsədlər qarşıya qoyulur. Məhz bu, danışqlar aparan tərəfdaşlarla danışqlar prosesini istənilən vaxt dayandırmağa imkan vermir (ən azı hər iki tərəf üçün məlumat əldə edərkən müəyyən itkilər olmadan). Adi, mehriban ünsiyyətdə konkret vəzifələr və məqsədlər kimi məsələlər çox vaxt qaldırılır. Ona görə də bu cür ünsiyyət istənilən vaxt (hər iki tərəfin tələbi ilə) ünsiyyət prosesini yenidən bərpa etmək imkanını itirmək qorxusu olmadan dayandırılı bilər. [3]

İşgüzar ünsiyyətin aşağıdakı formalarını ayırd etmək olar:

- Söhbət – işgüzar ünsiyyətin ən geniş yayılmış formalarından biridir;
- İşgüzar görüş – qrup ünsiyyət formasıdır;
- Nətiqlik – işgüzar ünsiyyət forması kimi ən çox müxtəlif ictimai tədbirlərdə istifadə olunur.
- Danışqlar – hər hansı fayda əldə etmək və ya maliyyə itkilərinin qarşısını almaq üçün müəssisənin rəqibləri və ya tərəfdaşları ilə ünsiyyət qurmağa yönəlmiş işgüzar ünsiyyət formasıdır. Danışqlar həm şəxsen yəni, üzbəüz (canlı iştirak), həm də telefon vasitəsilə aparıla bilər

İşgüzar yazışmalara elektron poçt (e-mayl) daxil olmaqla, yazılı işgüzar ünsiyyətin bütün formaları daxildir.

Bundan əlavə, işgüzar ünsiyyətin ümumi formaları mətbuat konfransları, mübahisələr, qarşıdurmalar, sövdələşmənin bağlanması, tərcüməçi vasitəsilə ünsiyyət, bizneslə bağlı video yayımlar və s. ola bilər. [2]

Beləliklə, işgüzar ünsiyyət təşkilatı mühitdə şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqənin xüsusi bir növü hesab edilə bilər. Söhbət iştirakçılarının qarşıya qoyduğu məqsədləri aydın şəkildə dərk etməsi, onun hər bir mərhələsinin funksional xüsusiyyətlərini başa düşməsi, işgüzar söhbətin aparılması üçün psixoloji və nitq texnikalarının mənimsənilməsi effektiv işgüzar ünsiyyətin zəruri komponentlər kimi qəbul edilə bilər.

Ədəbiyyat

- [1]. İsmayılova, M. Azərbaycan dilində rəsmi-işgüzar və akademik kommunikasiyanın funksional səciyyəsi. Monoqrafiya / M.İsmayılova –Bakı: ADPU, –2021. –294 c.
- [2]. Məmmədli, N. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Dərslik / N.Məmmədli, –Bakı: Elm və təhsil, –2021. –512 s.
- [3]. Conrad, David; Newberry, Robert (January 2012). "Identification and Instruction of Important Business Communication Skills for Graduate Business Education". *Journal of Education for Business*. 87 (2): p.112–120.
- [4]. Решетников, Е.В. Научные коммуникации эволюция форм, принципов организации // Электронный ресурс – Н.: Сибирский государственный университет телекоммуникации и информатики, 2014.
- [5]. Десяева, Н.Д. Академическая коммуникация. Учебник для магистратуры / Н.Д.Десяева, –М.: Юрайт, –2019. –150 с.

Summary **Areas of business communication** **Jalilova T.M.**

Keywords: *business communication, information exchange, written communication, oral communication, interpersonal communication*

In modern times, it is important for everyone who wants to succeed in life with the knowledge and skills of an active member in society to learn their native Azerbaijani language, regardless of nationality.

The article examines the factors that determine the level and culture of a leading specialist in society: first of all, his style of speech and writing. At the same time, it should be noted that the appearance is neat, tastefully selected clothing, modest, gentle manners, high intelligence, erudition, etc. complete with. The measures applied to increase the speech culture of various strata of society, including the intelligentsia, from primary to higher education, to achieve written and oral communication in accordance with the norms of the literary language of Azerbaijan are considered. The importance of being a professional with good written and oral speech, a competitive professional in society with persuasion methods to be able to enter into effective communication is noted.

Резюме **Области делового общения** **Джалилова Т.М.**

Ключевые слова: *деловое общение, обмен информацией, письменное общение, устное общение, межличностное общение*

В нашу современную эпоху важно, чтобы каждый, кто хочет добиться успеха в жизни своими знаниями и умениями активного члена общества, независимо от своей национальности, должен изучить родной азербайджанский язык.

В статье исследуются факторы, определяющие уровень и культуру передового специалиста общества: прежде всего его устная и письменная речь, стиль речи и письма. Этот образ довершается опрятной, со вкусом отобранной одежды, скромным, мягким поведением, высоким интеллектом, знаниями и т. д. Одновременно рассматриваются меры, применяемые для повышения речевой культуры различных слоев общества, в том числе интеллигенции, на всех уровнях образования от начального до высшего, достижения письменного и устного общения в соответствии с нормами литературного языка Азербайджана. Отмечается важность быть специалистом с хорошей письменной и устной речью, конкурентоспособным в обществе специалистом, владеющим методами воздействия и убеждения для того, чтобы иметь возможность вступать в эффективное общение.

UOT 81.

DOI 10.54758/16801245_2025_21_3_21

Azərbaycan frazeologiyasında “Şər” konseptinin ifadəsi**Heydərova Lamiə Əli qızı** [ORCID](#)*Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, dissertant*
lamia.heydarova@sdu.edu.az

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixəsi Daxilolma tarixi: 10.02.2025 Düzəliş tarixi: 10.07.2025 Qəbulolunma tarixi: 15.09.2025	Məqalədə Azərbaycan frazeologiyasında “şər” konseptinin ifadə formaları, semantik çalarları və lingvokulturoloji əhəmiyyəti araşdırılır. Müxtəlif ədəbi mənbələrdən və folklor nümunələrindən istifadə edilərək “şər”in xalq təfəkküründə necə qavrandığı və dildə hansı sabit ifadələrlə təqdim olunduğu göstərilir. Məqalədə “şər” konsepti həm mənəvi-əxlaqi pozuntu, həm sosial təhlükə, həm də psixoloji gərginlik kimi şərh olunur. “Şər” frazeoloji birləşmələrdə bədii və fəlsəfi dəyər daşıyan simvolik obraz kimi çıxış edir. Məqsəd bu konseptin frazeoloji vahidlərdəki funksiyasını açmaq və onun milli-mədəni yaddaşdakı yerini göstərməkdir.
Açar sözlər: şər konsepti, frazeoloji birləşmələr, əxlaqi-mənəvi dəyərlər, bədii ifadə vasitələri, sosial-fəlsəfi məzmun	

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, dilçiliyin xüsusi maraq dairəsinə daxil olan elm sahələrindən biri də frazeologiyadır. Frazeologiya dilçiliyin müstəqil sahələrindən biri olub, dilin frazeoloji sistemini öyrənir.

Frazeologiya az bir zamanın deyil, çox uzun illərin məhsuludur. Onun inkişafında bir çox problemlər var ki, bu gün o problemlər hələ də həllini tapmamışdır.

Bu gün frazeologiyadan geniş istifadə edilməsinə ehtiyac hiss olunan sahələrdən ən əsası bədii ədəbiyyatdır. Ədəbiyyat bədilik tələb edir və bu bədiliyin də mühüm təminatçılarından biri, qeyd etdiyimiz kimi, frazeologiyadır. Yazıçı və şairlərin frazeoloji yeniliyinin ümumxalq dilinin inkişafı ilə birbaşa əlaqəsi var. Hər bir yazıçı və şair nitq vasitələrinin zənginləşməsində və inkişafında frazeoloji birləşmələrdən yaradıcı şəkildə istifadə edir. Ona görə də onlar məlum frazeologizmlərin istifadəsinin yeni üsullarını axtarmaqla bərabər, ümumxalq dilinin xəzinəsinə uğurlu ifadə və tərkiblər yaratmaqla öz töhfələrini verə bilirlər.

Frazeoloji birləşmələr bədii əsərlərdə, əsasən, iki formada istifadə olunur: eyni ilə və dəyişdirilmiş formada. Olduğu kimi işlədilən frazeoloji birləşmələr müəllif və obrazların nitqini dolğunlaşdırır, daha canlı, daha təsirli edir. Fikirimizi sübuta yetirmək üçün tədqiqatımızın əsasını təşkil edən “şər” konseptini frazeoloji birləşmələrdə Azərbaycan yazıçı və şairlərinin əsərləri üzərində təhlil edəcəyik.

Frazeologiyada “şər” konsepti müxtəlif leksik çalarlarda, xalqın dünya görüşü və mədəni yaddaşını əks etdirən frazeologizmlərdə ifadə olunur. Bu frazeoloji vahidlər çox zaman mənəvi, əxlaqi və sosial-mədəni anlam daşıyır, “pislik”, “bədbəxtlik”, “nifaq”, “uğursuzluq” kimi anlayışları metaforik və simvolik şəkildə çatdırır.

Frazeoloji vahidlərdə “şər” konsepti aşağıdakı semantik sahələr üzrə təzahür edir:

- *Pis niyyət, zərər yetirmək*: Bu mənada şər digər insanlara qarşı mənfi niyyətlə edilən hərəkət kimi təqdim olunur.
- *Nifaq və düşmənçilik*: Sosial münasibətlərdə anlaşımazlıq, çəkişmə və intriqa ilə bağlı mənada işlənir.
- *Uğursuzluq və bədbəxtlik*: Hadisələrin mənfi nəticələnməsi, insanın başına gələn pislilikləri ifadə edir [2, s.72].

Nitqin ifadəliliyini və dəqiqliyini təmin etmək üçün sözlərin və ifadələrin qanunauyğun şəkildə işlənməsi vacibdir. Nitqimizin təşkili üçün isə müəyyən leksik qaydalara əsaslanırıq. Bir çox hallarda müəyyən mənanı bildirmək üçün dildə tək bir sözdən deyil, vəhdət təşkil etmiş sözlərdən istifadə edilir. Məsələn, “şər” konseptini ifadə etmək üçün *şər* sözü ilə yanaşı, *şərdən xeyir çıxmaz*, *şər atmaq*, *şərə xidmət etmək*, *xeyir və şər bir araya gəlməz*, *başına iş (şər) gəlmək*, *şər-şəbədə qoşmaq*, *şər qapısına kimi*, *şərə salmaq* və s. kimi ifadələr də işlənir. Nümunələrə diqqət yetirək:

*Dünyanın gərdişindən;
Təng oldum hər işindən;
Mərdin başı qal çəkir;
Namərdin şər işindən.* [1, s.77].

Bu bayatıda insanın dünyanın ədalətsizliyindən və həyatın ağır axarından bezməsi ifadə olunur. Şair dünyanın gərdişindən, yəni zamanın və hadisələrin mənfə istiqamətdə dəyişməsindən təngə gəldiyini bildirir. Mərd insanların – yəni doğru, dürüst şəxslərin əzab çəkməsi, namərd insanların isə şər işlər törətməsi ilə qarşılaşdırılır. Burada “şər işi” ifadəsi vasitəsilə haqsızlıq, böhtan və riyakarlıq kimi mənəvi pozuntular tənqid edilir. Bayatı, ümumilikdə, xalq müdriqliyinə əsaslanaraq mərdliyin cəzalandırıldığı, şərin isə üstünlük qazandığı bir dünyaya kəskin etirazdır.

*Bəxtəvər başına sənin, ey rəqib;
Xeyir sənə qismət oldu, şər mənə.* [6, Q. Zakir]

Bu beytdə Qasım bəy Zakir tale qarşısında ədalətsizliyin doğurduğu iztirabı ifadə edir. Şair “xeyir”in rəqibə, “şər”in isə özünə qismət olduğunu deyərək həyatda yaxşılardan deyil, bəzən haqsızların bəxtiyar olduğunu vurğulayır. Buradakı “xeyir” və “şər” anlayışları həm taleyin bəxş etdiyi uğur və bədbəxtlik, həm də əxlaqi mühakimə baxımından mənəvi dəyərlər kimi çıxış edir.

[*İmamverdi nəvəsinə:*] *Yox, daha sənə orada qoymaq olmaz. Mən azarlıyam, durmağa təqətim yoxdur, sənə o iki şeytanın şərindən mühafizə etməyi bacarmıram* [6, S.S.Axundov].

[*Gülnisə:*] *Yalandır, atamın canı üçün yalandır; üstümə nahaqdan şər atırlar* [3, s.48].

[*Süleyman Heydərquluya:*] *Sən canını qurtarmaq üçün gərək Abbasın üstünə bir şər atasın* [6, M.İbrahimov].

Şərə düşmək qəfil gülləyə düşər olmaq kimidir [6, Ə. Vəliyev].

Verilən nümunələrdə “şər” konsepti müxtəlif semantik çarələrdə – həm sosial, həm mənəvi, həm də hüquqi kontekstdə təqdim olunur. S. S. Axundovun mətnində “şər” insan üçün təhlükə, zərər mənbəyi olan şeytan obrazı ilə əlaqələndirilir və qorunmalı bir vəziyyət kimi təqdim olunur. Ə. Haqverdiyevin və M. İbrahimovun parçalarında isə “şər atmaq” ifadəsi böhtan, yalan ittiham və haqsız günahlandırma mənasında işlənir, bu da şərin ictimai münasibətlərdə insan taleyini necə haqsızcasına dəyişə bildiyini göstərir. Ə. Vəliyevin misrasında isə “şərə düşmək” ifadəsi qəfil, gözlənilməz və ağır nəticəli hadisə ilə – güllə ilə müqayisə olunur, bu da şərin qəfil və dağıdıcı təbiətini vurğulayır. Beləliklə, bu nümunələr “şər”in fərqli aspektlərini – psixoloji gərginlik, ictimai təhlükə və mənəvi pozuntu kimi mahiyyətini ortaya qoyur.

Qeyd olunduğu kimi, frazeoloji birləşmələr xalqın çoxəsrlik həyat tərzinin, məişət ənənələrinin, əmək fəaliyyətinin, dünya görüşünün və tarixi təcrübəsinin canlı inikası kimi meydana gəlmiş dil vahidləridir. Onlar yalnız dilin bədii zənginliyi deyil, eyni zamanda xalqın intellektual və sosial-mədəni inkişafını əks etdirən linqvokulturoloji mənbələrdir. Həyatın, məişətin, təsərrüfatın və insan münasibətlərinin elə bir sahəsi yoxdur ki, xalq həmin sahə ilə bağlı düşüncələrini frazeoloji ifadələr vasitəsilə dilə gətirməmiş olsun. Bu səbəbdən frazeoloji birləşmələr həm dilin semantik strukturunun, həm də xalqın mənəvi dünyasının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir [5, s.27].

Frazeoloji birləşmələrdə xalqın həyat təzi, gündəlik məişəti, insanlarla təbiət arasındakı münasibətlər, əmək bölgüsü, sosial ziddiyyətlər və ümumi dünya baxışları inikası tapır. Bu sabit ifadələr vasitəsilə biz həm tarixi şəraitə, həm də ictimai münasibətlər sisteminə dair dərin təsəvvürlər əldə edirik. Xüsusilə, müəyyən ifadələr xalqın əxlaqi və fəlsəfi dünyagörüşünü, yaxşı və pisi, xeyir və şəri necə qiymətləndirdiyini əks etdirir. Bu kontekstdə “şər” konsepti mühüm

semantik və mədəni yüklə çıxış edir. Məsələn, “şər yuvası”, “şərə xidmət etmək”, “şərin kökü kəsilsin” kimi ifadələrdə xalqın şərə münasibəti, onu cəmiyyət üçün təhlükə, əxlaqi aşınma və mənəvi azgınlıq kimi dəyərləndirməsi öz əksini tapır. Həmçinin, “şərdən xeyir doğar”, “şərə əyilən baş, heç vaxt ucalmaz” kimi birləşmələrdə təkcə şərin məhkum olunması deyil, eyni zamanda bu anlayışa qarşı kollektiv müqavimət və mənəvi dirəniş ideyası da vurğulanır. Məsələn:

Şər adamdır, ondan uzaq ol [6, M. Hüseyn].

Bu ifadə qısa və konkret frazeoloji birləşmə olmaqla, xalqın “şər” anlayışına dair dərin mədəni və əxlaqi mövqeyini əks etdirir. Burada “şər” sözü yalnız ümumi mənada pislilik, zərər, mənfi təsir kimi başa düşülmür, həm də konkret bir insan tipini — yəni mənfi keyfiyyətlərə sahib, zərər verən, ictimai-mənəvi normlara zidd davranan adamı ifadə edir. “Şər adam” ifadəsi ilə xalq dilində şərin şəxsiləşdirilməsi, mənfi xüsusiyyətlərin insan obrazında konkretləşdirilməsi müşahidə olunur. Bu, əxlaqi dəyərlərin və sosial norma pozuntusunun fərdi səviyyədə də qınanması deməkdir.

Azərbaycan linqvokulturologiyasında, eləcə də ümumilikdə insan münasibətlərində “şər”ə qarşı kəskin mənfi münasibət mövcuddur. “Şər adam” qəlizliyə, zərərvericiliyə, bədniyyətli davranışa, yalançılığa işarə edir. Belə insanlar cəmiyyətin ahəngini pozan, birlik və əmin-amanlığa təhlükə yaradan subyektlər kimi qiymətləndirilir. Buna görə də onlardan uzaq durmaq — həm fərdi, həm də sosial sağlamlıq üçün vacib hesab olunur.

Salonda səslər eşidilməyə başlandı: – Gədənin birinə əlli manat verə bilməzsiniz ki, bir gecənin içində şərini başınızdan uzaqlaşdırsın [4, s.44].

M.S. Ordubadinin “şərini başınızdan uzaqlaşdırmaq” ifadəsi ilə təqdim etdiyi mətn yalnız leksik və struktur baxımından bir frazeoloji vahid deyil, həm də çoxqatlı mənaya malik, sosial və fəlsəfi məzmun daşıyan bədii konstruksiyadır. Bu ifadə vasitəsilə müəllif xalq təfəkküründə dərin kök salmış “şər” konseptini həm fərdi, həm də ictimai təhlükə kimi təqdim edir. “Şər” burada təkcə şəxsi bədbəxtlik və ya pis niyyətli bir insanla deyil, daha geniş – sosial narahatlıq, ədalətsizlik, qorxu və sabitsizlik anlayışları ilə əlaqələndirilir. Bu baxımdan, “şərin başdan uzaqlaşdırılması” tələbi insanın yalnız fiziki təhlükədən deyil, həm də mənəvi və sosial narahatlıqdan xilas olmaq istəyini ifadə edir.

Lakin müəllifin burada əsas vurğuladığı məsələ bu “şər”dən qurtulma üsuludur: cəmiyyətin bəzi təbəqələri bu təhlükədən qurtuluşu maddi vəsait hesabına – yəni pul verərək, başqa bir şəxsin müdaxiləsi ilə əldə etmək istəyirlər. Bu isə M.S. Ordubadi tərəfindən açıq şəkildə tənqid olunur. Əsərdəki sarkazm və ironiya göstərir ki, müəllif belə davranış modelini qeyri-ciddi, mənəvi zəiflik və ictimai məsuliyyətsizlik kimi qiymətləndirir. Bu, həm də Azərbaycan cəmiyyətində uzun müddət mövcud olan batil inanclara və qorxulara işarədir: insanlar “şəri qovmaq”, “bələdən qurtulmaq” üçün özləri ilə deyil, başqaları ilə hesablaşmağa meyilli olurlar.

Beləliklə, “şərini başından uzaqlaşdırmaq” ifadəsi yalnız dilin estetik imkanlarından doğan bir bədii vasitə deyil, həm də dərin sosial-fəlsəfi kontekstdə formalaşmış simvolik bir ifadədir. O, M.S. Ordubadinin yaradıcılığında cəmiyyətin əxlaqi-mənəvi problemlərinin dil və mədəni yaddaş vasitəsilə necə tənqid edildiyini və ifşa olunduğunu əyani şəkildə nümayiş etdirir. Bu baxımdan, frazeoloji ifadə həm konseptual, həm də linqvokulturoloji səviyyədə mühüm analitik material kimi çıxış edir.

Ədəbiyyat

- [1]. Azərbaycan folkloru antologiyası / Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. I kitab / tərt. Ə. Axundov; red. Q. Qasımlı. – Bakı: Azərb. SSR EA, –1968, –776s.
- [2]. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. [4 cildə] / –Bakı: Şərq-Qərb, –c.III, –2006. –672 s.
- [3]. Haqverdiyev, Ə. Seçilmiş əsərləri. [2 cildə] / Ə.Haqverdiyev. –Bakı: Lider nəşriyyat, –c.2, –2005, –408 s.
- [4]. Ordubadi, M.S. Dumanlı Təbriz / M.S.Ordubadi. –Bakı: Yazıçı, –1985. –370 s.

- [5]. Карасик, В.И. Лингвокультурный концепт как единица исследования / В.И.Карасик, Г.Г.Слышкин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Сб.науч.тр. Под ред. И.А. Стернина, – Воронеж: ВГУ, – 2001. – с. 26-35.
- [6]. https://azerbaijani_enc.en-academic.com/34821/%C5%9F%C9%99

Summary

The Expression of the Concept of “Evil” in Azerbaijani Phraseology Heydarova L.A.

Keywords: *concept of evil, phraseological units, moral and ethical values, artistic expressive means, socio-philosophical content*

The article explores the various expressions, semantic nuances, and linguocultural significance of the concept of “evil” in Azerbaijani phraseology. Drawing on various literary sources and folklore examples, the article demonstrates how the concept of “evil” is perceived in popular consciousness and represented through fixed expressions in the language. The concept of “evil” is interpreted as moral and ethical corruption, social threat, and psychological tension. In phraseological expressions, “evil” functions as a symbolic image carrying artistic and philosophical significance. The aim is to reveal the role of this concept within phraseological units and to highlight its place in the national cultural memory.

Резюме

Выражение концепта «зло» в Азербайджанской фразеологии Гейдарова Л.А.

Ключевые слова: *концепт «зло», фразеологические единицы, морально-этические ценности, художественные выразительные средства, социально-философское содержание*

В статье исследуются формы выражения концепта «зло» в Азербайджанской фразеологии, его семантические оттенки и лингвокультурологическое значение. С использованием различных литературных источников и фольклорных образцов показано, как концепт «зло» воспринимается в народном сознании и какими устойчивыми выражениями он представлен в языке. В статье концепт «зло» трактуется как морально-этическое нарушение, социальная угроза и психологическое напряжение. В фразеологических единицах «зло» выступает как символический образ, несущий художественную и философскую ценность. Цель исследования — раскрыть функцию данного концепта в фразеологических единицах и показать его место в национальной культурной памяти.

UOT 821.

DOI 10.54758/16801245_2025_21_3_25

Bəxtiyar Vahabzadənin “Gülüstan” poeması Edvard Səidin orientalizm nəzəriyyəsinin işığında

İsgəndərova Nigar Vəliş qızı [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, professor
nigar.idqandarova@sdu.edu.az

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: 22.05.2025 Düzəliş tarixi: 24.06.2025 Qəbul olunma tarixi: 19.09.2025	Məqalədə Bəxtiyar Vahabzadənin Şərq dəyərlərinə, milli vəhdət ideyasına münasibəti Edvard Səidin nəzəriyyəsi çərçivəsində təhlil olunur. B.Vahabzadə Şərqi daxildən tanıyan və onun mənəvi, ədəbi və tarixi dəyərlərini poeziyasına gətirən bir mədəniyyət daşıyıcısı kimi təqdim olunur. Məqalədə vurğulanır ki, şairin əsərlərində Şərq stereotiplərlə yox, daxili mahiyyət və fəlsəfi baxışlarla təqdim olunur. Bu yanaşma B.Vahabzadənin Şərqə öz döğmə kimliyinin tərkib hissəsi kimi yanaşdığını göstərir.
Açar sözlər Bəxtiyar Vahabzadə, Şərq, Edward Said, orientalizm, milli kimlik, poeziya, mədəniyyət	

Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycan ədəbiyyatının XX əsrdə yetişdirdiyi ən mühüm simalarından biri olmaqla yanaşı, həm də Şərq mədəniyyətinin müasir poeziyada və publisistikada yaşadılmasına böyük töhfə vermiş şəxsiyyətdir. Onun yaradıcılığı milli kimliyin, tarixi yaddaşın və mədəni irsin bədii ifadəsi kimi çıxış edir. Vahabzadənin poeziyasında və publisistikasında Şərq yalnız coğrafi və ya estetik kateqoriya deyil, həm də dərin mənəvi-fəlsəfi sistemin daşıyıcısı kimi təqdim olunur.

Bu baxış, XX əsr müasir humanitar elminin görkəmli nümayəndəsi Edvard Səidin məşhur “Orientalism” (1978) əsərində irəli sürdüyü nəzəri çərçivə ilə maraqlı şəkildə müqayisə edilə bilər. Əgər Vahabzadə üçün Şərq daxili kimliyin, mənəvi yaddaşın və bədii təfəkkürün qaynağıdırsa, Səid üçün o, Qərb tərəfindən “digərləşdirilmiş”, ideoloji və siyasi məqsədlərlə təhrif edilmiş konstruksiya.

Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış simalarından biridir. Onun poetik dünyasında Şərq mədəniyyətinin təsiri açıq şəkildə hiss olunur. Şairin əsərlərində Şərq düşüncə sistemi, fəlsəfi baxışlar, poeziya ənənələri, eləcə də folklor elementləri önəmli yer tutur [4, s.195].

Vahabzadənin poetikasında Şərq fəlsəfəsi, xüsusilə təsəvvüf və irfan məfhumları xüsusi yer alır. O, Sədi, Hafiz, Ömər Xəyyam kimi klassik Şərq şairlərinin ideyalarına müraciət edərək onların fəlsəfi fikirlərini müasir kontekstdə öz poeziyasında əks etdirmişdir.

Şairin Şərq mifologiyasına, xalq ədəbiyyatına və tarixi köklərə göstərdiyi maraq onun poetik dilində də özünü büruzə verir. Onun şeirlərində qədim xalq düşüncələri, milli adət-ənənələr, dastan və əfsanələr, bayatı və inanclar zəngin poetik material kimi yer alır. Bu cür istinadlar onun yaradıcılığında Şərq aləminin rəngarəngliyini və dərinliyini əks etdirir. Şairin poeziyasında Şərq motivləri yalnız bədii bəzək funksiyası daşımır, həm də onun ideya və estetik dünyagörüşünün əsas dayaqlarından birinə çevrilir. Şairin Şərq mədəniyyətinə olan sevgisi və bu irsi dərinləndirən mənimsəyib yaradıcılığında ustalıqla əks etdirməsi onun ədəbi şəxsiyyətini Azərbaycan ədəbiyyatında seçilən və unikal bir mövqeyə çıxarır.

Bəxtiyar Vahabzadə Şərqi daxildən tanıyan bir mədəniyyət daşıyıcısı kimi çıxış edir. O, Şərqi tarix, ədəbiyyat, dil və mənəviyyatın vəhdətində dərk edir. Onun “Gülüstan”, “Şəbi-hicran”,

“Qədir gecəsi” kimi şeirlərində Şərq həm əxlaqi, həm tarixi, həm də ruhani mənə ilə yüklənmişdir [3, s.12].

Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyası xalqın çoxəsrlik düşüncə tərzindən, arxeoloji və etnoqrafik yaddaşından qaynaqlanır. Onun şeirlərində miflər, nağıllar, dastanlar, əfsanələr, rəvayətlər və bayatılar yaradıcı şəkildə poetik mətnə çevrilmişdir. Şair xalq ədəbiyyatının bu zəngin qatlarını yalnız formal bədii vasitə kimi deyil, dərin məzmun daşıyıcısı kimi mənimsəyərək öz poetik sisteminə daxil etmişdir.

Bununla yanaşı, Vahabzadə klassik Şərq poeziyasına dərin bələd olmuş, xüsusilə təsəvvüf və irfan ənənələrinə maraq göstərmişdir. O, Sədi Şirazi, Hafız Şirazi, Ömər Xəyyam, Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli kimi böyük Şərq söz ustalarının yaradıcılığına yaxından bələd olmuş, onların bədii-fəlsəfi irsini təhlil edən bir sıra dəyərli məqalələr dərc etdirmişdir [2].

Bəxtiyar Vahabzadənin poetik dünyası Şərq mədəniyyəti, onun fəlsəfi sistemləri, mənəvi dəyərləri və bədii-estetik üslubu ilə üzvi şəkildə bağlıdır. Onun yaradıcılığı Şərqi daxili bir təcrübə, mədəni və mənəvi özünəməxsusluq kimi əks etdirir. Vahabzadə Şərq düşüncəsini, xüsusilə təsəvvüf və irfanı, yalnız bədii motiv kimi deyil, həm də fikir sisteminin ayrılmaz parçası kimi təqdim edir. Klassik Şərq poeziyası – Sədi, Hafiz, Xəyyam, Nizami və Füzuli – onun üçün ədəbi ənənə deyil, daxili və ruhi təkamülün bədii platformasıdır.

B.Vahabzadənin Şərq fəlsəfəsinə rəğmən, Edvard Səidin “Orientalism” (1978) əsərində təqdim olunan Şərq təsviri Qərb akademik, siyasi və bədii diskurslarında “digərləşdirilmiş”, “təbə edilmiş” və “ekzotikləşdirilmiş” bir təsvirdir. Səidə görə, Şərq Qərb tərəfindən yalnız müşahidə və hökm obyekt kimi qəbul olunur, yəni özünü ifadə edə bilməyən, səsi boğulmuş bir varlıq kimi konstruksiya edilir. Bu baxımdan Səidin “Orient” anlayışı mədəni reallıqdan çox ideoloji konstruksiyadır – Şərq Qərbin istəklərinə uyğun olaraq formalaşdırılmış bir “xəyali coğrafiya”dır (*imagined geography*) [5, s.12].

Bu iki yanaşmanı müqayisə etdikdə epistemoloji fərqlər aydın görünür:

Yanaşma	Bəxtiyar Vahabzadə	Edvard Səid
Məqsəd	Mədəni irsi yaşatmaq, mənəvi dəyərləri qorumaq	Şərqin Qərb tərəfindən istismarını və təhrifini ifşa etmək
Şərq motivlərinin istifadəsi	Mənəvi və estetik özünüdərk vasitəsi	Diskursiv güc münasibətləri çərçivəsində konstruksiya edilmiş obraz
Mədəniyyətin təmsili	Xalqın yaddaşında yaşayan, poetik dilə çevrilən dəyərlər	Qərb baxış bucağından təqdim olunan qeyri-obyektiv təsvirlər

Bəxtiyar Vahabzadənin “Gülüstən”, “Qədir Gecəsi”, “Şəbi-hicran” kimi əsərlərində Şərq sadəcə coğrafi məkan deyil, həm də əxlaqi kodlar, tarixi yaddaş və ruhani dəyərlər toplusudur. O, Şərqi bir qədim irsin daşıyıcısı, xalqın kollektiv yaddaşının qaynağı kimi təqdim edir. Bu isə Səidin “Orient” anlayışından əsaslı şəkildə fərqlənir, çünki Səidin təsvir etdiyi Şərq öz mədəniyyətini təmsil etmək imkanı əlindən alınmış bir subyektdir.

Bəxtiyar Vahabzadə Şərqi “yad” kimi deyil, “özünüdərk” kimi dərk edir və bu mədəni “özlük” onun poetik kimliyinin əsas dayacağına çevrilir. Bu baxımdan Vahabzadənin poeziyası postkolonial tənqiddə alternativ bir epistemologiya təklif edir – Şərqin özündən danışan bir Şərq.

Edvard Səid isə Qərbin Şərqə münasibətini kənardan baxış, yəni epistemoloji və siyasi obyektləşdirmə kimi dəyərləndirir. Ona görə, Şərq “başqa” kimi təqdim olunur – ekzotik, qeyri-rasional və idarəolunan təsəvvür kimi: “*Orientalism is not an innocent subject; it is deeply political and ideological*” [6, s.8].

B.Vahabzadə üçün Şərq – milli özünüdərk, mənəvi dirçəliş və mədəni yaddaşın dirildilməsi üçün bədii və ictimai zəmindir. Onun şeirləri və publisistikası xalqların azadlığı, dili və tarixi ilə bağlı çağırışlarla doludur. Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında Şərq öz kimliyini tanıyan, mənəvi

dəyərləri ilə yaşayan, mədəni bütövlüyə sahib bir aləmdir. Onun üçün bu dünya bir bədii kod kimi işləyir.

E.Səid üçün Şərqi öyrənilməsi və təqdim olunması əsasən Qərbi imperiya siyasətinin aləti olmuşdur. O göstərir ki, Qərb Şərqi öyrənərkən onu dəyişmir, yenidən “yaradır” – öz təsəvvürlərinə uyğun olaraq. “They were not studying the Orient, they were creating it” [5, s.24]. E.Səidin nəzəriyyəsində “şərqşünaslıq” Qərbi mədəni hegemoniya vasitəsidir. Səid, Qərbi Şərq haqqında yaratdığı stereotipləri “mədəni imperializm”-in ifadəsi kimi təqdim edir. Burada Şərq artıq siyasi təbəçiliyin mədəni əsaslandırma vasitəsidir [6, s.38].

B.Vahabzadənin Şərqə olan münasibəti yalnız idealizasiya deyil, bədii müqavimət formasını da alır. “Gülüstan” şeirində Araz çayı həm bölünmənin, həm də birliyə qayıdış arzusunun poetik simvoluna çevrilir:

*Bir bədəndə iki can
Kimi bölünüb yurda.*

Bu, Vahabzadənin klassik Şərq poetikası – təvhid, ilahi bütövlük və vəhdət fəlsəfəsi ilə dərin bağlılığını göstərir. Tədqiqatçı X.Xəlilli bildirir ki, Şərq tarixində milli inkişaf ideyasını ilk dəfə Ş.C.Əfqani irəli sürmüşdür. O, “Milli vəhdət fəlsəfəsi və dil birliyinin həqiqi mahiyyəti” adlı məşhur əsərində bildirirdi ki, “Hər kəs öz millətinin tərəqqisinə nail olmaq istəyirsə, birinci növbədə özünü tanımalıdır [11, s.127].

E.Səid isə Qərb diskurslarını təhlil edərək Şərqi birlikdən və bütövlükdən uzaq, daima “yarımçıq”, “sabit olmayan”, “təhlil edilən” bir obyekt kimi təqdim edir. Onun nəzəriyyəsi Şərqi əvvəlcədən susdurulduğunu və yenidən danışmağa necə məcbur edildiyini göstərir.

Qeyd olunmuş məsələləri B.Vahabzadənin “Gülüstan” poemasında şairin kodlaşdırdığı mətnlərdə göstərməyə çalışaq [9, s.76]. Bəxtiyar Vahabzadə Gülüstan poemasında “qələm” və “qılnc”-ın simvolik gücünü belə təqdim edir:

*Bir qələm əsrlik hicran yaradı,
Bir xalqı yarıya böldü qılnc tək.*

Bu misralarda Bəxtiyar Vahabzadə “qələm” ilə “qılnc” arasında güc baxımından paralellik yaradaraq diplomatik qərarların da ən az hərbi müdaxilələr qədər dağıdıcı ola biləcəyini vurğulayır.

“Bir qələm əsrlik hicran yaradı” misrası 1813-cü il Gülüstan müqaviləsinə istinad edir. Bu müqavilə ilə Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsi – şimal bölgələri – Rusiya imperiyasına verilmiş, nəticədə Azərbaycan xalqı süni şəkildə parçalanmışdır. Bu kontekstdə qələm, sənədin imzalanmasını, yəni siyasi qərarların və imperiya diplomatiyasının simvoluna çevrilir. Şair burada vurğulayır ki, bu cür “sakit” vasitələrlə verilmiş qərarlar da əsrlərlə davam edən ayrılıq və milli faciə yarada bilər. “Hicran” sözü ilə ifadə olunan ayrılıq və qəm yalnız fiziki deyil, mənəvi və tarixi travmanı da ehtiva edir.

“Bir xalqı yarıya böldü qılnc tək” misrasında isə bu ayrılığın fiziki və zorakı tərəfi ön plana çıxarılır. Qılnc ənənəvi olaraq zorakılıq, müharibə və işğal rəmzidir. Şair bu iki vasitəni—qələmi və qılncı—bərabər funksional təsvir edir: biri sənəd masasında, digəri döyüş meydanında, lakin hər ikisi xalqı bölməyə və suverenliyi pozmağa xidmət etmişdir. Beləliklə, sülh adı altında hazırlanan imperialist sənədlər də silah qədər təhlükəlidir.

Bu iki misranın paralel quruluşu (həm sintaktik, həm semantik baxımdan) şeirdə bədii simmetriya və güclü vurğu effekti yaradır. Hər iki misranın “bir” sözü ilə başlaması isə bu hərəkətlərin təkcə mənbə baxımından deyil, miqyas və təsir baxımından da vahid və dağıdıcı olduğunu vurğulayır.

Bu bədii paralellik Edvard Səidin “mətn zorakılığı” anlayışı ilə səsleşir. Səid qeyd edir ki, imperiyalar təkcə silahla deyil, mətnlərlə, xəritələrlə, adlandırmalarla və müqavilələrlə xalqların taleyini dəyişiblər [6, s.28].

Vahabzadə də bu şeirlə imperiyaların hüquqi görünən, lakin məzmunca zorakı siyasətlərinə qarşı poetik etirazını bildirir. Nəticə etibarilə, bu misralar yalnız ayrılığın poetik təsviri deyil, həm

də qələm və qılıncın vahid imperialist gücə çevrildiyi bir tarixi gerçəkliyin şərhidir. Ənənəvi olaraq bir-birinə qarşı qoyulan bu iki simvol – qələm və qılınc Vahabzadənin poetik düşüncəsində eyni dağıdıcı gücün daşıyıcısı kimi təqdim olunur. Şair böyük Vətənin və millətin taleyinin başqaları tərəfindən həll olunmasını ürək ağrısı ilə bildirir. Müqaviləni başqalarının imzaladığını bildirən B.Vahabzadə qeyd edir ki, “*Tərəflər qol çəkdi müşahidəyə...Tərəflər kim idi? Hər ikisi yad!*” (“Gülüstan”, 76)

-Onların birləşən bu əllərilə

Ayrılır ikiyə bir el, bir Vətən. (“Gülüstan”, s.77)

Vətənin iki yerə bölünməsinə şair qanadın itirmiş quşa bənzədir və təkqanadlı quşun gücsüz, qüvvətsiz və güvensiz olmasını vurğulayır:

“Vətən, quşabənzər qanadlarının

Biri bu taydırsa, biri o taydır.

Quş iki qanadla uçar, yüksələr,

Mən necə yüksəlim tək qanadımla?” (“Gülüstan”, s.78)

“Yadın hökmü” Gülüstan poemasında E.Səidin “*other*” (yad) anlayışının poetik və ideoloji təcəssümü kimi çıxış edir. Bəxtiyar Vahabzadənin “Gülüstan” poemasında “yad” obrazı bir xalqın taleyini bu xalqa mənsub olmayan “başqa” qüvvə tərəfindən müəyyənləşdirilməsi – əsərin əsas struktur elementlərindən birinə çevrilmişdir. Şair Azərbaycanın parçalanması və bütövlüyünün pozulması prosesində bu yad qüvvələrin, yəni kolonial imperiyaların – Rusiya və İranın müdaxiləsini poetik güc və simvolik təsvirlərlə təqdim edir:

Mətnin bu hissəsində:

Qoyulan şərtlərə razıyıq deyə,

Tərəflər qol çəkdi müahidəyə...

Tərəflər kim idi? Hər ikisi yad! (“Gülüstan”, s. 76)

Şair, digərlərin, yəni “yad” tərəflərin Azərbaycan xalqının tarixi taleyini təyin etməsinə qətiyyətlə sorğulayır. Burada “tərəf” anlayışı hüquqi-siyasi dilin soyuqluğuna qarşı şairin milli hisslərini qoyur. Sual xarakterli “Tərəflər kim idi?” cümləsi oxucunu bu formal diplomatik dilin arxasında gizlənən kolonial zorakılığı görməyə çağırır. Cavab isə birmənalıdır: “Hər ikisi yad!” Bu cavab xalqın öz müqəddəratını müəyyən etməyə imkanının olmadığını, taleyin başqasının qərarları ilə yönləndirildiyini bildirir və “*other*” anlayışının siyasi hegemonluq aspektini üzə çıxarır. Tədqiqatçı Nizami Muradoğlu öz əsərində bildirir ki, “*B.Vahabzadənin burada “yad” obrazını qabartması təsadüfi olmayıb, həm də folklordan gələn düşüncə kodları ilə bağlıdır*”. Alim “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə əlaqələr yaradaraq əlavə edir ki, “*Hər iki söz milli mənşəlidir. Bu iki söz Azərbaycan ənənəvi düşüncəsində dünyanın əsas bölgülərini ifadə edir*” [4, s.195].

Ədəbiyyatşünas alim Vəqif Yusifli Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin 90 illik yubileyinə həsr edərək yazır ki, o, Mirzə Ələkbər Sabirdən sonra zamanın, ictimai reallığın sərt üzü ilə üz-üzə gələn ən prinsipial şairlərdən biridir. Yusiflinin fikrincə, Sabirin məşhur “Hophopnamə” əsəri xalqın taleyini həm göz yaşları, həm də acı bir istehza ilə əks etdirirdi; o, xalqına üz tutaraq, onu özünü tanımağa və ayılmağa səsləyirdi [12]. Növbəti fraqmentdə vermiş “*onların*” birləşmiş əlləri – yəni, yad qüvvələrin ittifaqı – bir xalqın coğrafi və mənəvi bütövlüyünü pozur. “El” və “Vətən” anlayışları burada toplumun və ərazinin birliyi kimi verilir və bu birliyin parçalanması şair tərəfindən “göz yaşı”, “dəhşət” və “susqunluq” motivləri ilə ifadə olunur. Buradakı “Vətənin nə deməsi” sualı həm poetik, həm də ideoloji baxımdan sarsıdıcıdır: tərəflər danışır, Vətən susur. Yəni, “digər” danışır, qərar verir “öz” isə aciz qalır. Bu, postkolonial ədəbiyyatda sıx rast gəlinən “mərkəzdən kənarlaşdırılmış subyekt” anlayışı ilə səsləşir.

Onların birləşən bu əllərilə

Ayrılır ikiyə bir el, bir Vətən.

Axıdıb gözündən yaş gələ-gilə,

Bu dəhşətli hala nə deyir Vətən? (“Gülüstan”, s.77)

Daha sərt və vizual ifadə isə bu misralardadır:

*Necə ayırdınız dırnağı ətdən –
Ürəyi bədəndən, canı cəsəddən?* (“Gülüstan”, s. 77)

Burada ayrılıq yalnız coğrafi deyil, bədii-metafizik səviyyədə təqdim olunur. Vətənin iki hissəyə bölünməsi “dırnaqla ət”, “ürəklə bədən” və “canla cəsəd” arasında yaranan zorakı ayrılıqla eyniləşdirilir. Bu misralarda yadın zorakılığı bədən üzərində qəddarlıq kimi vizuallaşdırılır və “other” burada artıq bir işğalçı güc, parçalayan əl obrazı qazanır.

Son bölmədə isə bu parçalanmanın bütünlükdə mövcudluq imkanını necə məhdudlaşdırdığı göstərilir:

*Vətən, quşabənzər qanadlarının
Biri bu taydırsa, biri o taydır.
Quş iki qanadla uçar, yüksələr,
Mən necə yüksəlim tək qanadım ilə?* (“Gülüstan”, s. 78)

Vətənin bütövlüyü “quş” metaforası ilə verilir: iki qanadlı, yəni birləşmiş halda uça bilən, azadlıq və yüksəliş simvolu olan quş. Lakin yad müdaxilə nəticəsində bu quşun bir qanadı qoparılmışdır. Burada “mən necə yüksəlim?” sualı yalnız fərdi yox, kollektiv milli varlığın yüksələ bilməməsi, potensialın reallaşmaması anlamını daşıyır. Bu, “other”ın yalnız keçmişdə yox, indiki və gələcəkdə də milli kimliyin inkişafına maneə olduğunu göstərir.

Beləliklə, “Gülüstan” poemasında “yad” (“other”) sadəcə xarici güc deyil, kolonial qərarvericiliyin, tarixi ədalətsizliyin və milli iradəsizliyin simvoludur. Vahabzadənin bu yanaşması həm poetik gücü ilə, həm də siyasi-ideoloji dərinliyi ilə Azərbaycan ədəbiyyatında postkolonial poetikanın mühüm nümunəsi kimi görünür.

Bəxtiyar Vahabzadənin “Gülüstan” poemasında Araz çayı ikiyə bölünmüş Vətənin sərhədidir: o, yalnız coğrafi və siyasi sərhəd deyil, həm də mədəni və metafizik ayırıcı xətt kimi işlədilir. Araz bir tərəfdən, Azərbaycanın Quzeyi, o biri tərəfdən Güneyi olub təkə torpaqları deyil, bir xalqın ruhunu, xatirəsini, dilini və varlığını da ikiyə bölür. Lakin şair bu bölünməni sadəcə imperiyaların siyasi iradəsi kimi deyil, həm də real ilə irreal, var olan ilə əlçatmaz olan arasında bir xətt kimi təqdim edir.

*Ey Araz, səpirsən göz yaşı sən də
Keçdikcə üstündən çölün, çəmənini.
Səni arzulara sədd eyləyəndə,
Niyə qurumadı suların sənini?* (“Gülüstan”, s. 80)

Poemada aşağıdakı misralar bu təhlilin əsasını təşkil edir:

*Araz sərhəd oldu, əsdi küləklər,
Sular yatağında qalxdı, köpürdü.
Üstü dama-dama taxta dirəklər,
Çayın kənarında səf çəkib durdu.* (“Gülüstan”, s. 80)

Bu misralarda Araz çayı real sərhəd statusu alır – üstündə sərhəd dirəkləri, kənarında əsgərlər. Lakin bu fiziki sərhəd şairin poetik şüurunda qeyri-real bir keçilməzliklə simvolikləşdirilir. Çayın köpürməsi və suların qalxması təbiətin özünün də bu zorakı ayırmaya qarşı reaksiyası kimi təqdim olunur. Burada Səidin “Orientalizm” əsərində vurğuladığı coğrafi sərhədin ideoloji xəritələşməsi anlayışı yadımıza düşür: sərhəd təkə xəritədə yox, həm də düşüncədə, mədəniyyətdə, xatirədə çəkilir. Araz artıq yalnız çay deyil, o, “digər”lə “öz” arasındakı metafizik hüduddur.

Bu misralarda Araz çayı xalqın ümitsiz arzularına çəkilmiş səddə çevrilir. Şair çaya sual verir: niyə göz yaşına çevrilmirsən, niyə bu haqsız bölünməyə reaksiya vermirsən? Buradakı ritorik sual və insanlaşdırılmış təbiət motivi Edvard Səidin “digərin konstruksiyası” anlayışı ilə səsləşir: Səidə görə, imperiyalar sərhədləri təkə torpaqda yox, ideoloji olaraq insan şüurunda da çəkir. Burada Araz artıq sadəcə coğrafi deyil, koqnitiv sərhədə çevrilir – keçilməsi mümkün olmayan “arzular aləminin” qapısıdır.

*Dayanıb Arazın bu tayında mən,
"Can qardaş" deyirəm, o da "can" deyir.
Ey zaman, sorğuma cavab ver, nədən
Səsim, yetən yerə əlim yetməyir...* ("Gülüstan", s. 80)

Burada Araz iki qardaşı – bir xalqın iki hissəsini bir-birindən ayıran səssiz və şəffaf divar funksiyası daşıyır. Qardaşlar bir-birinə "can" deyirlər, lakin bu səs və sevgi coğrafi deyil, ideoloji məhdudiyyətlərə ilişib qalır.

E.Səidin fikrincə, imperiyalar "digər"i həm yaxın, həm uzaq, həm tanış, həm də nəzarətdə saxlanmalı obyekt kimi təqdim edir. Burada da "digər tərəf" – Güney Azərbaycan səs çatacaq qədər yaxın, lakin əl çata bilməyəcək qədər uzaqdır. Bu, məhz postkolonial paradoksun – "öz olanın yadlaşdırılması"nın poetik ifadəsidir.

*Ağalar bilmədi birdir bu torpaq –
Təbriz də, Bakı da – Azərbaycandır!
Bir elin ruhunu, dilini ancaq
Kağızlar üstündə bölmək asandır.* ("Gülüstan", s. 81)

Bu bənddə bölünmənin siyasi-hüquqi sənədlərlə həyata keçirilməsi, lakin xalqın daxili birliyinin pozula bilmədiyi vurğulanır. Səidin nəzəriyyəsində olduğu kimi, sərhədlər mərkəzin inhisarında olan diskursla yaradılır, lakin mədəni yaddaş bu bölünməni qəbul etməz. "Kağız üstündə bölmək asandır" ifadəsi müqavilələrin və imperial xəritələrin saxtakarlığını ifşa edir – real olan, yəni xalqın ruhu, dili, yaddaşı bölünməzdir.

*Torpağı ikiyə bölərsən, ancaq
Çətindir bədəni candan ayırmaq!
Ayırmaq kimsəyə gəlməsin asan,
Bir xalqın bir olan dərdi-sərini.* ("Gülüstan", s. 81)

Son olaraq, bu misralarda Araz sərhədi və dolayısı ilə yadın müdaxiləsi ilə yaranan hər cür sərhəd – xalqın orqanizmi kimi bütöv olan varlığına vurulan zərərli bir yaradır. Səidin təsvir etdiyi kimi, kolonial diskurs insanları və məkanları idarə olunan bölmələrə çevirməyə çalışır, lakin bu prosesin insani və mənəvi reallıqla toqquşması qaçılmazdır. Burada xalqın "bir olan dərdi-səri" kollektiv travma kimi təqdim edilir və Araz çayı bu travmanın metafizik simvoluna çevrilir.

"Gülüstan" poemasında Araz çayı təkcə coğrafi bir sərhəd deyil, Edvard Səidin postkolonial nəzəriyyəsindəki "othering" – digərləşdirmə prosesinin poeziyada konkretləşmiş formasıdır. Araz iki qardaşı ayıran, arzulara sədd çəkən, dilin, səsin və yaddaşın qarşısında duran gözəgörünməz, lakin güclü mədəni-ideoloji maneədir. Bu çay real ilə irreal, bizimlə yad, çatmaqla çata bilməmək arasındakı sərhəddir – imperiyaların yaratdığı bir xətt, lakin xalqın şeiri və yaddaşı ilə aşılmağa çalışılan bir maneədir.

Xalqı öz qanadları ilə müstəqilliyə, xoşbəxtliyə doğru aparan quşla müqayisə edən şair, onun ərazisinin bölünməsindən sonra bu qanadların birləşməyə yetməsinə göstərir və bu yerdə ustad Şəhriyarın məşhur «Heydərbabaya salam» poeməsindən götürülmüş allüziyaya müraciəti bu pessimizmin və ümitsizliyin ötəri olmasını və əsərin bütövlükdə mübarizlik ovqatına köklənməsini təsdiqləyir.

Bəxtiyar Vahabzadənin Şərqi yanaşması mədəni-mənəvi intibah çağırışı kimi səslənir. O, Şərqi qorunmalı və yaşadılmalı bir mənəvi dəyərlər sistemi kimi təqdim edir. Edvard Səid isə Şərqi Qərbdə necə mədəni manipulyasiya obyektinə çevrildiyini göstərir.

Bu iki yanaşma fərqli ictimai, siyasi və coğrafi mühitlərdə formalaşsa da, onları birləşdirən əsas ideya Şərqi öz səsinin, öz sözünün bərpasına çağırışdır. Lakin B.Vahabzadə bunu şair qəlbi və milli kimliylə, E.Səid isə nəzəri diskurs və intellektual dekolonizasiya ilə həyata keçirir.

Ədəbiyyat

- [1]. Cəlilov, F. Azərbaycan poeziyasında milli ideologiya / F.Cəlilov. –Bakı: Maarif, –1998.
- [2]. Əsgərli, Ə. Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının sirri // <https://science.gov.az/az/news/open/14068#:~:text=>
- [3]. Hüseynov, R. Bəxtiyar Vahabzadənin arzuladığı bəxtiyar gələcək // Risalə. Araşdırmalar toplusu 11. –2015, –s.4-28
- [4]. Muradoğlu, N. Çağdaş poeziya və folklor / N.Muradoğlu –Bakı: Elm və təhsil, –2021, –392 s.
- [5]. Said, E. Orientalism / E.Said, –New York: Pantheon Books, –1978, –368 p.
- [6]. Said, E. Culture and imperialism / E.Said, Knopf Doubleday Publishing Group, –1994, –380 p.
- [7]. Salmanov, Ş. Milli poeziyada ictimai ideya və lirika / Ş.Salmanov, –Bakı: BDU, –2014.
- [8]. Vahabzadə, B. Milli özünədərk və tarixi yaddaş / B.Vahabzadə, –Bakı: Maarif, –1980.
- [9]. Vahabzadə, B. Seçilmiş əsərləri. (Poemalar) [2 cildə] / B.Vahabzadə, –Bakı: Öndər, c.2. – 2004, –320 s.
- [10]. Varisco, D.M. Reading Orientalism: Said and the Unsaid / D.M.Varisco, –Seattle: University of Washington Press, –2007, –501 p.
- [11]. Xəlilli, X. Azərbaycan Türklərinin etnogenezi və milli inkişaf tarixi. Monoqrafiya / X.Xəlilli, –Bakı: MBM, –2007, –384 s.
- [12]. Yusifli V. O, xalqın divanəsiydi. Şair, dramaturq, ədəbiyyatşünas B.Vahabzadə haqqında // “Azərbaycan” qəz., –2015, 13 fevral .

Summary

Bakhtiyar Vahabzadeh's poem «Gulistan» in the light of Edward Said's theory of Orientalism
Isgandarova N.V.

Keywords: *Bakhtiyar Vahabzadeh, East, Edward Said, Orientalism, poetry, national identity, culture*

This article analyzes Bakhtiyar Vahabzadeh's attitude toward Eastern values and the idea of national unity in the context of Edward Said's theory of Orientalism. Vahabzadeh is presented as a bearer of Eastern culture who possesses deep internal knowledge of its spiritual, literary, and historical foundations, and incorporates them into his poetry. The article emphasizes that the East in his works is not portrayed through stereotypes, but through its inner essence and philosophical vision. This approach reflects Vahabzadeh's perception of the East as an integral part of his own identity.

Резюме

Поэма Бахтияра Вахабзаде «Гюлистан» в свете ориенталистской теории Эдварда Саида
Искендарова Н.В.

Ключевые слова: *Бахтияр Вагабзаде, Восток, Эдвард Саид, ориентализм, поэзия, национальная идентичность, культура*

В данной статье анализируется отношение Бахтияра Вагабзаде к восточным ценностям и идее национального единства в контексте ориентальной теории Эдварда Саида. Б. Вагабзаде представлен как носитель восточной культуры, который знает его духовные, литературные и исторические первоосновы изнутри и переносит их в свою поэзию. В статье подчеркивается, что Восток в произведениях поэта представлен не через стереотипы, а через внутреннюю сущность и философское восприятие. Такой подход свидетельствует о восприятии Востока Б. Вагабзаде как неотъемлемой части собственной идентичности.

Fəlsəfi-intellektual poeziyada adlar assosiasiyası (Rəsul Rza ədəbi məktəbi əsasında)

Cümənov Dəyanət Almaz oğlu [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, dosent
dayanat.cumanov@sdu.edu.az

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: 14.04.2025 Düzəliş tarixi: 03.06.2025 Qəbul olunma tarixi: 19.09.2025	<i>Fəlsəfi-intellektual poeziyanın əsas əlamətlərindən biri də obrazlı təfəkkürün ən yüksək səviyyəsi olan poetik assosiativlikdir. Məqalədə Rəsul Rza milli sərbəst şeir məktəbində adlar-imzalar assosiasiyasının yeni lirik-metaforik obrazlar və poetik-psixoloji lövhələr, mürəkkəb ümumiləşdirmələr yaratması, bədii fikrin orijinal ifadəsinə xidmət etməsi, poeziya dilinin bədii-fəlsəfi qatlarını açması konkret ədəbi mətnlər əsasında elmi-nəzəri izahını tapmışdır. Aydın olmuşdur ki, bu ədəbi məktəbin metaforik, rəngarəng assosiativ azad-modern şeirləri Azərbaycan poetik məkanında fəlsəfi-intellektual təmayülü gücləndirmiş, ənənəni yeni ədəbi zaman və mühitdə novatorcasına davam etdirmişdir.</i>
Açar sözlər Rəsul Rza ədəbi məktəbi, fəlsəfi-intellektual poeziya, sərbəst şeir, poetik assosiativlik, adlar assosiasiyası, lirik-assosiativ obrazlar	

Giriş. İncəsənət və onun müxtəlif sahələrində, eləcə də bədii yaradıcılıqda özünü göstərən assosiasiya məsələsi təfəkkür hadisəsi olub, psixi proseslərlə bağlıdır. Bu bədii yaradıcılıq prosesi ilk baxışda bir-biri ilə əlaqəsi olmayan, yaxud zəif və uzaq görünən predmetlər, həyat və təbiət hadisələri arasında fikir və təsəvvürdə bağlantı yaratmaqdır, yaxud bu istiqamətdə olan poetik cəhddir. Şeiryaratma prosesində poetik fikrin bu cür ifadə tərzii assosiativ poeziya anlayışını yaratmışdır ki, bunu da obrazlı təfəkkürün ən yüksək mərhələsi və səviyyəsi hesab etmək mümkündür. Çünki assosiativ təfəkkürlə bağlı olan bu cür sərbəst formalı poetik mətnlər qarşı tərəfin, yəni mütaliəçinin materialı dərkini çətinləşdirir.

Məlumdur ki, Rəsul Rzanın poeziya qapılarını dünyaya açan və akademik İ.Həbibbəylinin dünya sərbəst şeirinin Azərbaycanda yaranan böyük sənət şedevrlərindən biri hesab etdiyi “Rənglər”(1960-62) silsiləsi olmuş, şairin assosiativ poeziya dili, kəşf etdiyi poetik hisslər ədəbi-nəzəri fikirdə coğrafi və milli hüddud tanımamışdır. Qədim poetik dil-təfəkkür ənənələrimizdən qidalanan Rəsul Rza bədii-estetik təfəkkürdə mövcud ənənəvi rəng anlayışlarını təqlid yolu ilə getməmiş, qırmızının ümid və inam, mavinin təsəlli, ağ rəngin sevinc, məhəbbət və başqa yeni poetik çalarlarını yaratmışdır. Fikrimizcə, bu prosesdə sərbəst – verlibr estetikasında yazılmış “Rənglər”in forma-üslubu, xüsusən də fikrin assosiasiya imkanları ilə ifadəsi başlıca rol oynamış və forma özü yeni məzmun yaratmağa xidmət etmişdir. Bədii fikrin həm də orijinal ifadəsinə xidmət edən assosiativlik Azərbaycan klassik poeziyasında - Q.Təbrizi, X.Şirvani, N.Gəncəvi, İ.Nəsimi və başqalarının yaradıcılığında öz nəzəri və əməli təcrübəsini yaşamışdır. Məhz bu baxımdan bənzərsizliyi və mürəkkəbliyi ilə Şərqi heyrotə salmış M.Füzuli yaradıcılığının XXI əsrdə də tam kəşf olunmamasının bir səbəbi də, fikrimizcə, şairin ağılagəlməz poetik assosiasiyalar qurması, yəni assosiativ dillə danışması olmuşdur. Demək olar ki, lirik-metaforik üsluba malik Füzuli ədəbi məktəbi kimi Rəsul Rza ədəbi məktəbi assosiativ obrazlı fəlsəfi-intellektual poeziya olmuş, lakin forma-məzmun, dövr, mühit, ədəbi-mədəni hadisələr, dünyagörüşü, təhsil, elmi-texniki tərəqqi və s. faktorlar nəticəsində istifadə üsullarına görə ayrı-ayrı hadisələr kimi meydana çıxmışdır.

Rəsul Rzanın fəlsəfi-intellektual şeirlərində adlar assosiasiyası. Fəlsəfi-intellektual şeirin əsas əlamətlərindən biri olan poetik assosiativliyin bir qismi də adlar-imzalar üzərində qurulur.

Anım-xatırlama üsulundan istifadə olunan bu tipdə daha çox ədəbi-tarixi təcrübədən məlum ad-imzaları fraqmental canlandırılmaqla proses və hadisələrin fonunda yaddaş bərpa edilir və yeni lirik-assosiativ obrazlar yaradılır. Azər Turanın dili ilə desək, Azərbaycan poeziyasının üzünə modernizm estetikasının qapılarını təybatay açan “Rənglər”də rənglərin mənə çalarlarının şəxsiyyət və məkan adları ilə uğurlu assosiasiyası yeni poetik-psixoloji lövhələr yaradılmasına unikal nümunə olmuşdur: *Afrikanın dərdi. /Babamın saqqal darağı. /Ucuz gəlir sorağı. /Qaraların taleyi /...Ağrıdan ulayan ölkələrin /Səkinəsi, Səlmanı, Əhmədi (Şirmayı), Şeyx Şamil /və onun toqqasından asılmış, /qəbzəsi dua yazılı xəncər (Gümüşü), Yüku Təbrizdə qalmış dəvənin /bir gün gələcəyinə ümid (Mavinin təsəlli çaları), Debüssinin “Kürən saçlar”ı (Sarı), Ömər Xəyyam /və onun şərab kuzəsi (Çəhrayı), Balzak haqqında xatirələr. /Taiti adasında /Qogenin ləpirləri (Tünd qəhvəyi) və s. [1, s. 227-242]*

Silsilənin “Firuzəyi” parçasında firuzəyi rəng *Yoxsul qız barmaqlarının həsrəti* misrasında bu barmaqların həsrəti qaş qıymətli firuzə daşından olan üzükləri, *Cəfər Cabbarlının “Bakısı”* misrası isə qəsdən itirilən - 1919-cu il sentyabrın 16-da A.M.Şərifzadənin rəhbərliyi ilə Türk Dövlət Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur - “Bakı müharibəsi” faciəsini poetik yaddaşa gətirir. Ancaq yaddaşa bərpa olan mətn özündən sonra başqa bir mətni də doğurur, beləliklə, assosiasiyalar zənciri davam edir. Məsələn, *Barmaqların firuzə qaşlı üzüklərə həsrət qalması* mətni bərpa olunandan sonra yoxsulluq və kasıblığın insan həyatına, arzu-istəklərə, xoşbəxtliyə təsiri mikromətnlərini; yaxud *Bakı* isə bizə çox əhəmiyyətli faktlar verə biləcək mənbəni - “Bakı müharibəsi” əsərini, sonra da 1918-ci ilin mart ayında Bakıda erməni daşnaklarının bolşeviklərlə birlikdə azərbaycanlılara qarşı soyqırımını, başda Nuru Paşa olmaqla türk ordusunun şəhəri xilas etməsi mikromətnlərini bədii təfəkkürdə detallı şəkildə: mulki camaatın, körpələrin, qocaların diridiri yandırılması, dərisinin soyulması kimi ağlagəlməz vəhşiliklər; türklərin xilaskarlığı, bir toplum-millət olmağımız və başqa əlamətlərlə canlandırır.

“Rənglər”in “Saman sarısı” hissəsində Türkiyədə yeni şeirin yaradıcısı Nazim Hikmətin adı həm də sovet ideologiyasına inam və heyranlığın ağır nəticələrini, Vətən həsrətini, aldanış və peşmançılığı assosiasiya edir:

*Anadan olduğu evin
çılpaq divarlarına həsrət.
Peşmanlıq qoxuyan həqiqət.
Qürubun şəfəqlərində
yaralı qəlbinə meydan oxuyan
Nazim Hikmət
və onun ağrılı məhəbbəti. [1, s. 235]*

Şair “İnsan şəkli” şeirində ədəbi-tarixi təcrübədən gələn adları xatırlama üsulu ilə (*Bir insan şəkli asacağam /bir yanında Nəsimi /dabanından soyulandan sonra. /Bir yanında məşəl tək yanmış Azəri qızı /tunc heykəli qoyulandan sonra. /Bir yanda Cordano Brunonun küli. /Bir yanında Məmmədhasən kişi /ömrü, günü yollara tökülü. /Yuxarıda kosmopolit göy /Aşağıda sərhədlə kilidlənmiş ölkələr*) bədii təfəkkürdə assosiasiya yaratmışdır. [2, s. 36] Bir tərəfdə minlərlə insanın belinin büküldüyü Ofivensim, digər bir tərəfdə yolları insanla döşənmiş Sibir və Kalıma, bir yanda sanki anadan ölü doğulmuş Xirosima kimi məkanların; Fərhad, Şirin, Kərəm, Əsli, İsrəfil, Qafur, Qastello, Lorka kimi prometeylər nəslinin adları zahirən başqa-başqa təfərrüatlar kimi görünür. Lakin intellektual oxucu bu əşya və hadisələrin arsında bir körpü qura bilmiş və hissələr, yəni ayrı-ayrı poetik lövhələr tamlamış, nəticədə müxtəlif dinlərin, irqlərin, xalqların nümayəndələri və məkanlar eyni poetik kontekstdə birləşməklə, assosiativ İnsan obrazı yaradılmışdır.

Maraqlıdır ki, şairin bu tip assosiasiyalarının formalaşmasına həm də mahiyyətə bir-birinə əks adların antitezəsi səbəb olmuşdur. Şairin “Cəbbəlütariq” (*Keçirəm Tariq boğazını /kürəyimdə Atlantik, /Qucağımda Aralıq dənizi. /Sağ yanımdə dərli Əlcəzair, /Sol yanımdə qolu bağlı İspaniya /...Açılıb sol sahildə Cəbbəlütariqin /granit pəncərəsi /...Britaniyanın qanlı törəməsi*), “Darısqallıq” (*Sabir, /Heminquey, /Tavandan süzülən damcılarının izi. /Bricid Bordonun /biqsız, pişik üzü. /Falk,*

Mikayıl, /Tağı, /Bəhlulun nəvəsi) və b. şeirləri də bu tip assosiasiya nümunələri ilə zəngindir. Bəzən də ad çəkilmədən belə mətnin özü ad-imzanı, onun mahiyyətini göstərə bilər. Məsələn, “Gülxanə parkında bir çəviz ağacı var” şeirində çəviz ağacı Nazim Hikməti yada salır, - şair özünü şeirlərində Gülxanə parkında bir çəviz ağacı kimi obrazlaşdırmışdı, - şair vəfat edərkən bu ağac da quruyur, bir tərəfdə də yaralı sətirilər, yarımçıq səhifələr qalır.

“Ömürdən səhifələr” pəmasında xəyala dalan Rəsul Rzanın lirik məni ömrünün illərini səhifələyir, Parisi xatırlayarkən Notr-Dam, Eyfel, Lui-Paster, Sena, Pobespyer, Napoleon, Viyon, Qalua kimi adlar assosiasiyasının fraqmental anım zəncirinin bir halqasında – Kommunarlar divarı Per-Laşez qəbiristanlığında Andronikin at üstündə məzarüstü heykəlini görəndə donub-qalır. Bu heykəl mətnə Azərbaycanın məlum tarixi faciələrini assosiasiya edir:

Gözlərimdə canlanır

Naxçıvanın Arazı.

Söndürülmüş ocaqlar.

Əbədi susdurulmuş uşaqlar

...Bağırmaq istəyirəm:

- Hardan gəldi bura

bu dələduz!

Daşa dönmüş daş ürəkli quduz! [3, s. 278]

Assosiativ obraz müəyyən bir detal vasitəsilə digər oxşar mənalara təsəvvür və təxəyyüldə, təhtəşüurdan üst qata çıxarılmasına yaradıcı olur. Təbii ki, belə obrazların lokal və qlobal xarakter alması isə mətn yaradıcısının dünyagörüşü, yaşadığı coğrafiya, təhsili və s. kimi amillərlə bağlı məsələdir. Rəsul Rza yaradıcılığında Ofivensim, Kalıma, Sibir, Xirosima, Əlcəzair, Cəbbəlütarıq, Afrika, Per-Laşez, Taiti adası, Qogenin ləpirləri, Notr-Dam, Eyfel, Lui Paster, Qastello, Lorka, Heminquey, Balzak, Cordano Bruno, Fərhad və Şirin, Əsli və Kərəm, İsrəfil, Qafur, Şeyx Şamil, Nəsimi, Ömər Xəyyam, Sabir, Füzuli kimi assosiativ obrazlar müəyyən coğrafiyada insan qırğınları və sürgünlərini, eşq və aşıqlığı, ali qəhrəmanlığı, ali sənətkarlığı və başqa bu kimi təəssüratları nəsillərin təcrübəsindən yaddaşda bərpa etməyə yönəlmişdir. Bu mənada tədqiqatçı A.Abdullazadə diqqəti oxucu məsələsinə yönəldərək yazırdı ki, bu tip şeirlər oxucuda həyat hadisələrini daha dərin və mürəkkəb şəkildə anlamaq, ən incə mətləblər ətrafında düşünə bilmək qabiliyyətini formalaşdırır. [4, s. 128]

Rəsul Rza ədəbi məktəbində ad-imzalar assosiasiyasının fəlsəfi-intellektual poeziya yaratması. Ə.Salahzadə yaradıcılığında da bu cür assosiativ fikir ötürücüləri aydın müşahidə olunur: *Əsr-əsr /yanır insanlar. /Tel-tel, sim-sim /ozanlar yanır. /... Məbəd yolunda /qurban-qurban /min qız dayanır. /Söz-söz yanır Füzuli, /rəng-rəng yanır Rafael, /tonqal-tonqal Yan Qus da yanır. /Ocağımızda Prometey yanır. /Köz-köz yanır Prometey /Yabloçkov – Edison /gözlərini açaraq, /bizə baxır çıraq-çıraq, /Yanğınlar - /Neron-Neron...* [5, s. 11] Şair zahirən bir-birindən fərqli assosiativ imza-adları bəşəriyyətin keçdiyi məlum faciələr fonunda bir məna yükündə, bir detalda – *yanmaqda* bütövləşdirmiş, eyni zamanda səhərlərin üfüq-üfüq, arzuların çıraq-çıraq, ürəklərin ocaq-ocaq yandığı bu Yerə yana-yana Günəş olacağı fikri ziddiyyətlərin harmoniyasını yaratmış, sonucda, məhz bu əksliklər kontekstində yeni İnsan obrazı təfəkkürdə əyanlaşmışdır.

F.Sadıqın “Üçüncü simfoniyanı dinləyərkən” şeirində repressiya, Sibir-ölüm düşərgəsi, milli-tarixi kimlik, ülvə məhəbbət və faciə, öz üslubunu dəyişməkdən imtina edən fransız heykəltəraşı Ogüst Rodenin *Düşünən adam* heykəli (*Bir ağız Osvensim fəryadı /Bir tutam yaşlı bulud... /Qayaların ovulması, /Bir də Dədə Qorqud. /Sonra Kərəm yanğısı... /Sonra Rodenin fikirli insanı*), “Bir axşam” şeirində isə fransız bəstəkarı J.Bizenin ispan yazarı P.Merimenin novellası əsasında ərsəyə gətirdiyi, lakin mənəviyyətsizlik damğası ilə tənqid edilib səhnədən çıxarılan “Karmen” operası (*Qulaq asdım Karmenə, /Gördüm İspaniyanı. /Bu dəfə daha kədərli gəldi mənə Bize. /İspaniya o zamankı deyildi. /Nəğmələri də Polomares faciəli*), A.Abdullazadənin “Ölməkdə gecikən qədim şəhərlər” şeirində min illərin tarix şahidləri olan, xarabazara çevrilmiş antik şəhərlər və onların çağdaş taleyi (*Side mərmər küçələri, /Əfəs lal sütunları, /Pompey divarlarıyla /...yaşayır*

hələ), İ.İsmayılzadənin “Şəhər ritmləri” silsiləsindəki “Şəhərlər”də sətiraltı mənə və xatirələr dolu şəhər səyahətləri (*Sevgi qatarları şütüyüb gedər /Madriddən Afinaya, /İstanbuldan Sofiyaya, /Təbrizdən Bakıya. /Qatarlar tələsər harasa... /Londonun dumanlı, nəmli sevgisi /İlişər Eyfel qülləsinə, /Gedib çatmaz Parisə. /Bir gecəlik söhbət üçün /Təbriz gələr Bakıya*), “Generalissimus, qalxın ayağa” şeirində məlum “qanlı terror”, düşməyə nifrət (*Çıxarın qəbirdən beriyaları, /Abakumovları, yejovları da- /Nifrət gülləsindən bir də keçirim. /...Çəliyə söykənib əli köksündə /Cavid Ərtoğrulu haraylayırdı. /Namərd gülləsindən Müşfiq səksənib...*) və s. kimi məsələlərə işarə olunaraq ümumiləşdirilən lirik-fəlsəfi mətnlər anım assosiasiyaları üzərində qurulmuşdur. [6; 7; 8]

“Yuneskoya məktub” şeirində Azərbaycanın az tanınmasına etiraz səsinə ucaldaraq *Bir gecəliyə /bağlansın Şekspir teatrları, /Buraxılsın pərdələri /Brexst teatrlarının, /Sönsün işıqları /Bekketin, /İoneskonun...* [9] – deyən V.Cəbrayılzadə YUNESKO kitabına düşmüş adların yenidən yazılmasını, bəşəriyyətin keçib-gəldiyi yola Məhsəti, Əcəmi, Xətai, Sultan Məhəmməd, Mirzə Fətəli, Mirzə Cəlil, Mirzə Ələkbər, Üzeyir bəy kimi assosiativ imzaların da artırılmasını tələb etmişdir. “Ya da” şeirində *qandallı bəşərin* Tanrının elçiləri olan Budda, Musa, İsa, Məhəmməd kimi *qanadlı adamlarsız* yaşaya bilməyəcəyi qənaətinə gəlmişdir.

Prof. B.Əhmədov V.Səmədoğlunun sərbəst şeirlərinin adının məzmun və məntiqi nəticədən məlum olmasını əsaslandırmış, klassik Şərq rübailərini xatırladan bu adsız şeirlərin əsas məziyyətinin həyat, dünya və insandakı işıqlı-ışıqsız, qalib-məğlub, kədərli-sevincli əhvali-ruhiyyələr, günlər, saatlar haqqında poetik assosiasiyalardan ibarət olması qənaətinə gəlmişdir. [10, s. 503] Şair “Ay Allah, kömək et mənə” (1968) şeirində (*Qoy Praqadan götürülüb, /dünyada qoyulsun /Yan Qusun /gözləri əskiylə bağlanmış heykəli*) Roma papasına, kilsənin, yepiskop və monastırların xalqdan topladığı sərvət və torpaqlara, Çexiyada “Cənnət qəbzələri”nin satılmasına qarşı çıxmış, kafir elan olunaraq tonqalda yandırılmış Praqa universitetinin professoru Yan Qusu (1371–1415) yada salır, çəxləri yadellilərə qarşı mübarizəyə qaldıran bu vətənpərvərin həyat və əməllərini bütün dünya xalqlarına nüsxə sayır. Şeirlərinin birində tarixin genetik-ədəbi yaddaşına çevrilmiş Koroğlu, Meri Pikford, Ləmbəranski, Henrix Ford kimi obrazları prosesə cəlb etməklə, insan və təbiətin eyniləşməsi, yaxud insanın təbiətin bir parçası olması prosesinin özünü bütöv poetik mətndən bədii təxəyyülə assosiasiya etmişdir. [11, s. 34]

“Nazimin heykəli” şeirində Nazim Hikmətin əsərlərinin Bolqarıstanda türk dilində çap olunması Abbas Abdullanı sevindirir, Sofiya, İstanbul, Kiyev, Tiflisdə, Bakı, Qara dəniz, Moskva kimi məkan adları şairin ömür yolu və yaradıcılığı təsəvvürdə canlanır, onun heykəl əlinin Vətənə doğru uzanması böyük şairin qəlbinin ünvanını nişan verir. A.Abdullanın “İmpressionistlər haqqında ballada” şeiri başdan-başa müasir rəsm sənətində ilk böyük inqilabi hərəkət olan impressionizmin məşhur simalarının - fransız impressionist rəssamlarının adları assosiasiyası zəncirindən ibarətdir ki, onlar müharibələrə, iqtisadi çətinliklər, ilk sərgilərin uğursuzluğu onları yollarından döndərə bilməmiş, rəssamlıqda yenilikçi işıq və rəng ustaları kimi tarixə düşmüş bu sənətkarlar məhz “boğularaq” əsl insan və təbiət həqiqətləri “doğmuşlar”: *Deqa boğuldu, /Boğuldu Pissarro. /Boğuldu Pikasso /Manye və Monye doğdu həqiqəti, /Renuar, Pissarro doğdu həqiqəti. /Ölmədi /Ölənlərin ölümə məhkum sənəti.* [12, s. 88]

İntellektual oxucu ənənəvi yoldan kənara çıxaraq “Gün doğuşu” əsəri ilə impressionizmin əsasını qoymuş Klod Monyeni, əsasən, rəqqasları təsvir edərək psixoloji mürəkkəbliyi və insan izolyasiyasını göstərən “Mavi rəqqasların” müəllifi Eduard Deqanı, havanın şəffaflığını, nəmliyini, yağış havasını tam incə ştrixlərlə verən, “Luvesyendə poçt arabası”nın müəllifi Kamil Pisarronu və başqalarının həyat və yaradıcılığı timsalında əsl sənətin ölməzliyini və eləcə də bunun nəyin bahasına başa gəldiyini xatırlayır.

Nəticə. Beləliklə, aydın olur ki, sərbəst poetik mətnyaratmada ad-imzalar assosiasiyası fəlsəfi-intellektual poeziyanın formalaşmasına imkan yaradan əsas amillərdən birinə çevrilmişdir. Rəsul Rza sərbəst şeir məktəbində assosiativlik aparıcı olmuş və bu yolla orijinal lirik-metaforik obrazlar yaradılmışdır. Bu ədəbi məktəbdə adları assosiasiyası ümumiləşdirmə, analitiklik, intellektuallıq, fəlsəfilik, psixologizm, harmoniklik, lakoniklik, monumentallıq və fraqmentallıq

kimi poetik xassələri küll halında meydana çıxarmış, qədim poetik dil-təfəkkür ənənələrimizdən, ustad Füzulidən qaynaqlanan assosiativ poeziya dilini mövcud dövrə və mühitə uyğun yeni çalarlarla zənginləşdirmiş və nəticədə forma özü də yeni məzmun yaratmışdır.

Ədəbiyyat

- [1]. Rza, R. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / R.Rza. - Bakı: Öndər, - c. 3. -2005. - 256 s.
- [2]. Rza, R. Seçilmiş əsərləri. [5 cildə] / R.Rza. - Bakı: Öndər, - c. 1. -2005. - 304 s.
- [3]. Rza, R. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / R.Rza. - Bakı: Öndər, - c. 2. -2005. - 320 s.
- [4]. Abdullazadə, A. Şairlər və yollar (Azərbaycan sovet poeziyasında yaradıcılıq üslubları) /A.Abdullazadə. - Bakı: Elm, 1984. - 224 s.
- [5]. Salahzadə, Ə. Beş yarpaq / Ə.Salahzadə. - Bakı: Gənclik, - 1968. - 108 s.
- [6]. Sadıq, F. Seçilmiş əsərləri / F.Sadıq. - Bakı: Azərnəşr, -1991. - 384 s.
- [7]. Abdullazadə, A. Seçilmiş əsərləri / A.Abdullazadə. – Bakı: Azərnəşr, -1991. -336 s.
- [8]. İsmayilzadə, İ. Seçilmiş əsərləri. Şeirlər və poemalar / İ.İsmayilzadə. - Bakı: Azərnəşr, - 1991. - 350 s.
- [9]. Cəbrayılzadə, V. Öləncən sevmək azdır / V.Cəbrayılzadə. - Bakı: Yazıçı, - 1990. - 128 s.
- [10]. Əhmədov, B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı: mərhələlər, istiqamətlər, problemlər / B.Əhmədov. - Bakı: Elm və təhsil, - 2015. - 552 s.
- [11]. Səmədoğlu, V. Uzaq yaşıl ada / V.Səmədoğlu. –Bakı: Şərq-Qərb, 2004. - 264 s.
- [12]. Abdulla, A. Yalnızam: [Elektron resurs] / Bakı, 2013, URL: <https://turuz.com/az/book/title/Yalnizam-Abbas+Abdulla-Baki-2013-108>

Summary

In philosophical-intellectual poetry association of names (based on Rasul Rza literary school)

Jumanov D.A.

Keywords: *Rasul Reza literary school, philosophical-intellectual poetry, free verse, poetic associativeness, association of names, lyrical-associative images*

One of the main features of philosophical and intellectual poetry is poetic associativity, which represents the highest level of figurative thinking. In the article, based on specific artistic texts in the national school of free poetry of Rasul Reza, a scientific and theoretical explanation was found for the association of names and signatures, lyrical and metaphorical images and poetic and psychological plates, complex generalizations that serve original expression, artistic thought revealing the artistic and philosophical layers of the language of poetry. It became clear that the metaphorical, diverse associative free-modern poems of this literary school strengthened the philosophical and intellectual orientation in the Azerbaijani poetic space and innovatively continued the tradition in the new literary time and environment.

Резюме

В философско-интеллектуальной поэзии ассоциация имен (на основе литературной школы Расула Рзы)

Джуманов Д.А.

Ключевые слова: *литературная школа Расула Рзы, философско-интеллектуальная поэзия, свободный стих, поэтическая ассоциативность, ассоциации имен, лирико-ассоциативные образы*

Одной из основных особенностей философско-интеллектуальной поэзии является поэтическая ассоциативность, представляющая собой высший уровень образного мышления. В статье на основе конкретных художественных текстов в национальной школе свободной поэзии Расула Рзы нашли научно-теоретическое объяснение ассоциации имен-подписей, лирико-метафорические образы и поэтико-психологические пластинки, сложные обобщения, служащие оригинальному выражению, художественной мысли раскрывающие художественно-философские пласты языка поэзии. Стало ясно, что метафорические, многообразные ассоциативные свободно-современные стихи этой литературной школы усилили философско-интеллектуальную направленность в азербайджанском поэтическом пространстве и новаторски продолжили традицию в новом литературном времени и среде.

Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasında Azərbaycançılıq ideologiyası**Zeynallı Günel Fazil qızı** [ORCID](#)*Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, fil.f.d.*
gunel.zeynalli@sdu.edu.az

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: 05.05.2025 Düzəliş tarixi: 10.06.2025 Qəbul olunma tarixi: 19.09.2025	Vətənpərvər şairimiz Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı azadlıq və milli istiqlal uğrunda, savaş istiqamətində tariximizi yaşadan, haqq-ədalət, milli mübarizə, milli birlik yoluna köklənən bir poeziyadır. Onun poeziyasının başlıca vəzifəsi doğma xalqının qan yaddaşına təsir edərək onu oyatmaq, milli soy-kökünə qaytarmaq, Azərbaycançılıq məfkurəsini bərqərar etməkdir. Bəxtiyar Vahabzadə poeziyası milli-mənəvi əqidəmizin sarsılmazlığına, milli soy-kökə bağlılığa, doğma xalqın öz haqq və hüquqlarına sahib çıxma mücadiləsinin müqəddəsliyinə həsr olunmuş əbədiyyət abidəsidir. Şair milli istiqlal duyğularını və Azərbaycançılıq ideologiyasını əks etdirən azadlıq şeirlərində, "Gülüstan", "İstiqlal", "Şəhidlər" kimi poemalarında xalqın mənəvi keyfiyyətlərini, əxlaqi məziyyətlərini tərənnüm edir, müstəqillik mübarizəmizi böyük ustalıqla qələmə alır. Xalqı və ümumilikdə cəmiyyəti narahat edən bu kimi problemlər məqalədə fəal vətəndaş mövqeyi baxımından nəzərdən keçirilir.

Giriş

Görkəmli xalq şairimiz Bəxtiyar Vahabzadə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında vətəndaş mövqeyinin, azadlıq ruhunun və milli düşüncənin ən güclü və qabarıq ifadəçilərindən biridir. Onun yaradıcılığında millət sevgisi, vətənə bağlılıq, ana dilinə hörmət, soy-kökə ehtiram hissi başlıca yer tutur. Bəxtiyar Vahabzadə sadəcə bir şair kimi qarşımıza çıxmır, o həm də milli etnik yaddaşın qoruyucusu və daşıyıcısı kimi çıxış edir. Şairin lirikasında vətən anlayışı sadəcə fiziki məkan kimi deyil, eyni zamanda müqəddəs amal, mənəvi dəyər kimi təqdim edilir. B.Vahabzadənin 1992-ci ildə qələmə aldığı "Vətən marşı" şeirində şairin vətənə olan sevgisi sanki onun qələminin zirvəsinə çevrilir. Şair vətənin övladlarına üz tutaraq "Sənin haqqındır azadlıq" deyir:

*Ey Vətən oğlu, düşün, bil ki, sənin bu Vətən,
Sabahın, həm bu günün, həm dünənindir bu Vətən.
Sənin öz dövlətin, öz millətin, öz cəddin var
Vətən uğrunda ölənlər ölümündən doğular. [7, s.132]*

Şairin vətən sevgisini, Azərbaycançılıq məfkurəsini əks etdirən ən məşhur şeirlərindən biri "Azərbaycan oğluyam" şeiridir. Bu şeir Azərbaycan türklərinin milli qürur və kimliyinin bariz nümunəsidir:

*Azərbaycan oğluyam,
Odu Allah sanmışam.
Anam torpaq,
Atam od,
Mən oddan yaranmışam. [7, s.32]*

Bu şeir nümunəsi Azərbaycan xalqının mədəniyyəti, tarixi, azadlıq mübarizəsi ilə əlaqədar olaraq dərin mənalar ehtiva edir. Müəllif Azərbaycanlı olması ilə qürur duyur, torpağa, əcdadlara, tarixi köklərə sadiq qalma hissini önə sürür:

*Köküm üstə bitmişəm,
Şöhrətim var,
Şanım var.
Mənim gələcəklə də
Öz əhdi-peymanım var.
Azərbaycan oğluyam,
At belində doğuldum;
Zamanın qazanında
Neçə dəfə dağ oldum. [7, s.32]*

Müəllif tarixi köklərə istinad edərkən xanlıqlar dövrünə nəzər salır, Azərbaycan xalqının “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, “Şah İsmayıl” kimi milli qəhrəmanlıq dastanlarını xatırladır.

Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasında Azərbaycançılıq ideologiyasının əsas motivləri vətən sevgisi, vətənə bağlılıq hissləri, milli mübarizə, milli şüurun oyadılması və azadlıq, dil və mədəniyyətin qorunması, tarixi şüur kimi istiqamətlər idi. Sovet ideologiyasının mövcud olduğu dövrdə belə, şair ana dili və milli kimlik məsələlərinə toxunan, xalqın sıxıntı və dərdlərini cəsarətlə qələmə alan nadir sənətkarlardandır. Bu nöqteyi-nəzərdən onun yaradıcılığı xalqın milli-mənəvi dirçəlişində əhəmiyyətli rol oynamışdır. B.Vahabzadənin bu aspektdə ən təsirli və həssas əsərlərindən biri 1958-ci ildə yazdığı “Gülüstan” poemasıdır. Bu poemanı şairin ən cəsarətli anti-Sovet manifestlərindən biri hesab etmək olar. Bu poema Azərbaycanın milli bütövlüyünü, onun tarixi faciəvi taleyini, ruslaşdırma siyasətinə qarşı güclü etiraz hissini ehtiva edir. 1813-cü il Gülüstan müqaviləsi nəticəsində Azərbaycanın parçalanmasını müəllif ürək ağrısı ilə poetik bir şəkildə əks etdirir:

*Bir xalqı yarıya böldü qılıncək.
Öz sivri ucuyla bu lələk qələm,
Dəldi sinəsini Azərbaycanın.
Başını qaldırdı,
Ancaq dəmbədəm
Kəsdilər səsini Azərbaycanın. [8, s.77]*

“Gülüstan” poeması fars və rus imperialistlərinin zərbəsi altında əzilən Azərbaycan xalqının azadlıq uğrunda apardığı ədalətli mübarizəsi idi. Şair xalqın Tomris, Koroğlu, Babək kimi mərd oğul və qızlarını haraya çağırır. Çünki onların əmanət qoyub getdiyi bu doğma yurd artıq yad əllərdədir və onlardan heç bir imdad gözləmək olmaz. Bu poemadan sonra Bəxtiyar Vahabzadə ilk dissident şair olaraq qəbul edildi desək yanlışdır. Şair bütöv Azərbaycanı təbliğ etdiyi üçün böyük əzab-əziyyətlərə və təqiblərə məruz qalmış, ona “millətçi” damğası verilmiş, hətta fəaliyyət göstərdiyi universitetdən uzaqlaşdırılmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq o, yenədə ümidini itirmir. Gec-tez həm Güney, həm də Quzey azərbaycanlıların vahid bir torpaqda birləşəcəyini deyir. Bir istiqlal şairi olaraq o, doğma xalqının azadlıq mübarizəsinə təkan vermiş, Azərbaycanın müqəddəs üçrəngli bayrağının başımız üzərində daima qürurla dalğalanması üçün ədəbiyyatın bütün mövcud imkanlarından faydalanmışdır.

Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında azadlıq mövzusu aparıcı kontent təşkil edir. Şairin azadlıq pafosu romantik formada deyil, daha dərin bir təhlildə aydın və realist cərçivədə önə çıxır. Azadlıq Vahabzadə üçün inanclardan ən üstünüdür. Onu kimdənsə hədiyyə olaraq gözləmək olmaz, kimsə səmimi şəkildə sənə azadlıq bəxş etməz. Onu ancaq və ancaq bu yolda qurbanlar verərək inadlı mübarizə və cəsarətli savaş nəticəsində əldə etmək olar.

*Azadlıq verilməz bilək bir kərə
Azadlıq alınar, budur doğru yol. [8, s.89]*

Bu istiqamətdə şairin yazdığı ən əsaslı və məşhur əsərlərinə “İstiqlal” və “Şəhidlər” poemalarını nümunə göstərə bilərik. “İstiqlal” poeması 1999-cu ildə yazılıb və B.Vahabzadə bu poemanı “Gülüstan” poemasının davamı olaraq qələmə aldığını söyləyib. Əgər “Gülüstan”

poemasında Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanın parçalanması tənqid edilirsə, “İstiqlal” poemasında müstəqillik illərindən sonra xalqın azadlıq, birlik ideyaları, şəhidlərin ruhuna olan ehtiram və bağlılıq hissləri poetik bir şəkildə təsvir olunur. Müəllif bu əsərində azadlığın qiymətini fəlsəfi dərinliklərdə oxucuya təqdim edir. Vahabzadəyə görə, azadlıq sadəcə siyasi deyil, mənəvi azadlıqdır. Bir xalq onu xalq edən milli-mənəvi atributlardan məhrum qalarsa, geriye heç nə qalmaz:

*Dil varsa, xalq da var, şan-şöhrət də var,
Dil yoxsa, millət yox, heç varlıq da yox.* [8, s.85]

Poemada oxucu üçün önəmli mesajlar var. Bunlardan birincisi, milli şüurumuz qorumaq və doğma dilimizə sahib çıxmaqdır. Sovet rejimində milli şüurun bilərəkdən zəiflədilməsi istiqamətində görülən işlərə qarşı Vahabzadə sözlə, qələmi ilə mübarizə aparırdı. Onun “Millət və dil” mövzusunda çoxsaylı publisitik məqalə və şeirləri mövcuddur. Şairin fikrincə, bir millət ancaq öz milli-mənəvi dəyərlərinə sahib çıxmaqla mövcud olar və formalaşar. Şairin yaradıcılığında ana dili mövzusu da həssas nöqtələrdən biridir. Bəxtiyar Vahabzadə üçün dil sadəcə ünsiyyət vasitəsi deyildi, milləti yaşadan milli yaddaşı və ruhudur. Dil varsa, xalq da var. “İstiqlal” poemasının kontekstual və ideoloji əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, XX əsrin sonunda meydana çıxan bu poema milli dirçəliş dövrünün poetik simvolu, müstəqillik ruhunun çağırışı hesab edilir.

B.Vahabzadənin müstəqillik illərində yazdığı ən məhsular əsərlərdən biri də “Şəhidlər” poemasıdır. Qanlı yanvar matəminə həsr olunmuş olunmuş bu əsər 1990-ci ildə yazılmışdır. Şair burada bütün acı gerçəkləri bütün çılpalığı ilə ortaya qoyaraq həmin qanlı gecənin qurbanı olan bütün şəhidləri ölməzlik zirvəsinə ucaldır:

*Gəldi ürəkdəki arzular dilə,
Silahı məhəbbət, son sözü Vətən.
Şəhidlər göstərdi ölümləriylə
Ölüm aşığıdır Vətən eşqindən.* [8, s.287]

Müəllif bu əsərində bir daha cəsarətlə vurğulayır ki, azadlıq havayı verilmir, alınır. Ölümə, cəfaya, qurbanlara hazır olmayan bir xalq azadlığa da hazır ola bilməz. “Şəhidlər” poeması sadəcə bir ədəbiyyat nümunəsi deyil, siyasi-mənəvi çağırışdır. Qızıl ordunun şəhərə gizlicə girərək dinc əhaliyə divan tutmasını, yaşlı, uşaq demədən hər kəsi öldürməsinə şair bu şəkildə ifadə edir ki, bu qanlı faciə sadəcə insana yox, insanlığa zərbə idi. Bu bir millətin başına gətirilsə də, bütün bəşəriyyət üçün qəbahətli durum idi. Digər əsərlərində olduğu kimi, B.Vahabzadə bu poemasında da milli və bəşəri keyfiyyətlərin vəhdətini bədii şəkildə ustalıqla ifadə etmişdir. Şəhidlərin ölümü fəlsəfi mahiyyət daşıyır. Onlar öz cəsədləri ilə torpağa azadlıq və istiqlal toxumu əkdilər.

“Şəhidlər” poeması Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsinin və Azərbaycançılıq məfkurəsinin poetik formasıdır. Bu əsərdə B.Vahabzadə təkcə şair rolunda çıxış etmir, o həm də xalqın mənəvi lideri olaraq qarşımıza çıxır. Poemadakı şəhid obrazları isə müqəddəs, səmavi və üsyankar varlıqlardır. Poema həm Azərbaycan xalqının tarixi faciəsini, həm də bu faciə fonunda milli qürur və qüdrət hissini nəzərə çatdırır.

Bəxtiyar Vahabzadə poeziyası Azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşmasında müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Onun yaradıcılığı oxuculara milli-mənəvi dəyərlərə sahib çıxaraq sadıq qalmağı aşılayır.

Ədəbiyyat

- [1]. Allahverdiyev, V. Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında milli özünüdərkən bədii-fəlsəfi ifadəsi / V.Allahverdiyev –Bakı: Yazıçı, –2011, –128 s.
- [2]. Alməmmədova, S. B.Vahabzadə poeziyasının dili / S.B.Alməmmədova –Bakı: Elm, –2010, – 163 s.
- [3]. Əhmədov B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı: mərhələlər, istiqamətlər, problemlər / B.Əhmədov –Bakı: Elm və Təhsil, –2015, –552 s.

- [4]. Həsənov, H. Azərbaycanın Bəxtiyarı, yaxud “Gülüstan”dan “Şəhidlər”ə gedən yol / H.Həsənov –Bakı: Apostrof, –2009. –48 s.
- [5]. Risalə. Araşdırmalar toplusu // Bəxtiyar Vahabzadənin 90 illiyinə həsr edilmiş “Milli dəyərlər və istiqlal uğrunda mübarizələr” adlı ümumrespublika konfransının materialları. c.11. –Bakı: Elm və təhsil, –2015, –232 s.
- [6]. Telmanqızı, A. B.Vahabzadənin yaradıcılığı / A. B.Telmanqızı –Bakı: Turan evi, –2010, –152 s.
- [7]. Vahabzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / B.Vahabzadə –Bakı: Öndər, –c.1. –2004, –328 s.
- [8]. Vahabzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / B.Vahabzadə –Bakı: Öndər, –c.2. –2004, –320 s.

Summary

Ideology of Azerbaijanism in the poetry of Bakhtiyar Vahabzade Zeynalli G.F.

Keywords: poet, poetry, patriotism, nationality, independence, people, ideology

The work of the true patriot poet Bakhtiyar Vahabzade is poetry that keeps our history alive in the direction of the struggle for freedom and national independence, rooted in the path of truth and justice, national struggle and national unity. The main task of his poetry is to awaken the blood memory of his native people, influencing them, returning them to their national ancestry and establishing the ideology of Azerbaijanism. In his poems such as "Gulistan", "Independence" and "Martyrs", reflecting the feelings of national independence and the ideology of Azerbaijanism, the poet celebrates the spiritual qualities and moral virtues of his people and writes with great skill about our struggle for independence. Such problems, which concern a person and society as a whole, are considered in the article from the point of view of an active civic position.

Резюме

Идеология Азербайджанства в поэзии Бахтияра Вахабзаде Зейналлы Г.Ф.

Ключевые слова: поэт, поэзия, патриотизм, национальность, независимость, народ, идеология

Творчество истинного патриота поэта Бахтияра Вахабзаде – это поэзия, которая сохраняет нашу историю живой в направлении борьбы за свободу и национальную независимость, укорененной на пути правды и справедливости, национальной борьбы и национального единства. Главная задача его поэзии – пробудить кровную память своего родного народа, воздействуя на него, возвращая его к своей национальной родословной и устанавливая идеологию азербайджанства. В своих поэмах, таких как "Гюлистан", "Независимость" и "Шехиды", отражающих чувства национальной независимости и идеологии азербайджанства, поэт воспекает духовные качества и моральные добродетели своего народа и с большим мастерством пишет о нашей борьбе за независимость. Подобные проблемы, волнующие человека и общество в целом, рассматриваются в статье с точки зрения активной гражданской позиции.

Azərbaycanın region dövlətlərlə ikitərəfli münasibətləri

¹Səlimov Şirxan Dadaş oğlu [ORCID](#)

²Mirzəyeva Kəmalə Kamal qızı [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, 1-professor, 2-müəllim
salimov.shirxan@sdu.edu.az

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: 11.03.2025 Düzəliş tarixi: 30.06.2025 Qəbul olunma tarixi: 17.09.2025	Məqalədə Azərbaycanın 2003–2024-cü illərdə xarici siyasət kursu və region dövlətləri ilə ikitərəfli münasibətləri təhlil olunur. Türkiyə ilə strateji müttəfiqlik, Rusiya ilə pragmatik tərəfdaşlıq, İranla mürəkkəb, lakin balanslı əlaqələr, Gürcüstanla enerji və nəqliyyat əməkdaşlığı ön plana çəkilir. Azərbaycanın milli maraqları müstəqillik, suverenlik və təhlükəsizlik prinsipləri əsasında qorunmuşdur. İkitərəfli diplomatiya ölkənin regional sabitlikdə rolunu gücləndirmiş, beynəlxalq mövqelərini möhkəmləndirmişdir
Açar sözlər Azərbaycan xarici siyasəti, ikitərəfli münasibətlər, regional təhlükəsizlik, strateji tərəfdaşlıq, enerji və nəqliyyat əməkdaşlığı	

Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra Avrasiyada yaranmış geosiyasi regiona göl-dənizə bir başa çıxışı olan 5 ölkə Rusiya, Qazaxıstan, Türkmənistan, İran və Azərbaycan aiddir. Daha geniş anlamda Cənubi Qafqazı və Mərkəzi Asiyayı ehtiva edir [6, s.512].

Azərbaycan Qafqaz Xəzər Qara dəniz hövzəsinin, Avrasiyanın və bütövlükdə qlobal dünyanın mühüm geosiyasi, geoiqtisadi və geostrateji əhəmiyyət kəsb edən bir bölgəsində yerləşir. Odur ki, bir dövlət olaraq onun milli maraqları milli təhlükəsizliyi region və qlobal dünya maraqlarından ayrıca təcrid olunmuş şəkildə təmin oluna bilməz. Azərbaycanın Qafqazın, Xəzər Qara dəniz hövzəsinin və bütövlükdə Avrasiyanın təhlükəsizlik məsələlərinə müxtəlif yanaşmalar, qlobal, regional və milli maraqlar onlar arasındakı üst-üstə düşən və kəsişən məqamlar hazırda geniş müzakirə olunan mövzulardandır. Azərbaycanın təhlükəsizlik problemi, onun təmin olunması yolları və vasitələri qlobal və yerli təhlükəsizlik maraqlarının uzlaşdırılması və region dövlətlərinin təhlükəsizlik siyasəti ölkənin ictimai fikrini də ciddi düşündürməkdədir [7, s.695-696].

Azərbaycan Respublikası əməkdaşlıq etdiyi dövlətlərlə regional və beynəlxalq problemləri həll etmək istiqamətində birgə fəaliyyət göstərir. Regional təhlükəsizlik, terrorçuluqla mübarizə, kütləvi qırğın silahlarının yayılmaması və enerji təhlükəsizliyinin təmin olunması prioritet sahələr sırasındadır [4, s.521].

Azərbaycanın 2003–2024-cü illərdə xarici siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri ikitərəfli münasibətlərin inkişafı və strateji tərəfdaşlıq şəbəkəsinin genişləndirilməsi olmuşdur. İlham Əliyevin prezidentliyi dövründə ölkə pragmatik və balanslaşdırılmış siyasət prinsiplərinə əsaslanaraq həm qonşu, həm də uzaq dövlətlərlə münasibətlərini strateji səviyyəyə yüksəltmişdir [2, s.194]. İkitərəfli diplomatiya Azərbaycanın milli maraqlarının təmin olunmasında, regional və qlobal miqyasda mövqeyinin gücləndirilməsində əsas vasitələrdən biri kimi çıxış etmişdir.

Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas prinsiplərindən biri dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi və suverenliyin qorunması olmuşdur. Ölkə beynəlxalq münasibətlər sistemində subyektiv rolunu artırmaq, müstəqil qərar vermə qabiliyyətini qorumaq və milli maraqları beynəlxalq platformalarda müdafiə etmək üçün çoxşaxəli diplomatiyadan istifadə

etmişdir [2, s.194]. Müstəqillikdən sonrakı dövrdə formalaşan xarici siyasət kursu, xüsusilə 2003-cü ildən etibarən, qlobal və regional güclərlə tarazlı münasibətlərin qurulmasına yönəlmişdir. Bu siyasətin məqsədi Azərbaycanın heç bir hərbi-siyasi blokdan asılı olmadan, müxtəlif güc mərkəzləri ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq münasibətləri quraraq beynəlxalq arenada maneəvər imkanlarını qorumaq olmuşdur.

Azərbaycan–Türkiyə münasibətləri (2003–2024). Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində Türkiyə ilə münasibətlər mühüm yerlərdən birini tutur. İki ölkə arasında münasibətlərin qurulmasına və inkişafına təsir edən bir sıra amillər mövcuddur. Hərşeydən əvvəl Azərbaycan və Türkiyə xalqlarını coğrafiya, tarix, dil və mədəniyyət birləşdirir. Bu xalqların kökü eynidir. Türkiyə Avropa və Asiya dövləti olaraq əlverişli coğrafi-siyasi mövqedə yerləşir. Dünya okeanına çıxışı olan boğazlara nəzarət edir. Regionun iqtisadi və hərbi cəhətdən güclü dövlətidir. NATO ölkəsi kimi qüdrətli və döyüşkən silahlı qüvvələri var. Dünya və region siyasətində nüfuzu və dərsi-xətti olan dövlət hesab edilir [11, s.428].

2003–2024-cü illərdə Azərbaycan ilə Türkiyə arasındakı münasibətlər strateji müttəfiqlik və qardaşlıq prinsipləri üzərində formalaşaraq yeni mərhələyə yüksəlmişdir. İlham Əliyev hakimiyyətə gəldiyi ilk gündən ikitərəfli münasibətləri xarici siyasətin prioritet istiqaməti kimi müəyyənləşdirmiş, bu illər ərzində iki ölkə arasında qarşılıqlı etimad və strateji əməkdaşlıq daha da güclənmişdir. İki ölkə arasında siyasi, iqtisadi, hərbi və mədəni əlaqələr daha da dərinləşmişdir. 2010-cu ildə imzalanmış “Strateji Tərəfdaşlıq və Qarşılıqlı Yardım haqqında Müqavilə” və 2021-ci ildə imzalanmış Şuşa Bəyannaməsi Azərbaycan–Türkiyə münasibətlərini müttəfiqlik səviyyəsinə yüksəltmişdir [8, s.90]. Türkiyə Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə ən etibarlı tərəfdaşı kimi çıxış etmiş, bütün əsas regional və qlobal məsələlərdə Azərbaycanın mövqelərini dəstəkləmişdir. Enerji əməkdaşlığı bu münasibətlərin mühüm hərəkətverici qüvvəsi olmuşdur: Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəməri və Trans-Anadolu Təbii Qaz Boru Kəməri (TANAP) kimi strateji layihələr iki ölkəni iqtisadi və geosiyasi baxımdan daha da yaxınlaşdırmışdır. TANAP layihəsinin reallaşması Azərbaycanın Avropa enerji bazarlarına çıxışını təmin etmiş, Türkiyəni isə regionun enerji mərkəzinə çevirmişdir [8, s.92]. İkitərəfli ticarət dövriyyəsi 2003–2024-cü illərdə davamlı artmış, Türkiyə Azərbaycanın əsas ticarət tərəfdaşlarından biri olmuşdur.

İki ölkə arasında humanitar və mədəni əlaqələr də inkişaf etmişdir. Təhsil, elm və mədəniyyət sahələrində əməkdaşlıq, qarşılıqlı sərmayələr və sosial layihələr əlaqələrin “yumşaq güc” aspektini gücləndirmişdir. Xüsusilə 2020-ci il İkinci Qarabağ Müharibəsi dövründə Türkiyənin Azərbaycana verdiyi siyasi və hərbi dəstək münasibətlərin strateji xarakterini təsdiqləmişdir [3, s.124]. 2021-ci ildə imzalanmış Şuşa Bəyannaməsi ikitərəfli münasibətləri müttəfiqlik münasibətləri səviyyəsinə qaldırmışdır.

2003–2024-cü illər ərzində Azərbaycan–Türkiyə münasibətləri regional təhlükəsizlik arxitekturasında mühüm amil kimi formalaşmış və Cənubi Qafqazda sabitliyin təmin edilməsinə töhfə vermişdir.

Azərbaycan–Rusiya münasibətləri (2003–2024). 2003–2024-cü illərdə Azərbaycan və Rusiya Federasiyası arasındakı münasibətlər çoxşaxəli, bəzən mürəkkəb, lakin strateji mahiyyət daşıyan tərəfdaşlıq xarakteri almışdır. İlham Əliyevin prezidentliyinin ilk illərindən etibarən Moskva ilə münasibətlər balanslaşdırılmış və pragmatik xarakter daşımış, tərəflər qarşılıqlı maraqlar əsasında əməkdaşlığı dərinləşdirməyə çalışmışdır [2, s.256]. Rusiya postsovet məkanında Azərbaycanın əsas qonşusu və mühüm siyasi-iqtisadi tərəfdaşı olaraq Cənubi Qafqaz regionunda sabitliyin təmin edilməsində həlledici aktor statusunu qoruyub saxlamışdır.

Enerji əməkdaşlığı və ticarət dövriyyəsi iki ölkə arasındakı münasibətlərin aparıcı istiqamətlərindən biri olmuşdur. Rusiya Azərbaycanın enerji ixrac marşrutlarında əsas tərəfdaş olmasa da, elektrik enerjisi və neft məhsullarının qarşılıqlı tədarüku, həmçinin qaz nəqli üzrə əməkdaşlıq davam etmişdir. 2000-ci illərin sonlarından etibarən kənd təsərrüfatı məhsullarının Rusiyaya ixracı Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda mühüm gəlir mənbələrindən birinə çevrilmiş,

Rusiya Azərbaycanın əsas ixrac bazarlarından biri olmuşdur [10, s.67]. İkitərəfli ticarət dövriyyəsi 2003–2024-cü illərdə ardıcıl artmış, nəqliyyat-logistika sahəsində “Şimal-Cənub” Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizi kimi layihələr əməkdaşlığı daha da gücləndirmişdir.

Siyasi münasibətlərdə isə tərəflər qarşılıqlı etimadın artırılması istiqamətində ardıcıl səylər göstərmişdir. Azərbaycan balanslaşdırılmış siyasət yürüdərək Rusiya ilə konstruktiv dialoqu qorumağa çalışmışdır. Moskva Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanısa da, Ermənistanla münaqişədə vasitəçi statusu səbəbindən münasibətlərdə həmişə mürəkkəb elementlər olmuşdur [8, s.101]. 2016-cı il Aprel döyüşləri və 2020-ci il İkinci Qarabağ Müharibəsi zamanı Rusiya tərəflər arasında atəşkəsin təmin edilməsində əsas vasitəçi olmuş, 2020-ci ilin 10 Noyabr Bəyanatı ilə bölgədə sülhməramlı kontingent yerləşdirmişdir. Bu addım münaqişənin gedişində Azərbaycanın strateji üstünlüklərindən biri olsa da, Rusiya sülhməramlılarının fəaliyyəti ikitərəfli münasibətlərdə yeni çağırışlar da yaratmışdır [3, s.122].

Mədəni-humanitar əlaqələr Azərbaycan-Rusiya münasibətlərinin mühüm komponentlərindən biri olaraq qalmışdır. Rus dili və mədəniyyəti Azərbaycanda geniş şəkildə qorunmuş, humanitar əməkdaşlıq çərçivəsində qarşılıqlı tədbirlər təşkil edilmişdir. Təhsil və elm sahəsində əlaqələr, xüsusilə ali təhsil müəssisələri arasında mübadilə proqramları əməkdaşlığın vacib istiqamətləri olmuşdur [1, s.49].

2022-ci ildə imzalanmış “Müttəfiqlik Qarşılıqlı Fəaliyyəti haqqında Bəyannamə” Azərbaycan-Rusiya münasibətlərini yeni keyfiyyət mərhələsinə yüksəltmişdir. Bununla belə, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı mövcud fikir ayrılıqları və Rusiya sülhməramlılarının bölgədəki fəaliyyəti ikitərəfli münasibətlərdə bəzən gərginliyə səbəb olmuşdur [3, s.125]. Münasibətlərin inkişafına təsir edən geosiyasi reallıqlar – Ermənistanla sülh prosesi, Rusiya-Ukrayna müharibəsi və Qafqazda güc balansı kimi amillər tərəflər arasında münasibətlərin zərif balansda saxlanılmasını tələb etmişdir.

Ümumilikdə, 2003–2024-cü illərdə Azərbaycan-Rusiya münasibətləri qarşılıqlı asılılıq, geosiyasi reallıqlar və strateji maraqlar əsasında inkişaf etmişdir. Azərbaycan Moskva ilə əməkdaşlıqda pragmatik yanaşmanı üstün tutaraq həm iqtisadi faydalar əldə etmiş, həm də regional təhlükəsizlik sistemində öz mövqeyini möhkəmləndirmişdir [10, s.103].

Azərbaycan-İran münasibətləri (2003–2024). 2003–2024-cü illərdə Azərbaycan ilə İran arasında münasibətlər mürəkkəb, çoxşaxəli və zaman-zaman dəyişkən xarakter daşımışdır. Hər iki dövlət arasında ortaq tarixi, dini və mədəni bağlar mövcud olsa da, geosiyasi rəqabət, regiondakı maraqların toqquşması və xarici təsirlər münasibətlərin dinamikasına ciddi təsir göstərmişdir. İlham Əliyevin prezidentliyi dövründə Azərbaycan balanslaşdırılmış siyasət yürüdərək İranla konstruktiv dialoq mühitini qorumağa və əməkdaşlıq potensialını reallaşdırmağa çalışmışdır.

İqtisadi və enerji əməkdaşlığı münasibətlərin mühüm istiqaməti olmuşdur. İki ölkə arasında ticarət dövriyyəsi 2003–2024-cü illərdə sabit artım nümayiş etdirmiş, Azərbaycan üçün İran əsas ticarət tərəfdaşlarından birinə çevrilmişdir. “Şimal-Cənub” Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizi layihəsi xüsusilə əhəmiyyətli olmuş, bu layihə vasitəsilə Azərbaycan Avrasiya nəqliyyat şəbəkəsində mühüm tranzit mərkəzinə çevrilmişdir [10, s.183]. Enerji sahəsində qarşılıqlı tədarük və elektrik şəbəkələrinin birləşdirilməsi üzrə əməkdaşlıq davam etmiş, Astara elektrik stansiyasının istismarı kimi birgə layihələr münasibətlərin iqtisadi əsaslarını gücləndirmişdir.

Siyasi dialoqda qarşılıqlı səfərlər və yüksək səviyyəli görüşlər mühüm rol oynamışdır. Bununla belə, regionda təsir uğrunda rəqabət və xarici siyasətdə fərqli prioritetlər tez-tez münasibətlərin gərginləşməsinə səbəb olmuşdur [8, s.89]. İranın Ermənistanla əlaqələri və post-2020 dövründə Zəngəzur dəhlizi layihəsinə qarşı çıxışı ikitərəfli münasibətlərdə fikir ayrılığı yaratmışdır. Digər tərəfdən, Azərbaycanın suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət bəyanatları, sərhəd təhlükəsizliyi üzrə əməkdaşlıq münasibətlərin strateji əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır.

Humanitar və mədəni əlaqələr tarixi və dini bağlar əsasında inkişaf etmişdir. Sərhədyanı bölgələrdə insanlararası münasibətlər, qarşılıqlı ziyarətlər və ticarət əlaqələri ikitərəfli münasibətlərdə “yumşaq güc” amili kimi çıxış etmişdir. Təhsil və turizm sahəsində əməkdaşlıq, xüsusilə dini turizm, əlaqələrin sosial əsaslarını möhkəmləndirmişdir.

2020-ci ildən sonrakı dövrdə münasibətlər yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Azərbaycan işğaldan azad edilmiş ərazilərdə bərpa prosesinə başladığı dövrdə İran sərhəd ticarəti və infrastruktur layihələrində əməkdaşlığa maraq göstərmişdir. Eyni zamanda, sərhədlərin delimitasiyası və Zəngəzur dəhlizi məsələsi diplomatik dialoqun əsas mövzularından birinə çevrilmişdir [9, s.30-31]. Bu dövrdə hər iki tərəf qarşılıqlı etimadı qorumağa çalışsa da, regionda güc balansının dəyişməsi münasibətlərin zərif balansda saxlanılmasını tələb etmişdir.

Ümumilikdə, 2003–2024-cü illərdə Azərbaycan–İran münasibətləri pragmatik əməkdaşlıq və geosiyasi rəqabət elementlərinin vəhdəti ilə səciyyələnmişdir. Azərbaycan balanslaşdırılmış siyasət yürüdərək İranla əlaqələrdə iqtisadi fayda və regional sabitliyi ön planda saxlamış, qarşılıqlı əməkdaşlıq potensialını mümkün qədər reallaşdırmağa çalışmışdır.

Azərbaycan–Gürcüstan münasibətləri (2003–2024). Cənubi Qafqazın regional geosiyasi münasibətlər sisteminin mövcud konfiqurasiyası çərçivəsindən yanaşdıqda Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyənin milli maraqları bir-birilə üst-üstə düşür və bir-birini tamamlayır. Bəzi mütəxəssislər regionun geosiyasi sistemindəki təxminən oxşar xarakteristikasına görə bu ölkələrin strateji birliyinə alternativ kimi “Rusiya-Ermənistan–İran” üçlüyünü təqdim edirlər [6, s.495].

2003–2024-cü illərdə Azərbaycan ilə Gürcüstan arasındakı münasibətlər qarşılıqlı strateji maraqlar, dostluq və iqtisadi əməkdaşlıq prinsipləri üzərində formalaşaraq davamlı inkişaf etmişdir. İlham Əliyevin prezidentliyi dövründə hər iki ölkə regional sabitliyin təmin olunması, enerji təhlükəsizliyi və nəqliyyat infrastrukturunun modernləşdirilməsi istiqamətində tərəfdaşlıq əlaqələrini dərinləşdirmişdir. Gürcüstan Azərbaycan üçün yalnız qonşu ölkə deyil, həm də Avropaya çıxışda mühüm tranzit tərəfdaş olmuş, iqtisadi və geosiyasi baxımdan strateji əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Enerji əməkdaşlığı Azərbaycan–Gürcüstan münasibətlərinin əsas dayağını təşkil etmişdir. Bakı–Tbilisi–Ceyhan (BTC) neft kəməri və Bakı–Tbilisi–Ərzurum (BTƏ) qaz kəməri Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatlarının dünya bazarına çatdırılmasında Gürcüstanı əsas tranzit ölkə kimi ön plana çıxarmışdır [8, s.104]. 2017-ci ildə istifadəyə verilmiş Bakı–Tbilisi–Qars dəmir yolu layihəsi iki ölkə arasında nəqliyyat-logistika əməkdaşlığını yeni mərhələyə yüksəltdi, Azərbaycanın Şərq-Qərb beynəlxalq nəqliyyat dəhlizində rolunu gücləndirmişdir. Bu layihələr vasitəsilə Gürcüstan enerji tranzitindən əldə etdiyi gəlirlər hesabına iqtisadiyyatını şaxələndirmiş, Azərbaycan isə enerji ixracı üçün etibarlı marşrut təmin etmişdir.

Ticarət və sərmayə sahəsində münasibətlər ardıcıl inkişaf etmişdir. Azərbaycan Gürcüstan iqtisadiyyatına ən böyük sərmayə qoyan ölkələrdən biri olmuşdur. Xüsusilə bank sektoru, telekommunikasiya və enerji sahələrində Azərbaycan şirkətləri Gürcüstanda mühüm mövqelər qazanmışdır [1, s.67]. Ticarət dövriyyəsi 2003–2024-cü illərdə sabit artım nümayiş etdirmiş, iki ölkə arasında iqtisadi inteqrasiya dərinləşmişdir.

Siyasi dialoq və qarşılıqlı dəstək münasibətlərin sabitliyinə töhfə vermişdir. Azərbaycan və Gürcüstan beynəlxalq təşkilatlarda bir-birinin mövqelərini dəstəkləmiş, regional təhlükəsizlik və sabitlik məsələlərində ortaq maraqlar əsasında əməkdaşlıq etmişdir [3, s.120]. Gürcüstan Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləyərək Ermənistan–Azərbaycan münasibətlərində bitərəf mövqe sərgiləmiş, Azərbaycan isə Gürcüstanın Avro-Atlantik inteqrasiya proseslərinə anlayışla yanaşmışdır.

Humanitar sahədə əlaqələr tarixi dostluq və mədəni yaxınlıq əsasında inkişaf etmişdir. Təhsil, turizm və mədəniyyət sahələrində əməkdaşlıq güclənmiş, sərhədyanı bölgələrdə insanlararası münasibətlər sosial əlaqələrin möhkəmlənməsinə töhfə vermişdir. Azərbaycanlı icma Gürcüstanın sosial-iqtisadi həyatında mühüm rol oynamışdır [2, s.39].

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonrakı dövrdə Azərbaycan–Gürcüstan münasibətləri regionda dəyişən geosiyasi şəraitə uyğun olaraq daha da aktuallaşmışdır. Zəngəzur dəhlizinin açılması perspektivləri, yeni enerji layihələri və logistika dəhlizlərinin formalaşması iki ölkə arasında strateji əməkdaşlığın gələcək inkişafı üçün əlavə imkanlar yaratmışdır.

Ümumilikdə, 2003–2024-cü illərdə Azərbaycan–Gürcüstan münasibətləri pragmatik maraqlar, enerji və nəqliyyat sahəsində əməkdaşlıq və ortaq regional hədəflər əsasında strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə yüksəlmişdir. Bu əməkdaşlıq həm Azərbaycan üçün Avropa bazarlarına

etibarlı çıxış təmin etmiş, həm də Gürcüstanın regional tranzit mərkəzi kimi mövqeyini gücləndirmişdir.

Ədəbiyyat

- [1]. Babayev, R. Azərbaycanın iqtisadi tərəfdaşlıq siyasəti və beynəlxalq investisiyalar // *Beynəlxalq İqtisadiyyat Jurnalı*. – 2023. – № 2. – s. 45–68.
- [2]. Əliyev, İ. Azərbaycanın müasir xarici siyasəti: strategiya və prioritetlər / İ. Əliyev. – Bakı: Elm, –2021, –312 s.
- [3]. Əliyeva, N. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin beynəlxalq hüquq və siyasət müstəvisində təhlili // *Siyasi Elmlər və Diplomatiya*. – 2022. – № 1. – s. 112–134.
- [4]. Həsənov, Ə. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasətinin əsasları / Ə.Həsənov. – Bakı: Zərdabi LTD, –2016, –700 s.
- [5]. Həsənov, Ə. Azərbaycanın geosiyasəti / Ə.Həsənov. – Bakı: Zərdabi LTD MMC, –2015, –1056 s.
- [6]. Həsənov, Ə. Geosiyasət / Ə.Həsənov. – Bakı: Aypara-3, –2010, –604 s.
- [7]. Həsənov, Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti / Ə.Həsənov. – Bakı: Azərbaycan, –2005, –752 s.
- [8]. Həsənov, M. Azərbaycan–ABŞ təhlükəsizlik və hərbi əməkdaşlığı (2003–2018) // *Təhlükəsizlik Araşdırmaları*. – 2018. – № 3. – s. 89–105.
- [9]. İmanov, V. Multikulturalizm və mədəniyyət diplomatiyası: Azərbaycan təcrübəsi // *Beynəlxalq Mədəniyyət və Diplomatiya Jurnalı*. – 2023. – № 1. – s. 22–41.
- [10]. Kazımov, E. Cənubi Qafqazda enerji siyasəti və Azərbaycan: regional və global kontekst / E.Kazımov. – Bakı: Qafqaz Universiteti Nəşriyyatı. –2020. –280 s.
- [11]. Qasımlı, M. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003-cü illərdə) I hissə / M.Qasımlı, –Bakı: Mütərcim, –2015. –648 s.
- [12]. Səlimov T. Kiber təhlükəsizlik və informasiya müharibələri: Azərbaycanın yeni çağırışları // *Müasir Texnologiyalar və Təhlükəsizlik*. – 2022. – № 4. – s. 58–77.

Summary

Azerbaijan's bilateral relations with regional states

Salimov S.D., Mirzayeva K.K.

Keywords: *Azerbaijani foreign policy, bilateral relations, regional security, strategic partnership, energy and transport cooperation*

The article analyzes Azerbaijan's foreign policy course and bilateral relations with regional states in 2003–2024. Strategic alliance with Turkey, pragmatic partnership with Russia, balanced yet complex ties with Iran, and energy and transport cooperation with Georgia are highlighted. Azerbaijan's national interests have been safeguarded through independence, sovereignty, and security principles. Bilateral diplomacy has played a crucial role in strengthening the country's international position and contributing to regional stability, ensuring its maneuvering capacity in global and regional affairs.

Резюме

Двусторонние отношения Азербайджана с региональными государствами

Салимов Ш.Д., Мирзаева К.К.

Ключевые слова: *внешняя политика Азербайджана, двусторонние отношения, региональная безопасность, стратегическое партнерство, сотрудничество в сфере энергетики и транспорта*

В статье анализируется внешнеполитический курс Азербайджана и двусторонние отношения с региональными государствами в 2003–2024 гг. Особое внимание уделяется стратегическому союзничеству с Турцией, прагматическому партнёрству с Россией, сбалансированным, но сложным связям с Ираном и энергетическому и транспортному сотрудничеству с Грузией. Национальные интересы Азербайджана обеспечивались принципами независимости, суверенитета и безопасности. Двусторонняя дипломатия стала важным инструментом укрепления международных позиций страны и внесла значительный вклад в обеспечение региональной стабильности.

Azərbaycanda müstəqilliyin ilk illərində sosial – iqtisadi vəziyyət (1991-1993-cü illər)

¹İsayev Əmirxan İsmayıl oğlu [ORCID](#)

²Şamilova Aysel Məhəmməd qızı [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, 1-dosent, 2-baş müəllim

aysel.shamilova@sdu.edu.az

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: 11.03.2025 Düzəliş tarixi: 30.06.2025 Qəbul olunma tarixi: 17.09.2025	1980-ci illərin sonlarından SSRİ-də siyasi proseslər Azərbaycanın iqtisadi və sosial-mədəni həyatına mənfi təsir göstərmişdir. Respublikanın sənaye və kənd təsərrüfatı sektorlarında dərin böhran yarandı, istehsal həcmi kəskin azaldı. Ermənistanın təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın iqtisadi infrastrukturuna və kənd təsərrüfatı sektoruna ciddi ziyan dəyib. 1991-1993-cü illərdə ölkədə siyasi sabitliyin olmaması və idarəetmədə xaos iqtisadi vəziyyəti daha da pisləşdirdi. Özəlləşdirmə və iqtisadi islahatlar yavaş idi və korrupsiya geniş yayılmışdı. Əhəlinin sosial vəziyyəti pisləşdi, işsizlik və inflyasiya səviyyəsi kəskin artdı. Maliyyə sistemi çökdü, dövlət büdcəsi az oldu. İqtisadi böhrandan ən çox uşaqlar, gənclər və aztəminatlı ailələr təsirləndi
Açar sözlər Azərbaycan, müstəqillik, iqtisadi islahatlar, sosial vəziyyət	

1980-ci illərin ikinci yarısından etibarən SSRİ-də baş qaldıran siyasi proseslər müttəfiq respublikalarda olduğu kimi Azərbaycanın da iqtisadi və sosial-mədəni həyatına ciddi zərbələr endirdi. İstehsal həcmi azalır, iqtisadi tənəzzül isə getdikcə dərinləşirdi. Respublikalar arasında iqtisadi əlaqələr pozulmuş, bağlanmış müqavilələrə əməl olunmurdu. Azərbaycanın sənaye və kənd təsərrüfatı üçün tələb olunan xammal və materialların yalnız 40 %-i təmin edilirdi. Mövcud müəssisələrin istehsal gücündən isə cəmi 25-30 % istifadə olunurdu. Sumqayıt boru-prokat zavodunda fəaliyyət göstərən altı marten sobasının fəaliyyəti tamamilə dayandırılmışdı. Demək olar ki, bütün sahələrdə əsas istehsal vasitələri həm mənəvi, həm də texniki cəhətdən köhnəlmişdi. Sənaye sahəsində aparıcı rol oynayan neft sənayesində də vəziyyət acınacaqlı idi. Mədənlərdə 4000-dən artıq neft quyusunda hasilat dayandırılmış, qazma dəzgahlarının isə 80 %-i fəaliyyət göstərmirdi. 1992-ci ildə respublikada cəmi 11 milyon ton, 1996-cı ildə isə 9 milyon ton neft çıxarılmışdı [3]. Perspektivli dəniz yataqlarının istismarı üçün isə böyük həcmdə sərmayəyə ehtiyac var idi.

Kənd təsərrüfatı sahəsində də vəziyyət ağır idi. Kolxoz və sovxozların maşın-traktor parkı, meliorasiya qurğuları köhnəlmiş, bir çoxu sıradan çıxmış, suvarma kanalları isə istifadəyə yararsız hala düşmüşdü. Əkin sahələrinin əhəmiyyətli hissəsi şoranlaşmışdı.

Bundan əlavə, Ermənistanın Azərbaycana qarşı apardığı təcavüzkar müharibə iqtisadiyyata ciddi ziyan vurmuşdu. Respublika büdcəsinin üçdə biri məcburən müharibəyə sərf olunurdu. Azərbaycanın ərazisinin dördü bir hissəsində döyüş əməliyyatları aparılırdı. Nəticədə bir milyon hektar kənd təsərrüfatı sahəsi, 72 min hektardan artıq əkin sahəsi, 34 min hektar üzümlük, 65 min baş iribuynuzlu mal-qara, 240 min baş xırdabuynuzlu heyvan, 173 sənaye obyekti, 122 tikinti təşkilatı, 200-dən çox faydalı qazıntı yatağı, o cümlədən dörd qızıl, üç civə, iki mərmər, iki qranit, on mineral su mədəni, dörd daş karxanası, beş inşaat materialları yatağı, 250 min hektar meşə sahəsi, xüsusilə Zəngilan çinar meşəsi düşmən nəzarətinə keçmişdi. Bundan əlavə, 60 mindən çox şəxsi təsərrüfat, yüzlərlə sənaye müəssisəsi, kolxoz və sovxoz dağıdılmışdı [1, s. 299].

1991-1993-cü illərdə respublikada mövcud olan iqtisadi və mədəni potensialdan, zavod və fabriklərdən, kommunikasiya vasitələrindən, eləcə də yüksək ixtisaslı mütəxəssislərdən lazımı səviyyədə istifadə edilmirdi.

Sosialist istehsal sisteminin süqutu və yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşması prosesində müşahidə olunan tərəddüdlər iqtisadi böhranın əsas səbəblərindən biri olmuşdu. Özəlləşdirmə və çoxşaxəli təsərrüfat sisteminə keçid prosesi isə kifayət qədər ləng gedirdi.

Ölkədə siyasi sabitliyin olmaması xarici sərmayədarların Azərbaycana investisiya yatırmasına maneçilik törədirdi. Bu baxımdan müəyyən addımlar atılsa da, ciddi nəticələr əldə olunmamışdı. Məsələn, Azərbaycan-İtaliya "Bakmil" və Azərbaycan-Türkiyə "Pet-Azəri" kimi birgə müəssisələr yaradılmışdı [1, s. 300]. Bundan əlavə, Azərbaycan Neft Şirkəti dəniz neft yataqlarının işlənməsi məqsədilə ABŞ və Böyük Britaniya şirkətləri ilə əməkdaşlıq etməyə başlamışdı. Neftçala rayonunda da neft hasilatı və kəşfiyyatı üzrə Azərbaycan-Türkiyə birgə müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi. Lakin 1993-cü ilin yazında Azərbaycan hakimiyyətinin xarici şirkətlərlə bağlamağa çalışdığı neft müqaviləsində milli maraqlara zidd şərtlər mövcud olduğundan, Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra həmin müqavilənin imzalanması dayandırıldı.

Ölkədə tədricən yeni iqtisadi institutlar da yaranmağa başlamışdı. Milli və beynəlxalq əmanət banklarının, həmçinin özəl bankların yaradılması istiqamətində addımlar atılırdı. Dövlət tərəfindən torpaq və əmlak komitələri təsis edilmiş, milli valyuta olan manat dövriyyəyə buraxılmışdı. Sosial sığorta ayırmaları və əlavə dəyər vergisi azaldılmışdı. Bununla yanaşı, iqtisadi münasibətlərin hüquqi əsaslarını təmin etmək məqsədilə "Özəlləşdirmə haqqında Qanun", "Torpaq Kodeksi" də daxil olmaqla, 30-dan çox qanun qəbul olunmuşdu. Lakin normativ aktların mövcud olmaması bu tədbirlərin səmərəli nəticə verməsinə imkan vermirdi.

Həmin dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatı ciddi sarsıntılara məruz qalmışdı. 1992-ci ilin əvvəlində heç bir hazırlıq aparılmadan qiymətlərin sərbəst buraxılması müəssisələrin dövriyyə vəsaitlərinin sürətlə dəyərsizləşməsinə, əhəlinin alıcılıq qabiliyyətinin isə kəskin şəkildə aşağı düşməsinə səbəb olmuşdu. Bununla yanaşı, mərkəzləşdirilmiş kredit resurslarının faiz dərəcələrinin 20-25 dəfəyə qədər artırılması investisiya qoyuluşunun tamamilə dayanmasına gətirib çıxarmışdı. Müəssisələrin maliyyə durumu ağırlaşmış, dövriyyə vəsaitlərinin çatışmazlığı nəticəsində onların əksəriyyəti ya fəaliyyətini tamamilə dayandırmış, ya da məhdudlaşdırmışdı.

İqtisadiyyatda xaos və nizamsızlıq hökm sürürdü. Qanunsuz yollarla əldə edilən gəlirlər hesabına varlanan şəxslər, yeni "bəy"lər, "imkanlı" dövlət məmurları və "təsərrüfat rəhbərləri" iqtisadiyyatın əsas oyunçularına çevrilmişdi. "Nomenklatura sahibkarlığı" adlanan yeni bir anlayış ortaya çıxmışdı. 1992-ci ilin sonlarına doğru mövcud olan 600-ə yaxın kiçik müəssisənin 70 %-dən çoxu dövlət müəssisələrinin nəzdində fəaliyyət göstərir, onların istehsal etdiyi məhsulları satır və əldə edilən gəliri şəxsi mənfəətləri üçün bölüşdürürdülər. Dövləti talan etmək məqsədilə kağız üzərində onlarla kiçik müəssisə yaradılmışdı. Müştərək və kiçik müəssisələrin əksəriyyəti isə xaricə satdığı malların müqabilində əldə etdiyi valyutayı ölkəyə qaytarmır, əksinə, xarici bank hesablarında saxlayırdı. Halbuki Azərbaycanın beynəlxalq valyutaya ciddi ehtiyacı olduğu bir vaxtda, 1991-ci ildə bu müəssisələr xarici banklarda 2 milyard 300 milyon dollar vəsait saxlamışdılar. 1993-cü ilin ortalarında isə cəmi 8 müəssisə xarici banklara 100 milyon dollar yatırmışdı.

Respublika talan edilir, xalqın sərvətləri isə israf olunurdu. Müəssisələrin avadanlıqları sökülərək xarici ölkələrə daşınır, hətta Bakı metrosunun ehtiyat kabelləri belə oğurlanaraq satılmışdı. Oğuz, Zaqatala, Qax, Qəbələ, Şəki, Xudat, Ağstafa, Lerik və Cəlilabad meşələrində qanunsuz ağac kəsimi geniş yayılmış, xüsusilə qoz ağacları icazəsiz şəkildə xaricə çıxarılmışdı.

Ölkədə nəzarətin zəifliyi iqtisadiyyata ciddi ziyan vururdu. 1992-ci ildə pambıq tarlalarında 100 min tondan çox məhsul yığılmadan tarlalarda qalmışdı. Eyni vəziyyət üzümliklərdə və kənd təsərrüfatının digər sahələrində də müşahidə edilirdi. İstehsal olunan məhsullar bazar tapılmadığı üçün anbarlarda yığılır və istifadəsiz qalırdı.

Sənaye müəssisələrinin bağlanması nəticəsində işsizlik artmış, əhalinin sosial durumu isə sürətlə pisləşmişdi. İri şəhərlərdə ucuz işçi qüvvəsinin toplandığı qeyri-rəsmi bazarlar yaranmışdı. Demək olar ki, bir milyona yaxın gənc ölkəni tərk etmişdi. Sosial təminatın zəifliyi səbəbindən bir çox alim və mütəxəssis dolanışqı üçün xarici ölkələrə üz tutmuş, bu da "ağıl axını" adlandırılan prosesi sürətləndirmişdi.

Aztəminatlı təbəqəni müdafiə etmək məqsədilə dövlət tərəfindən müəyyən güzəştlər tətbiq olunmuşdu. Belə ki, 1991-ci ilin iyulunda pensiyaçıların şəhər nəqliyyatından pulsuz istifadə etməsi hüququ verilmiş, 1992-ci ilin aprelinde müəllimlər üçün bir sıra imtiyazlar nəzərdə tutulmuşdu. Həmin ilin dekabrında isə tənha vətəndaşların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçirilmişdi. Lakin dərin inflyasiya şəraitində bu tədbirlər gözlənilən nəticəni vermirdi. Cəmiyyətdə orta təbəqə faktiki olaraq yox olmuşdu. Minimum əməkhaqqı rəsmi istehlak minimumundan 20 dəfə az idi. Dövlət əməkhaqqının ödənilməsini vaxtında təmin edə bilmirdi. Manatın illik inflyasiya səviyyəsi isə 10 dəfə artmışdı. Şəhər küçələri xırda ticarətlə məşğul olanlarla və dilənçilərlə dolmuşdu. 1991-ci ilin fevralında Sumqayıt və Ağdamda, 1992-ci ilin iyununda isə Bakı, Sumqayıt və Ağdam bazarlarında qiymət artımına etiraz edən alıcılar üsyan etmişdilər [1, s. 301].

Ölkəni iqtisadi iflasdan xilas etmək məqsədilə hakimiyyətə gələn qüvvələr heç bir təsirli tədbir görmürdü. Əksinə, onların təcrübəsizliyi və səriştəsizliyi iqtisadi vəziyyətin daha da ağırlaşmasına gətirib çıxarırdı. Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra da daxili müxalifət qüvvələrinin və xarici düşmənlərin yaratdığı qeyri-sabitlik, dövlət çevrilişi cəhdləri, terror aktları və Ermənistanın davam edən təcavüzü vəziyyəti çətinləşdirirdi. Eyni zamanda, idarəetmə aparatında iqtisadi böhrandan şəxsi mənafe əldə etməyə çalışan məmurlar islahatların həyata keçirilməsinə mane olur, korrupsiyanın geniş yayılması isə problemlərin daha da dərinləşməsinə səbəb olurdu.

Azərbaycanın müstəqillik yolunda ardıcıl siyasət həyata keçirməsi bəzi dövlətləri narahat edir, onlar müxtəlif iqtisadi təzyiqlərlə bu prosesi əngəlləməyə çalışırdılar.

Respublikanın maliyyə sistemi də son dərəcə ağır vəziyyətdə idi. Milli Bank təminatlı və aşağı faizli kreditlər təqdim edir, kommersiya bankları isə əldə etdikləri bu vəsaitləri kredit alveri məqsədilə istifadə edirdilər. 1993-cü ilin oktyabr-noyabr aylarında mafioz qruplar manatı dəyərdən salmaq və əhalinin sosial durumunu daha da pisləşdirərək hakimiyyətə qarşı narazılığı artırmaq üçün milli valyutanın böyük hissəsini bazardan çıxararaq gizlətməmişdilər. Bu vəziyyətin qarşısını almaq üçün baş nazir Sürət Hüseynovun təşəbbüsü ilə 1 ABŞ dollarının məzənnəsi 400 manat səviyyəsində müəyyən edilmişdi. Lakin bu addım manatın daha da ucuzlaşmasına səbəb oldu.

Ölkənin iqtisadi göstəriciləri də tənəzzül içində idi. Ümumi daxili məhsul hər il orta hesabla 18-20 %, sənaye məhsulu 20-25 %, kənd təsərrüfatı məhsulları isə 7-10 % azalırdı. Dövlət büdcəsi isə ciddi kəsirlə yerinə yetirilirdi.

Azərbaycan köhnəmiş texnologiyalar və standartlarla istehsal etdiyi məhsulları xarici bazarlarda satmaqda çətinlik çəkirdi. Daxili bazarın zəif inkişafı səbəbindən idxal malları üstünlük təşkil edir, ölkəyə gətirilən məhsullar ümumi tələbatın 70-80 %-ni ödəyirdi. 1993-cü ildə Azərbaycan 30 ölkə ilə, 1996-cı ildə isə 70 ölkənin 2500-dən çox şirkət və müəssisəsi ilə ticarət-iqtisadi əlaqələr qurmuşdu [5]. İxracatın əsas hissəsini – təxminən 70 %-ni – strateji xammal məhsulları təşkil edirdi. İdxalın əsasını isə istehlak malları təşkil edirdi. Xarici ticarətdə geniş şəkildə tətbiq edilən barter əməliyyatları müəyyən qrupların bundan böyük gəlir əldə etməsinə şərait yaratmışdı.

Dövlət qurumlarında çalışan şəxslərin vəzifələrindən sui-istifadə etməsi və korrupsiya cəmiyyət üçün ən ciddi problemlərdən biri idi. Xarici Əlaqələr Nazirliyi, Gömrük Komitəsi və hüquq-mühafizə orqanlarında rüşvətxorluq, qanunsuzluq və oğurluq halları geniş yayılmışdı. Müəssisələrin, xüsusilə də özəl sektorun əksəriyyəti gəlirlərinin müəyyən hissəsini gizlədir, vergidən yayınırdı. Ölkə sərhədlərində qeyri-rəsmi fəaliyyət göstərən 400-dən çox keçid məntəqəsindən malların qeydiyyatsız şəkildə daşınması müşahidə olunurdu.

İqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərinin əsas istiqamətlərindən biri torpaq islahatlarının həyata keçirilməsi idi. İlk dövrlərdə kənd təsərrüfatında sahibkarlıq çox ləng inkişaf edirdi. 1992-ci ildə 320, 1995-ci ilin əvvəllərində isə 830 müstəqil və kollektiv fermer təsərrüfatı fəaliyyət göstərirdi.

Respublikada bir sıra yeni sənaye müəssisələri, istehsal sahələri və sexlər açılmışdı. 1993-cü ildə Bakıda geniş çeşiddə lövhələr istehsal edən "Peyk" zavodu, parket və plastik pəncərə fabrikləri fəaliyyətə başlamışdı.

1990-cı illərin əvvəllərində ölkədə baş verən iqtisadi böhran və ümumi tənəzzül əhalinin sosial rifahına mənfi təsir göstərmiş, ərzaq məhsulları, enerji daşıyıcıları, sərnişin daşımaları və digər xidmətlərin qiymətləri dəfələrlə artmışdı. 1993-cü ilin yayında minimum əməkhaqqı 500 manat müəyyən edilmiş, 1994-cü ilin payızına isə bu məbləğ 4000 manata çatdırılmışdı [4]. Buna baxmayaraq, bu əməkhaqqı vəsaitinin insanların gündəlik tələbatının cəmi 7 %-ni ödəyə bilirdi. Əhalinin dövlət əmanət kassalarında saxladığı bir milyard dollara yaxın pul dəyərini itirmişdi. Nominal əməkhaqqı mütəmadi olaraq artırılsa da, onun real alıcılıq qabiliyyəti davamlı şəkildə aşağı düşürdü. 90-cı illərin birinci yarısında inflyasiya səviyyəsi əhalinin gəlirlərinin artım tempini üç dəfə üstələyirdi. Bəzi dələduz işbazlar inflyasiyanın artmasından istifadə edərək "Vahid", "Mərhəmət", "Aleks", "Etimad", "Xəyal" kimi qurumlar yaratmış və aztəminatlı insanları aldadaraq onların maddi imkanlarını mənimsəmişdilər.

Əhalinin sürətlə yoxsullaşması, iqtisadi böhran və məcburi köçkünlük problemi isə ən çox uşaqlara və yeniyetmələrə təsir edirdi. Ermənistanın təcavüzkar siyasəti nəticəsində 300 minə yaxın uşaq (onlardan 79 mini 5 yaşına qədər) məcburi köçkün vəziyyətinə düşmüşdü. 90-cı illərin ortalarında ölkədə 34 mindən artıq yetim uşaq qeydə alınmışdı ki, onların 9 mini hər iki valideynini itirmişdi [2, s. 452-453]. Ailələrin maddi sıxıntısı səbəbindən bir çox uşaq aclıq çəkir, məktəbi tərk edərək küçələrdə səfil həyat sürməyə məcbur olurdu.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, 1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda dərin iqtisadi böhran hökm sürmüş, sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrində geriləmə müşahidə olunmuşdur. Ermənistanın hərbi təcavüzü və daxili siyasi qeyri-sabitlik iqtisadiyyata ağır zərbə vurmuş, əhalinin sosial rifahı ciddi şəkildə pisləşmişdir. Dövlət qurumlarında korrupsiya, nəzarətsizlik və islahatların ləng getməsi böhranın daha da dərinləşməsinə səbəb olmuşdur.

Ədəbiyyat

- [1]. Azərbaycan tarixi: [7 cildə] / –Bakı: Elm Nəşriyyatı, VII cild (1941-2002-ci illər). 2008, 608 s.
- [2]. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XXI əsrin ilk onilliklərinə qədər) / –Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı, –2009, –499 s.
- [3]. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası. Müstəqillik dövrü. <https://files.preslib.az>
- [4]. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Respublikada müəyyən edilmiş minimum aylıq əməkhaqqı. <https://www.stat.gov.az>
- [5]. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. 1994-2002-ci illəri əhatə edən davamlı iqtisadi inkişaf dövrü. <https://www.stat.gov.az>

Summary

Socio-economic situation in Azerbaijan in the first years of independence (1991-1993)

İsayev A.I., Shamilova A.M.

Keywords: Azerbaijan, independence, economic reforms, social situation

Since the late 1980s, political processes in the USSR had a negative impact on the economic and socio-cultural life of Azerbaijan. A deep crisis arose in the industrial and agricultural sectors of the republic, and production volumes sharply decreased. As a result of Armenia's aggression, Azerbaijan's economic infrastructure and agricultural sectors suffered serious damage. In 1991-1993, the lack of political stability in the country and chaos in governance further worsened the economic situation. Privatization and economic reforms were carried out slowly, corruption was

widespread. The social situation of the population worsened, unemployment and inflation levels increased rapidly. The financial system collapsed, and the state budget was implemented with a deficit. Children, youth, and low-income families became the most affected groups by the economic crisis.

Резюме

**Социально-экономическое положение в первые годы независимости в Азербайджане
(1991-1993 годы)**

Исаев А.И., Шамилова А.М.

Ключевые слова: Азербайджан, независимость, экономические реформы, социальная ситуация

С конца 1980-х годов политические процессы в СССР оказали негативное влияние на экономическую и социально-культурную жизнь Азербайджана. В промышленном и сельскохозяйственном секторах республики возник глубокий кризис, резко сократились объемы производства. В результате агрессии Армении серьезно пострадала экономическая инфраструктура и сельскохозяйственный сектор Азербайджана. В 1991-1993 годах отсутствие политической стабильности в стране и хаос в управлении ухудшили экономическую ситуацию. Приватизация и экономические реформы шли медленно, а коррупция была широко распространена. Социальное положение населения ухудшилось, резко возрос уровень безработицы и инфляции. Финансовая система рухнула, государственный бюджет оказался дефицитным. Больше всего от экономического кризиса пострадали дети, молодежь и малообеспеченные семьи.

УДК 341.225

DOI 10.54758/16801245_2025_21_3_51

Международно-правовые нормы защиты морской среды

Гасанова Амина Агамоглан гызы [ORCID](#)

Сумгаитский государственный университет, Сумгаит, Азербайджан, доцент
Amina.Hasanova@sdu.edu.az

ИНФОРМАЦИЯ О СТАТЬЕ	РЕЗЮМЕ
История статьи Получено: 03.02.2025 Исправлено: 10.03.02.2025 Принято: 03.07.2025	<i>Статья посвящена исследованию мероприятий, проводимых под эгидой ИМО и ЮНЕП, направленных на охрану окружающей среды Мирового океана и его конкретных регионов. Особое внимание уделяется активной роли упомянутых международных организаций в организации и укреплении регионального сотрудничества прибрежных государств по данному вопросу.</i>
Ключевые слова: морская среда, загрязнение, региональное сотрудничество	

Мировой океан играет важнейшую роль в поддержании жизни на планете, но и является источником колоссальных благ, используемых человеком. Ухудшение качества морских экосистем вследствие загрязнения грозит нарушением экологического баланса в глобальном масштабе. Первым международным договором, направленным на экологическую защиту морской среды стала Международная конвенция по предотвращению загрязнения моря нефтью (Конвенция ОЙЛПОЛ), принятая по итогам Лондонской конференции в 1954 году. Конвенция предусматривала запрет на слив нефти и нефтеводяной смеси в специально установленных зонах. Нарушение норм договора являлось наказуемым по законам государства, в котором зарегистрировано судно.

Дальнейшее рассмотрение на международном уровне тема защиты морской среды получила на Первой Конференции ООН по морскому праву, на которой были приняты Женевские конвенции 1958 г., ставшие серьезным результатом кодификации и прогрессивного развития международного морского права. Так, Конвенция об открытом море уделяет внимание предупреждению загрязнения морской среды нефтью не только с судов, но и в результате разработки или разведки поверхности морского дна или его недр. Кроме того, новаторскими для того времени явились нормы, направленные на предотвращение загрязнения от радиоактивных отходов и деятельности, которая включает применение радиоактивных материалов или других вредоносных веществ. Существовавший на тот момент фрагментарный подход к решению проблемы, оставлял неурегулированными многие вопросы, касающиеся иных видов и источников загрязнения Мирового океана, международного сотрудничества в этой области, ответственности и др.; отсутствие нормативно закрепленного определения «загрязнение морской среды» осложняло толкование и применение международных норм. [1, с.1003]

Основными недостатками Конвенции была ее направленность только против одного вида загрязнения – нефтью, а также исключительная юрисдикция государства флага при исполнении норм Конвенции. Последнее не позволяло другим государствам-участникам контролировать исполнение норм договора. Эти недостатки попытались устранить, принятием Международной конвенции по предотвращению загрязнения моря с судов 1973 г. (Конвенция МАРПОЛ). Целью Конвенции было достижение полного прекращения

умышленного загрязнения морской среды нефтью и другими вредными веществами и доведение до минимума случайных сбросов таких веществ, которые не ограничиваются предотвращением загрязнения только нефтью, а имеют всеобъемлющий характер. Ответственность за соблюдение норм Конвенции возложена на государство флага судна. Однако прибрежное государство-участник получило право инспектировать иностранные суда (в том числе суда государств, не являющихся участниками Конвенции) в своем порту или удаленном от берега терминале и, в случае обнаружения нарушений норм Конвенции, рассматривать их в соответствии со своим законодательством. Следует отметить, что значительное влияние на развитие природоохранного права в целом и вопроса защиты морской среды в частности оказала Стокгольмская Конференция ООН по проблемам окружающей человека среды, которая состоялась в 1972 г. На Конференции 1972 г. было принято такое определение «загрязнение морской среды», разработанное в 1967 г. группой экспертов по научным аспектам загрязнения морской среды. Это определение с некоторыми изменениями впоследствии было включено в Конвенцию ООН по морскому праву 1982 году. [2, с.248]

Морская среда представляет собой единую и неделимую систему, компонентами которой являются водная поверхность, морское дно и его недра, воздушное пространство над морем, живые и неживые морские ресурсы, а также побережье и эстуарии. Понятие морской среды, в этом смысле, относится ко всем частям Мирового океана, как находящимся под юрисдикцией какого либо государства, так и вне ее. [3, с.119]

В международно-правовой литературе традиционно уделяется внимание вопросам защиты и сохранения морской среды. В работе коллектива авторов «Мировой океан и международное право: Защита и сохранение морской среды» при рассмотрении определения, приведенного в Конвенции ООН по морскому праву 1982 г., авторы обращают внимание, что «под загрязнением понимается как действие, причинившее пагубные последствия, так и такое действие или такая ситуация, возникшая в результате человеческой деятельности, которая «может привести к таким пагубным последствиям». Это дополнение предполагает принятие мер, направленных не только на ликвидацию последствий загрязнения морской среды, но и на предупреждение такого загрязнения. [4, с.176]

Положения о защите и сохранении морской среды составляют значительную часть современного морского права. Часть XII Конвенции представляет собой согласованную международно-правовую основу деятельности по защите и сохранению морской среды. Разработка такой универсальной основы являлось главной целью международного сотрудничества в борьбе со значительным ухудшением состояния морских экосистем. Статья 192 Конвенции впервые закрепляет обязательство государств защищать и сохранять морскую среду. Это положение стало обобщением отдельно принятых международно-правовых норм, направленных на защиту морской среды от загрязнения из различных источников и различными видами поллютантов. Указанное обязательство является общим и обращено ко всем государствам в целом, а не только к государствам-участникам Конвенции. Таким образом, статья 192 Конвенции представляет собой принцип международного права, которым должны руководствоваться все без исключения государства при законном использовании пространств Мирового океана. В рамках рассматриваемого вопроса, термин «защита» означает средства, применяемые при неминуемой или возникшей опасности, а термин «сохранение» означает охрану природных ресурсов и поддержание надлежащего качества морской среды. Закреплением другого принципа международного права – принципа сотрудничества – является статья 197 Конвенции, которая предусматривает сотрудничество государств на всемирной и региональной основе «в формулировании и разработке международных норм, стандартов и рекомендуемых практики и процедур для защиты и сохранения морской среды с учетом характерных региональных особенностей».

Трансграничный характер распространения загрязнителей в морских пространствах, многообразие источников и видов загрязнения выявляют объективную необходимость тесного взаимодействия государств как на универсальном, так и на региональном уровне в решении данной проблемы. Регулирование вопросов защиты морской среды требует междисциплинарного подхода. [5, с.113]

Как отмечает проф. Л.В. Сперанская, международно-правовая охрана Мирового океана от загрязнения (в глобальном масштабе) может быть эффективной лишь в том случае, если она дополняется соответствующими мерами, принятыми на региональном уровне. В силу обособленности экологических проблем отдельных морских регионов, их специфики, прибрежные государства стремятся объединить свои усилия в борьбе с загрязнением и применить нормы защиты морской среды, закрепленные в универсальных конвенциях, с учетом особенностей конкретного морского региона. Такой региональный подход позволяет государствам рассмотреть вопрос защиты морской среды более предметно и, задействовав общие ресурсы, принять специальные меры, направленные на охрану морского региона от загрязнения. Большое значение имеет, в частности, сотрудничество прибрежных стран замкнутых или полузамкнутых морей. Изолированность их акваторий от океанов является причиной повышенной уязвимости морской среды и слабого водообмена. Исходя из этого ст. 123 Конвенции ООН по морскому праву 1982 г. предусматривает тесное сотрудничество государств, омываемых замкнутыми или полузамкнутыми морями, в управлении морскими живыми ресурсами, защите и сохранении морской среды, проведении научных исследований. К таким региональным механизмам защиты морской среды относятся, в частности, Конвенция по защите морской среды района Балтийского моря 1992 г. (Конвенция ХЕЛКОМ), Конвенция о защите Черного моря от загрязнения 1992 г., Конвенция по защите морской среды северо-восточной Атлантики (Конвенция ОСПАР) 1992 г. и др. Помимо договорных основ регионального сотрудничества государств наличествуют и иные применимые международно-правовые источники, прежде всего те, которые приняты компетентными международными организациями. [5, с.187]

Так, этапом в развитии международного и регионального сотрудничества в области защиты морской среды стало принятие в 1974 г. «Программы региональных морей» (ПРМ) в рамках ЮНЕП. Целью программы является предотвращение загрязнения Мирового океана путем объединения усилий прибрежных стран отдельных регионов в борьбе с загрязнением морской среды и разрушением прибрежных экосистем. Программа ориентирована на защиту различных морских регионов, включая замкнутые и полузамкнутые моря, прибрежные зоны, а также рациональное использование морских ресурсов этих регионов. В частности, ПРМ способствует разработке и имплементации отдельных региональных конвенций и планов действий среди государств-участников. Кроме того, ведется деятельность по оценке состояния морской среды, источников загрязнения и влияния такого загрязнения на здоровье человека, морские экосистемы, правомерные виды использования моря. Правительства стран, входящих в определенный морской регион, изначально вовлечены в разработку плана действий. Его реализация ложится на национальные институты, назначенные правительствами прибрежных стран. Специализированные органы ООН, а также соответствующие международные и региональные организации вносят свой вклад в подготовку каждого плана, кроме того могут оказывать содействие национальным институтам в фактической реализации плана. Во многих регионах принятие плана действий предшествует принятию соответствующей конвенции. Однако, к примеру, для региона Черного моря план действий не разрабатывался, и заинтересованные стороны сразу приступили к разработке конвенции и протоколов к ней. [6, с.113]

Сегодня под эгидой ЮНЕП создано 13 региональных программ, в которые вовлечены более 140 стран, также в рамках ПРМ с ЮНЕП тесно взаимодействуют 5 независимых

региональных программ. Интерес здесь представляет, принятый в 1994 году План действий по защите, управлению и развитию морской и прибрежной окружающей среды Северо-западной части Тихого океана (НОУПАП), участниками которого являются Китай, Россия, Южная Корея и Япония. План предусматривает региональный подход к управлению морскими и прибрежными ресурсами, а также контролю за загрязнением морской среды. Он ориентирован не только на ликвидацию последствий загрязнения, но и на изучение причин деградации морской среды. Кроме того, государства-члены разрабатывают региональные меры реагирования на случаи загрязнения морской среды, оказывают друг другу содействие в ликвидации последствий загрязнения. План действий закрепляет общие цели и задачи государств в области защиты морской среды и сохранения прибрежных экосистем. Активное взаимодействие стран в рамках НОУПАП подтверждается проведением ежегодных межправительственных встреч, которые нацелены на практическую реализацию плана. Подобные встречи в рамках НОУПАП не только способствуют достижению поставленных целей, но и могут создавать новые направления взаимодействия в зависимости от выбранных приоритетов. Так, в Плане указывается, что приоритетные направления деятельности могут изменяться в пределах региона «вследствие объединения одних задачи понижения значимости других». Каждое государство-участник плана разместило на своей территории по одному специализированному региональному центру, который, в свою очередь, действует в интересах всего морского региона. Это позволяет распределить объем задач, вытекающих из целей плана действий, между его участниками, и тем самым мобилизовать общие ресурсы в борьбе с загрязнением морской среды. Региональный центр по обеспечению готовности и борьбе с загрязнением морской окружающей среды в случае чрезвычайных ситуаций значительно повышает степень готовности государств региона к немедленному и согласованному реагированию на чрезвычайную ситуацию. На основании данных Регионального центра по мониторингу загрязнения делаются выводы об изменениях качества морской среды, а также об эффективности принимаемых мер. В частности, организация способствует принятию государствами международно-правовых норм по одной из наиболее актуальных проблем морского экологического права на сегодня, которой является проблема управления балластными водами и морскими инвазивными видами. После разгрузки в порту назначения судно набирает некоторый объем морской воды в качестве балласта для обеспечения равновесия в море, поддержания мореходных качеств. Перед очередной загрузкой балластные воды спускаются в море. Таким образом, происходит нежелательное переселение морских организмов, содержащихся в балластных водах, из одной точки Мирового океана в другую. Проникновение чужеродных видов в морскую среду влечет за собой нарушение экологического равновесия и представляет угрозу для биологического разнообразия в новой среде. Ежегодно в мире перемещается, по различным оценкам, порядка 10 миллиардов тонн водяного балласта. В 1991 г. Комитет по защите морской среды (МЕРС), действующий в рамках ИМО, принял Руководство по предотвращению внесения нежелательных водных и патогенных организмов в результате сброса с судов водяного балласта и осадков. Конференция ООН по окружающей среде и развитию 1992 г. признала эту проблему как одну из основных угроз Мировому океану и призвала государства рассмотреть вопрос о принятии надлежащих правил сброса балластных вод в целях предотвращения распространения инвазивных видов. В 2004 году была принята Международная конвенция о контроле судовых балластных вод и осадков и управлении ими. Для целей Конвенции под управлением балластными водами понимаются «механические, физические, химические и биологические процессы, по отдельности или в сочетании, для удаления, обезвреживания вредных водных и патогенных организмов в балластных водах и осадках или для избежания их приема или сброса». Стороны Конвенции обязуются обеспечить, чтобы в портах и терминалах, где производится очистка и прием балластных

вод, имелось достаточное количество сооружений для приема осадков. Санкции за нарушение положений Конвенции устанавливаются национальным законодательством стороны и должны быть достаточно суровыми для предупреждения нарушений, независимо от места их совершения. Однако если положения Конвенции нарушены в пределах юрисдикции любой стороны, она вправе дать распоряжение о возбуждении преследования судна и применить санкции, предусмотренные своим законодательством для такого нарушения, либо направить государству флага соответствующую информацию и доказательства нарушения. Особое внимание в Конвенции уделяется сотрудничеству государств по данной проблеме. Статья 13 устанавливает обязательство стороны Конвенции оказывать поддержку другой стороне по техническим вопросам, связанным с управлением балластными водами.

Одним из примеров разрушительного влияния морских инвазивных видов может служить ситуация, сложившаяся в Черном море. В начале 1980-х годов там был найден организм, не свойственный данной экосистеме 9. По оценкам специалистов, он был занесен в Черное море вместе с водяным балластом из Северной Америки. Инцидент вызвал особую озабоченность, когда этот инвазивный вид был найден и в Каспийском море. В результате его проникновения в морскую среду и размножения, море по своему составу стало напоминать желе, что привело к гибели многих морских обитателей. Это явилось основной причиной упадка рыболовства в Черном и Азовском морях в конце 1980-х – начале 1990-х годов. [6, с.240]

В 2001 году по инициативе ИМО в Одессе была проведена 1-ая Конференция стран Черного моря по контролю и управлению водяным балластом. Конференция проходила в рамках Программы ГлоБалласт. Целью Программы является помощь развивающимся странам в решении проблемы водяного балласта. На Конференции подчеркивалась важность сотрудничества причерноморских стран в решении морской экологической проблемы региона. Черное море наиболее изолировано от океанов по сравнению с другими внутренними морями мира. Оно связано только со Средиземным морем через узкие каналы пролива Босфор, Мраморного моря и Дарданелл. Закрытый характер этого моря делает региональное сотрудничество необходимым элементом любых усилий по предотвращению и контролю внесения чужеродных морских видов. Результатом Конференции стало принятие Регионального плана действий для сведения к минимуму переноса вредных водных и патогенных организмов в водяном балласте судов.

Очередным этапом взаимодействия ИМО с черноморским регионом стало подписание в 2009 году Соглашения о сотрудничестве между ИМО и Комиссией по защите водного баланса от загрязнения, созданной в рамках Бухарестской конвенции 1992 г. Стороны Соглашения выражают намерение «консультировать друг друга по вопросам, представляющим взаимный интерес».

Вслед за конференцией в Одессе в 2001 году по инициативе ИМО в Таллинне состоялся Балтийский региональный семинар по управлению балластными водами. В резолюции семинара отражены рекомендации касательно сотрудничества ХЕЛКОМ с соседними морскими регионами, которые могут выступать источниками чужеродных организмов (Черное море, Каспийское море, Северное море). План включает Дорожную карту по согласованной имплементации и ратификации Международной конвенции о контроле судовых балластных вод и осадков и управлении ими. Кроме того, подчеркивается важность сотрудничества с регионом северо-восточной Атлантики (государствами – участниками Конвенции ОСПАР) касательно разработки общих механизмов и стандартов управления балластными водами.

Современные суда способны перевозить десятки тысяч тонн груза. Попадание такого количества нефти или иных вредных веществ, перевозимых судном, в морскую среду, наносит существенный ущерб не только прибрежному государству, но и всему региону.

Именно поэтому прочное взаимодействие между прибрежными странами по вопросу реагирования на случаи масштабного загрязнения, является обязательным элементом национальной морской стратегии прибрежного государства. Стороны конвенции обязуются разработать на национальном уровне или в сотрудничестве с другими государствами меры реагирования на случаи загрязнения, а также оказывать друг другу содействие в ликвидации последствий чрезвычайных ситуаций.

Несмотря на то, что различные регионы имеют значительные политические, экологические и социально-экономические отличия, существует острая потребность в обмене опытом и информацией между регионами в целях адекватного реагирования на случаи загрязнения морской среды, а также принятия надлежащих превентивных мер.

Таким образом в настоящее время основное внимание сосредоточено на проблеме масштабных разливов нефти, но также являются вопросы, касающиеся морского мусора, захоронения отходов в море, управления балластными водами и морскими инвазивными видами.

Литература

- [1]. Международное право: учебник / под ред. А.Н. Вылегжанина; [авт. предисл. С.В. Лавров]. – М.: ИД Юрайт, –2010, – 1003 с.
- [2]. Мировой океан и международное право: Защита и сохранение морской среды / Отв. ред. Мовчан А.П., Янков А. – М.: Наука, –1990, – 248 с.
- [3]. Киселев, В.А. Международные соглашения по предотвращению загрязнения морской среды с судов / В.А. Киселев – М.: Транспорт, –1986. – 119 с.
- [4]. Сперанская, Л.В. Международно-правовая охрана морской среды / Л.В.Сперанская. –М.: Наука, –1978. – 176 с.
- [5]. Баштанный, Р., Вебстер, Л., Лиманчук, С., Рааймейкерс, С. и Работнёв, В. 2002. 1-ая Конференция стран Черного моря по контролю и управлению водяным балластом, Одесса, Украина, 10-12 октября 2001 г.: Отчет о конференции. Серия монографий Одесского демонстрационного центра программы ГлоБалласт, вып. No. 1. Одесский демонстрационный центр программы ГлоБалласт, Одесса – 113 с.
- [6]. United Nations Convention on the Law of the Sea, 1982: a commentary. Edited by Myron H. Nordquist. Martinus Nijhoff Publishers, 2002. Vol. VII. Kaniaru D. Development and implementation of environmental law -contribution by UNEP// Environmental policy and law, No. 30/5, 2000, p. 240–244.

Xülasə

Dəniz mühitinin mühafizəsi üzrə beynəlxalq hüquq normaları

Hasanova Ə.A.

Açar sözlər: dəniz mühiti; dəniz mühitinin çirklənməsi; dəniz mühitinin qorunması və qorunması.

Məqalədə Dünya okeanının və onun xüsusi regionlarının ətraf mühitin mühafizəsinə yönəlmiş IMO və UNEP-in himayəsi altında həyata keçirilən tədbirlərin araşdırılmasına həsr olunub. Qeyd olunan beynəlxalq təşkilatların bu məsələ ilə bağlı sahilyanı dövlətlərin regional əməkdaşlığının təşkili və möhkəmləndirilməsində fəal roluna xüsusi diqqət yetirilir.

Summary

International legal standards for the protection of the marine environment

Hasanova A.A.

Keywords: marine environment; pollution of the marine environment; protection and preservation of the marine environment

The present paper is dedicated to research into measures taken under auspices of IMO and UNEP which are aimed at environmental protection of the World Ocean and its particular regions. The special emphasis is made on the active role of the mentioned international organizations in initiation and strengthening of regional cooperation of coastal states on this matter.

Qaraçay türklərinin dastanlarla yaşayan tarixi

Əsədova Aytən Vaqif qızı [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, müəllim
asadova_ayten@bk.ru

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: 05.02.2025 Düzəliş tarixi: 10.03.2025 Qəbul olunma tarixi: 23.06.2025	Məqalədə Şimali Qafqazda yaşayan Qaraçay türklərinin tarixi müzakirə olunur. Qaraçayların tarixi keçmişinə işıq tutan dastanların öyrənilməsi çox vacibdir. Tədqiqat Nart, Magar, Karche və Qaraçay türklərinin digər dastanlarından bəhs edir. Dastanlar həm tarixi, həm də əfsanəvi epizodlarla zəngindir. Tədqiq etdiyimiz dastanlardakı məlumatlar həm yazılı, həm də arxeoloji tədqiqatların əldə etdiyi məlumatlarla üst-üstə düşür. Tarixçilərin və ədəbiyyatşünasların araşdırmalarından məlumdur ki, Qaraçay dastanları Orta Asiya və altay xalqlarının (türklərin) dastanlarına bənzəyir. Eyni zamanda, Qaraçay dastanlarında Şimali Qafqazda yaşayan digər xalqların dastanlarına və mədəniyyətinə bənzərlik görünür. Eposun yayılması Şimali Qafqaz xalqlarının folklorunda da müşahidə olunur.
Açar sözlər Qafqaz, Koban, Qaraçay, türk, xalq, dastan, qəhrəman	

Giriş

Tarixdə Qara-Bulqar və ya Koban Bulqarları kimi adlandırılan Qafqaz Bulqarları məhz qaraçay türkləridir. Qaraçay türkləri Qafqazda Elbrus dağının qərb və şərqində dağlıq ərazilərdə, Qafqazın yüksək zirvələri olan Yuxarı Koban, Zelençik, Malka, Baksan, Çegem və Terek vadilərində yaşayırlar. Qaraçayların formalaşmasında tarix boyu bu ərazilərdə olan kimmer, skif, bulqar, hun, qıpçaq türk tayfaları iştirak etmişdir. Tarixçi alimlər bu Türk boyunu bulqarların davamçısı adlandırırlar. Qaraçayların əsas formalaşmasında ilk orta əsrlərdə Qıpçaq türklərinin böyük rolu olmuşdur. Tarix boyu qaraçayların formalaşmasında Qafqaz xalqlarının da rolu böyük olmuşdur. Qafqaz mədəniyyəti və tarixini öyrənən E.P. Alekseyeva qeyd edir ki, bulqarların bir qismi VII əsrdə Xəzər yürüşlərindən qaçaraq Qafqazda bu günkü Stavropol, Pyatıqorski, Koban, Narsana, Malkarya və Şimali Osetiyada məskunlaşmışdılar. Onlar burda alanlarla qarışaraq qaraçay–malkarları formalaşdırmışlar. Bir sözlə, hunların və alanların nəvələri olan qaraçayların kökü şumerlərə qədər gedib çıxır.

Qaraçayların həyatı və yaşadığı ərazilər haqqında səyahətçi Evliya Çələbi orta əsrlərdə məlumat verir. Bu ərazilərin yüksək dağlıq bölgə, burada yaşayanların heç vaxt aşağı oymaqlara enmədikləri və “Macar” adlı oymaqdan bəhs edir. Bu Macar oymağının Balkanların əfsanələrində adı keçən Macar şəhərinin olduğu bildirilir. Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində bu şəhərin qalıqları müasir Sevestopol şəhəri yaxınlığında aşkar edilmişdir. Onuda qeyd etmək lazımdır ki, Macar şəhərinin adına qaraçayların qədim əfsanələrində də rast gəlinir.

E.P.Alekseyeva qaraçayların formalaşması prosesinin XIII-XIV əsrlərdə başa çatdığını bildirir [1, s.8; 3; 4]. Bir sözlə Qafqazda Tunc dövründə Koban mədəniyyətinin yaradıcıları olan, yuxarıda adlarını çəkdiyimiz türk tayfalarının qaraçayların formalaşmasında böyük rolu olmuşdur. Tarixçi, qafqazşünas, türkoloq alimlərin müxtəlif fikirləri olsa da, bütün yanaşmalarda qaraçayların bir türk olduğu təsdiq edilir. Qaraçayların yaşadığı ərazilərdə “Maykop və Koban mədəniyyəti” (Tunc, Erkən Dəmir dövrü) mövcud olmuşdur. Bu mədəniyyətin ən əsas əlaməti məhz kurqan tipli qəbir abidələridir. Bu qəbir tipləri isə qədimdən türklərə aid olub, türklərin bütün yaşadığı ərazilərdə rast gəlinir. Bu formalı qəbir abidələri Qafqazda kimmer, skif tayfalarının dövründən

(e.ə.VII əsrdən) bizim eranın XVIII əsrinə qədər türk xalqlarının adət-ənənəsində qorunub saxlanmışdır. Kurqan mədəniyyətinin (Türk mədəniyyəti) bu ərazilərdə olmasını təsdiq edən qəbir abidələri Nalçik ərazilərində tapılmışdır [5]. Qaraçayların yaşadığı ərazilərdə mövcud olmuş qədim Macar şəhəri yerində aşkar edilən arxeoloji abidələrdə Orta Asiya mədəniyyətini (türk) izləyirik [11, s.11]. Hətta, qaraçayların formalaşmasında xüsusi rolu olan qıpçaqların və qıpçaq türkləri ilə qaraçay türklərinin oxşar izlərini arxeoloji abidələrlə də təsdiq etmək olur [8, s.67].

Qaraçay türklərinin dastanları

Həm yazılı mənbələr, həm də arxeoloji mənbələr qaraçayların bir türk olduğunu isbat edir. Qaraçayların mədəniyyəti, adət-ənənəsi, folkloru da onların bir türk kökənli olmasını təsdiq edir. Dil üzrə araşdırmaçılar bildirirlər ki, qaraçayların dilləri tipik qıpçaq dilinin oxşarıdır. Qaraçay-malkar dili türk dillərinin qıpçaq qolunun Qafqazdakı cənub bölümünə aiddir. Türkoloq-alim A.N.Samoyloviç də qaraçayların dilinin qıpçaq dili ilə oxşarlıqlarını bildirirdi. Qaraçay dilləri iki dialektə ayrılmışdı – qaraçay və balkar dialektinə. Qaraçay dili balkar dialektinə daha yaxın idi, şivəsi isə dağlı-tavlı adlanırdı.

Qaraçayların mədəniyyətini, tarixini bu günümüzdə daşıyan əsas bir xəzinə dastan və əfsanələrdir. Qaraçaylar xalq arasında yayılan dastanları “cır” – dastan, şeri – “carçı” adlandırırlar. Bütün türk xalqlarında olduğu kimi qaraçayların da öz mədəniyyətinə xas dastan və əfsanələri var. Bu dastanlar, eyni zamanda bütün yazılı mənbələri və arxeoloji tədqiqatların nəticələrini təsdiqləyir. Onların dastan, nağıl, atalar sözləri noqay, kazak, özbəklərlə oxşarlıq kəsb edir. Bu səbəbdən G.Potanin onları altay kökənli olduğunu qeyd edir. Altaylarda yayılan “Nart” dastanları qaraçaylar arasında da yayılmışdır [10]. “Nart” sözünün osetin, fars, türk-monqol mənşəli olması haqqında bir çox fikirlər var. “Nart” dastanları Qafqazda yaşayan xalqların ortaq mədəniyyətinə aid bir dastandır. Dastan haqqında ilk məlumat verən alim məhz P.Ostyakovdur. Bu dastan eynilə türk dastanlarında olduğu kimi, ozanlar tərəfindən qaval musiqi aləti çalınaraq oxunur və eldən-elə yayılırdı. Bu səbəbdən G.N.Potanin də “Nart” dastanlarını türklərə aid edərək altaylı türk-monqol mədəniyyətinə aid edirdi [12, s.202]. Yuxarıda qeyd etdiyimiz arxeoloji abidələrdə məhz dastanların məzmununu təsdiq edir. Tarixi prosesləri izləyərkən qaraçay türklərinin formalaşmasında məhz türk kökənli xalqların olduğunu görürük. Hətta, təsadüfi deyil ki, bir çox tarixçilər “Nart” dastanlarının Asiyadan Avropaya köç edən xalqlar tərəfindən formalaşdırılmasını qeyd edir. Bu dastan qaraçay türkləri kimi şerkəz, abxaz, oset, çeçen-inquş və kumukların folklorunda da önəmli yer tutur. Şimali Qafqazda yaşayan xalqların ortaq mədəniyyətinin izləri izlənildikən “Nart” dastanları qədim türk mifologiyasına daha çox yaxındır. Qaraçay “Nart” dastanlarında əsas obrazlar bütün türk dastanlarında olduğu kimi qəhrəmanlıq, igidlik obrazlarıdır. Dastanlarda qəhrəmanların həyat tərz, yurda bağlılığı, cəsurluğu, düşmənlərlə mübarizəsi və bir sözlə, aid olduğu xalqın tarixi haqqında geniş obrazlı məlumatlar alır. Bu səbəbdən dastanlarda olan xalq qəhrəmanlarının gerçək olması və qaraçayların ataları olmasına inanılır. Eyni zamanda, dastanlarda tarixi hadisələr canlandırıldığı kimi, tarixi hadisələri, qəhrəmanların yurd yeri, yəni yaşadığı ərazilər – Koban əraziləri haqqında da məlumatlarla tanış oluruq. “Nart” dastanlarında Debet, Alavgan, Satanav-Biyçe, Özüzmek, Sosurka, Karaşavay və bir çox dastanlara rast gəlinir. “Nart” dastanında 30-a yaxın qəhrəman obrazına adına rast gəlinir. Qeyd etmək lazımdır ki, Türk xalqları arasında, xüsusi ilə də Cənubi Qafqazda-Azərbaycanda yayılan “Koroğlu” dastanında da Koroğlu-Rövşən obrazı ilə yanaşı bir çox qəhrəman obrazlarına da rast gəlinir. “Nart” dastanlarında bir çox obrazlar dəmirçi obrazı kimi də qeyd edilir. Ən əsas obrazlardan biri məhz dəmirçi Debet obrazıdır. Təsadüfi deyil ki, Dəmir dövrü abidələrinə aid Koban mədəniyyətində dəmirçiliyə aid (türk tayfalarının qəbir abidələri) bir çox məlumatlar da dastanlarla üst-üstə düşür. Dastanlarda verilən məlumatlarla məlum olur ki, nartlar ilk atı əhilləşdirənlərdəndirlər. Qədim türk qəbir abidələrinin çoxunda at və at ləvazimatlarına (xüsusilə də türk sərkərdələrinə məxsus qəbir abidələrində – skif kurqanlarında) rast gəlinir. Dastanlarda keçən məlumatlar əfsanələşdirsə də, əsasən tarixi hadisələrdən qaynaqlanır. Qafqazın şimalından köç edən kimmer, skif, hun-bulqar, xəzər, alan, qıpçaq türk tayfalarının nəvələri Şimali Qafqazda

qaraçay türkləridir. “Nart” dastanlarında baş verən hadisələrdə köç, savaş, atlı olaraq məlumat verilir. Bir məsələni unutmamaq olmaz ki, “Nart” dastanlarında türk xalqlarının üslubunu izləsək də bu, Şimali Qafqazda olan bütün xalqların ortaq dastanıdır. Xalqlar arasında yayılan dastanlarda hər xalqın özünəməxsus fəqliliyini izləyirik.

Dastanlarla həmçinin xalqların dini inanclarını da öyrənirik. Qaraçay türkləri arasında yayılan “Nart” dastanları ilə islamdan əvvəl dini inancları aydın şəkildə öyrənmək olar. Hətta islamdan əvvəl qaraçaylar təbiət qüvvələrinə – Göy Tanrısına (türk xalqlarının inancı) inandığı kimi, eyni zamanda ağaclara da sitayiş edildiyi görünür. “Canqız-terek” ağacı müqəddəs sayılırdı. Hətta, xalq arasında XIX əsrə qədər bu inancların qaldığı bildirilir [13, s.184]. Qaraçaylar arasında alqış deyilən dualar və qarğışlar, lirik türkülər də yayılmışdır.

Qaraçayların Qafqazda yurd salmaları ilə də bağlı bir çox dastanlar var. Bu dastanlardan biri Macar dastanıdır. Macar adlı bir şəhərdə Karaçay adlı bir bəyin yaşaması ilə bağlı idi. Bu şəhərin xanın yüksək vergi siyasəti bəyi və tayfasının bu şəhəri tərk edərək Qafqaza gəlməsidir. Daha sonra bəy ölünə onun adını xalqı yaşatmışdır. Daha bir əfsanəyə görə Uraldan köçüb gələn Macarlar uzun illər Qafqazda Kobanda bulqar türkləri ilə qonşuluqda yaşamışdılar. Daha bir əfsanəyə görə isə, XIV əsrdə Qızıl Orda dövlətinin Qafqazda ən önəmli şəhəri Macar şəhəri idi [11, s.10].

Qaraçay xalqı Koban vadisində dədə-babaları hun-bulqarlarla birlikdə yaşayan və hətta yaxın kökə malik olduğunu bildirilən Macarlarla da bağlı əfsanələri var. XX əsrin əvvəllərinə qədər bu əfsanələr dolaşmaqda idi. Qaraçayların yaşadıkları indiki ərazilərə məhz Qırx Macar deyilən şəhərdən gəldikləri bildirilir. Bu fikir İbn-Batuta tərəfindən qeyd edilən Beş Dağ (Pyatiqorski ərazisi) yaxınlığında Qızıl Orda dövlətinin şəhəri Macardır. Lakin qaraçayların qədim dastanlarında qeyd edilən Macar şəhəri Qızıl Orda ilə deyil, daha qədim dövrlərə aid hun-bulqarların (qaraçayların ata-babaları) yaşadığı Macar şəhəri ilə eyniləşdirilir.

Başqa bir əfsanəyə görə, isə qaraçay türkləri Karça adlı bir bəyin rəhbərliyi ilə Krimdən Qafqaza köç etmiş və burda yurd salmışlar. Bu dastan xalq arasında hekayə və rəvayətlər formasında yayılmışdır. Koban ərazilərində yaşayan xalq Karça öləndən sonra onun adını öz tayfalarında yaşatmışlar. Qaraçayların adı ilə bağlı ən çox üstündə durulan baxış, məhz əfsanəvi lider Karçanın adı ilə bağlı idi. Qaraçayların bu adı necə almaqları ilə bağlı tarixdə də fərqli fikirlər çoxdur. Daha bir fikrə görə qaraçay – qara (siyah) və çay (su) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. A.Mokayev bunu “Sulu yer” mənasında izah etmişdi [2; 7, s.48-49;6]. Qısacası qaraçayların adı ilə bağlı daha düzgün variant və üstündə durulan fikir “Karça” adıdır.

Xalq arasında Karça dastanının qaraçay xalqının ilk yaranış dastanı olduğu bildirilir. Dastanın digər bölümü isə Cantuvgan dastanı adlanır. Rəvayətə görə, Cantuvgan xalq atası Karçanın tək oğlu idi. Cantuvgan həddindən artıq dağlarda ov etdiyinə görə ov tanrısı Apsatinin lənətinə məruz qalır. Tək oğul olan Cantuvgan Adılsuv vadisində dağda ölür. Bununla da Karçanın soyunun qurduğu bildirilir [14, s.121]. Çünki Karçanın oğlundan başqa yalnız bir qızı var idi.

Bütün türk xalqlarında olduğu kimi, qaraçaylarda da qədimdən ovçuluq əhalinin həyatında xüsusi yer tutmuşdu. Qaraçaylar arasında kişilərə ovçuluqla bağlı olan adlar qoyulurdu. Məsələn Donbayçı-Bizon ovçusu, Buvçay-Erkək maral, Tavay-ayı ovçusu, Böldünə-Bildirçin, Tavaslan-Dağ aslanı və sair kimi adlara rast gəlinir. Qafqazın ən yüksək dağlıq ərazilərində, çay sahillərində yaşayan Qaraçay-Malkarların ovçuluğu üçün ərazinin coğrafiyasında hər cür şərait var idi. 1654-cü ildə Qafqazda olan İtalyan missioner A.Lamberti qaraçaylıların ovçuluqla məşğul olduqlarını bildirirdi. Qafqazda olan bir çox səyahətşünaslar da qaraçayların qunduz və tülkü dərisi satdıqlarını bildirirdilər [9, s.41]. Onlar kürk və dəriləri əsasən gürcülərə satırdılar. Qaraçayların inancında “Apsati” adlı ov tanrısına da rast gəlinir. Hətta, deyilənlərə görə dağlarda daim ovçuluq edən Biynöger ov tanrısının lənətinə gələrək ölmüşdür. Qaraçay folklorunda xüsusi yer tutan tarixi dastan adlandırılan “Biynöger” dastanında Apsatinin (ov tanrısı) qızının bədduasına gələn Biynöger uca bir qayanın başında qalaraq ölmüşdür. XIII-XIV əsrlərə aid olan bu dastanın xalq arasında fərqli mövzularda yayılmış bir neçə məzmunu var.

Qaraçaylar arasında, eyni zamanda son iki yüz, üç yüz ilin acılı tarixini (Rusiya savaşı, rus-türk müharibələri, Osmanlı inperiyasına köçlər və s.) əks etdirən dastanlara da rast gəlinir. “Qara Musa” dastanında ruslara qarşı qəhrəmanlıq mücadiləsindən, “Koy Bölek” dastanında XIX əsrdə Qafqaz dağlarında baş verən döyüşlərdən, “Gapalav” dastanında 1905-ci ildə Osmanlı imperiyasına köçdən, “Hasavka” dastanında 1828-ci il qaraçayların çar Rusiyası ilə Havaska döyüşündən “Hoy” dastanında (ruslarla) müharibələrdən bəhs olunur. İstanbula gedənlərin mahnısı “Stampulçula” adlı dastanla Rus zülmündən İstanbula köç edənlərin, “Köhnə əsgərlər” – “Eski Askerçilər” dastanı ilə 1877-1878-ci illər rus-türk müharibələrində ruslarla türklərə qarşı döyüşən qaraçay əsgərlərinin taleyi təsvir olunur. Uzun müddət çar Rusiyasının tabeliyində əziyyət çəkən bir çox Qafqaz xalqları (Azərbaycan xalqı da bu acı tarixi yaşayıb) kimi, qaraçay türkləri də öz balalarını Rusiya tərəfindən müharibələrə göndərmişlər. Bu müharibələrdən biri də rus-yapon (1904-1905) müharibəsi idi. Qaraçay xalqı müharibə məzmunlu bir çox həzin mahnılar qoşmuş, dastanlar yazmışdır.

Nəticə. Araşdırdığımız qaraçay türklərinin dastanları türk xalqlarının folklorunda xüsusi yer tutur. Qədim dövrdən gələn ozanların, şairlərin oxuyaraq yaydığı şeir, bayatı və nəğmələr dastanlar formasında günümüze gəlib çatıb. Bu dastanlarda öyrəndiyimiz əfsanələr, obrazlar, səhnələr türk xalqlarının tarixi və digər dastanlarla oxşarlığı təsvir olunur. “Nart”, “Macar”, “Karça” və digər dastanlarla Şimali Qafqazın ən yüksək vadilərində yaşayan qaraçay türklərinin qədim tarixi kökünü, mədəniyyətini öyrənmiş oluruq. Şimali Qafqazda yaşayan türk xalqlarının dastanlarının əksəriyyəti türkiyə alimləri, ədəbiyyatçıları tərəfindən öyrənilərək Türkiyə türkcəsinə çevrilib. Uzun müddət Sovet hakimiyyəti illərində olduğu kimi, öyrənilməyən Qafqaz türklərinin ədəbiyyatı, tarixi, folkloru üçün bu, çox böyük bir işdir. Araşdırdığımız bu məqalədə də qədim Türk dastanlarının öyrənilməsi üçün əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

- [1]. Adiloğlu A. Qaraçay-Malkar türklərinin etnik oluşumunda Bulqar ve Sabir hunlarının rolü. Türk Dünyası dil ve edebiyat dergisi 24.say.Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. S.7-34.
- [2]. Adilhan A.Karaçay. Malkar türkləri / –Ankara: Kızılay, –2005, –250s.
- [3]. Алексеева, Е.П. Карачаевцы и балкарцы – древний народ Кавказа. 2-е изд. / Е.П.Алексеева, –М.; –Кисловодск: Бриз, –1993. – 85с.
- [4]. Бичийев, Х. Турки северного Кафказа / Х.Бичийев. –Черкесск, –1993, –270 с.
- [5]. История Балкарии в трудах И.Мизиева. [3 томах] / –Нальчик: изд-во В.Котляровых, – 2010. –368 с.
- [6]. Лайпанов К.Т. Карачай и карачаевцы / вып. 12. –Черкесск, –2005, –244 с.
- [7]. Aliyev, U. Karaçay / U.Aliyev, –Çerkessk, –1991, –50 s.
- [8]. Mehmet, Ç. Ortaçağda Kafkasya Havzasında Kıpçaklar / Ç.Mehmet, Karadeniz İncelemeleri Dergisi, –2015, – s.57-74
- [9]. Tavkul, U. Karaçay-malkar kültüründe avcılık ve av tanrısı Apsati / Kırım Dergisi, 9 (34), – 2001. –s.36-41
- [10]. Metin, Y. Karaçay türkçesi. Yüksək lisans tezi / Y.Metin, –İstanbul, –1994. –288 s.
- [11]. Sipos J., Karaçay – Malkar halk şarkıları / J.Sipos, U.Tavkul, –Ankara, –2018. –464 s.
- [12]. Adilhan, A. Karaçay-Malkar Nart destanları // Turkish studies.Vol. 2.1.–2007. –s.196-218
- [13]. Hacıyeva, T.M. Karaçay-Malkar türklərinin eski folklor ürünü / Çeviren. Adilhan Adiloğlu. Biling-6. yaz 97, –s.184-192
- [14]. Canan, S.K. Karaçay-Malkar destanları. // Türk Dil Kurumu Uzmanı.Türk Dünyası Dil ve Edebiyat dergisi, 25 say, – s.115-127

Summary

The history of the Karachay Turks living with epics

Asadova A.V.

Key words: *Caucasus, Koban, Karachay, Turkish, people, epic, hero*

The article discusses the history of the Karachai Turks living in the North Caucasus. It is very important to study the epics that shed light on the historical past of the Karachai people. The study talks about Nart, Magar, Karch and other epics of the Karachai Turks. The epics are rich in both historical and legendary episodes. The information in the sagas we have studied coincides with the information obtained from both written and archaeological research. It is known from the research of historians and literary critics that the Karachai epics are similar to the epics of the Central Asian and Altai peoples (Turks). At the same time, in the Karachai epics we observe similarities with the epics and culture of other peoples living in the North Caucasus. The spread of the epic can also be traced in the folklore of the peoples of the North Caucasus..

Резюме

История карачаевских турок, живущих в эпосах

Асадова А.В.

Ключевые слова: *Кавказ, Кобан, Карачаевский, турецкий, народ, эпос, герой.*

В статье обсуждается история тюрков-карачаевцев, проживающих на Северном Кавказе. Очень важно изучение эпосов, проливающих свет на историческое прошлое карачаевцев. В исследовании говорится о Нарте, Магаре, Карче и других эпосах карачаевских тюрков. Эпосы богаты как историческими, так и легендарными эпизодами. Информация в изученных нами сагах совпадает со сведениями, полученными как письменными, так и археологическими исследованиями. Из исследований историков и литературоведов известно, что карачаевские эпосы схожи с эпосами среднеазиатских и алтайских народов (тюрков). В то же время в карачаевских эпосах мы наблюдаем сходство с эпосами и культурой других народов, проживающих на Северном Кавказе. Распространение эпоса прослеживается и в фольклоре народов Северного Кавказа.

Middle class indicators and its place in a society

Gurbanova Lala Isbat [ORCID](#)

Sumgayit State University, Sumgayit, Azerbaijan, tutor
lale.gurbanova.85@inbox.ru

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article history: Received: 28.11.2024 Received in revised form: 27.01.2025 Accepted: 15.03.2025	<i>Although research materials about the middle class are a product of a new era, it is possible to find ideas about the general characteristics of this class in the scientific works of thinkers lived in different eras. In addition, it is possible to emphasize that the indicators related to the middle class in these theories played a base role for the scientific studies formed later. According to modern theories, the middle class is between the working class and the elite, and economic grows based on the status of that class. Being a guarantor of social stability, the middle class prepares the ground for the development of democratic foundations in society. It is formed on the basis of the educational, socio-economic and political requirements of the market economy and serves the welfare of the general society.</i>
Keywords society, social classes, middle class, stratum, income	

The middle class does not have certain explanation in modern theories. It can be changeable according to societies. The characteristic of middle class depend on the values formed in each society. In this respect the middle class covers a wide social spectrum of society because of the more complex structure of modern society.

In general class theory was the product of the thinking of political economy. Initial researches about classes are related to economist and philosopher Adam Smith. His socio-economic class conception was one of the keys for the establishing of political economy as such. According to his theory three different classes such as landlords, workers, and merchants and manufacturers are separated in society. Each of them has own separate share of joint social product and every class has distinct activities in the economy of commercial societies. In order to build economical relationships among society members these classes are on the way of construction social struture. In his class theory, Adam Smith identifies all the sides about these three different classes according to commercial societies. His approach is specially about the features of the classes within his wider system of political economy and grounding it in a rigorous content of socio-economic structure. The members of each classes are always positioned within this complicated system and their interests are the main subject for a commercial society's structural division of labour.[1]

According to Smithian developmental psychology, one's lived life, especially working life determines one's character-structure on the basis of shared endowments in a society. The general interest of society is aligned with the interest of the landlords and when it comes the class of merchants and manufacturers, their interest is never the same as. As a comparative theorist, Smith paid much attention to social realizations of normative ideals or progressive development. He tried to clarify how these classes are aligned, or not. In general his major effort was to determine the principles of general interest and normative commitments.

In order to do research about middle class in any society there is a special need to pay attention to social classes' question. Theorizations of social class are particularly associated with the

scientists, such as Karl Marx, Max Weber and Emil Durkheim. In a Marxian approach class is formed by capitalist production. According to bi-polar conceptions the exploiters and the exploited are the main classes of the society, however K. Marx recognized that relations between these two classes are more complex in real societies than in the conceptions related to class theories. Furthermore the social positions of other groups, such as middle classes should be taken into consideration.

Max Weber noted class differentiation as made by the market, but not the result of the process of exploitation in the production process. According to him there is no class conflict, or bipolar classes. There is a classification system describing inequalities and shared “market interests” in the sphere of distribution. Moreover his conception about the spatiality of class is unambiguously nationalist. Max Weber emphasized that national units could never be integrated into comprehensive wholes’.

There are some interesting points related to class conception in Emile Durkheim’s theory. His point of view is about classes generated within the market, and based on the increasing specialization of labor. E. Durkheim noted conflict-free “mature” societies as the guarantee of social welfare. Smaller-scale social orders based on “mechanical solidarity” was replaced by larger-scale modern capitalist societies based on “organic solidarity”. By drawing attention to geographical model of class he highlighted the development of organic solidarity and the modern capitalist division of labor through the increasing size of populations and the integration of their economic and social activities.

All these approaches and researches create opportunity to review the middle class conception. These theories express that the modern society is a more complex structure and middle class is the most ambiguous social class among other strata, besides it covers a wide social spectrum of society. Some indicators, such as the income ranking, the position in production, the role in organizations of labor or some cultural variations determine the base elements for middle class. These features vary significantly from society to society. For instance, the middle class in USA was completely different from the society in the Soviet Union. Even the American society structure is also inapplicable to the societies living in most Eastern European and Western European countries. For instance, a middle-class standard of the United States has been formed by a secure job, a safe and stable place to live, health care, retirement, time off for vacation, illness and the birth or adoption of a child, opportunities to save for the future and the ability to provide a good education, including a college education, for their children. However more families in the country do not include themselves in the middle class with these advantages and they think that they are “paycheque-to-paycheque people” who has to save on almost everything. [2]

The character of middle class is vertically mobile. There should be determined three inner-strata: Upper middle class is mostly made up of professionals. High educational attainment and high economical security distinguish this class. They are basically named “white collars” and most of them are highly educated. They have greater autonomy than other class members and they are usually satisfied with their carriers and their income. Their lifestyle and opinions become normative for the whole society. Nearly 15% of the common population belongs to upper middle class in the context of the society related to normal economic relationships. The second stratum is about middle-middle class members. Their income rate depends on household budget. They stand at the center of the income strata. Their annual incomes come from national household activities. And the latest one is considered lower middle class. This kind of class consists of semi professionals who are in technical and lower-level management positions. They lead technical work for upper middle class community. They are distinguished by lower educational level, less autonomy and lower incomes. They are always under the risk of inflation, nevertheless they enjoy their lifestyle.

Middle class is usually formed under the conditions of industrial society and the main target is the providing of job openings for the middle class members. There should be several signs for getting job chances. One of them is educational level which is the most important among other demands. Generally speaking high educative level is the criterion of upper middle class, although many entrepreneurs and business owners lack higher education. According to some researchers education is the main reason for providing upward mobility. Social level of these people is called as “working class” and they are active in the social life of common society. Considering political activity middle class plays a significant role in any society. They usually become social integrators between upper and lower classes and it is up to middle class to determine priorities for the electorate. Their political orientations are based on protecting human rights and principles of democracy.

It should be noted that middle class is the mass of citizens that are between working class and the economic elite and economic growth has been associated with that class. Middle class is the main guarantee for social stability and leads to a democratic transition. Economic growth is related to the emergence of private sector and they are the main reason for the expanding of middle class. As a post-Soviet country, Azerbaijan has already achieved some successes in forming middle class from this point. Since Azerbaijan gained its independence it has turned from a low-income country to a upper middle-income country [3]. In order to create political stability certain steps should be taken in the field of economic development. From this point of view it is currently being implemented activities ensuring security and solving social problems. Therefore several state programs and development concepts, such as “Azerbaijan 2020: A look into the future” aim strategic action plans covering country’s life. Thus, according to the World Bank’s classification by total national income per capita, Azerbaijan has included in the category of countries with “high average incomes” earlier than other CIS countries [4]. International standards are the main criteria for social development policy of our state. Azerbaijan has ensured a significant progress in social sphere and all these indicate the expansion of middle class mass in the near future.

References

- [1]. Class and State in the Political Theory of Adam Smith: A Chapter in the History of a Neglected Strand of Political Thought. Paul Alexander Rækstad. University of Oslo. 2011
- [2]. Middle Class: Definition, Role and Development Anna Tarkhnishvili & Levan Tarkhnishvili. Global Journal of Human Social Science: Sociology & Culture. 2013
- [3]. <https://apa.az/en/infrastructure/azerbaijan>
- [4]. <https://unec.edu.az/application>

Xülasə

Orta sinfin göstəriciləri və onun cəmiyyətdə yeri *Qurbanova L.İ.*

Açar sözlər: *cəmiyyət, sosial siniflər, orta sinif, stratlar, gəlir*

Orta sinif haqqında araşdırmalar yeni dövr məhsulu olsa da, müxtəlif dövrlərdə yaşamış mütəfəkkirlərin elmi əsərlərində bu sinfin ümumi xüsusiyyətləri ilə bağlı fikirlərə də rast gəlmək mümkündür. Bundan əlavə qeyd etmək mümkündür ki, bu nəzəriyyələrdə orta siniflə bağlı göstəricilər sonradan yaradılan elmi tədqiqatlar üçün baza rolunu oynamışdır. Müasir nəzəriyyələrə əsasən orta sinif fəhlə sinfi ilə elita arasında yer tutur və iqtisadi artım həmin təbəqənin vəziyyəti əsasında meydana gəlir. Orta sinif sosial sabitliyin qaranlı olmaqla cəmiyyətdə demokratik əsasların da inkişafına zəmin hazırlayır. Bazar iqtisadiyyatının yüksək təhsil, sosial-iqtisadi və siyasi tələbləri əsasında formalaşır və ümumi cəmiyyətin rifah səviyyəsinə xidmət edir.

Резюме

Показатели среднего класса и его место в обществе

Гурбанова Л.Г.

Ключевые слова: общество, социальные классы, средний класс, страт, доход

Хотя материалы исследования среднего класса являются продуктом новой эпохи, представления об общих характеристиках этого класса можно найти в научных трудах мыслителей, живших в разные эпохи. Кроме того, можно подчеркнуть, что показатели, относящиеся к среднему классу, в этих теориях играли базовую роль для сформировавшихся позднее научных исследований. Согласно современным теориям, средний класс находится между рабочим классом и элитой, и экономический рост зависит от статуса этого класса. Являясь гарантом социальной стабильности, средний класс подготавливает почву для развития демократических основ в обществе. Он формируется на основе образовательных, социально-экономических и политических требований рыночной экономики и служит благу всего общества.

Azərbaycanda mikro, kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf dinamikası**İsmayilova Lyudmila Famil qızı** [ORCID](#)*Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, i.f.d., baş müəllim*
lyudmila.ismayilova@sdu.edu.az

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: 29.05.2025 Düzəliş tarixi: 19.06.2025 Qəbul olunma tarixi: 19.09.2025	Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında prioritet istiqamətlərdən biri kimi mikro, kiçik və orta sahibkarlığın daha da inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur. Bu sahə inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadiyyatın əsası olmaqla qabaqcıl biznes ideyalarının reallaşdırılmasının qidalandırıcı mühiti olaraq çıxış edir. Mikro, kiçik və orta sahibkarlıq iqtisadiyyata zəruri çeviklik qazandırır. Müvafiq sahibkarlıq iqtisadiyyatın effektiv quruluşunun formalaşmasına müsbət təsir edir, elmi texniki tərəqqini sürətləndirir, işsizlik səviyyəsinin azalmasına səbəb olur və s.
Açar sözlər sahibkarlıq, mikro və kiçik biznes, kooperasiya, bazar, əməkdaşlıq strategiyası	

Giriş

Artıq bir neçə ildir ki, Azərbaycanın innovativ və ixrac yönümlü iqtisadi model əsasında inkişafı strateji məqsəd kimi qarşıda durur. Texnoloji modernləşmədə yüksək artım, innovativ məhsulların xüsusi çəkisinin artması, kiçik, orta və iri biznes arasında əməkdaşlığın, eləcə də sahibkarlığın mütərəqqi formalarının tətbiqi miqyasının artması kimi müasir çağırışlar biznesin qarşısına yeni tələblər qoymuşdur.

Sahibkarlıq mahiyyətcə mürəkkəb iqtisadi prosesdir. O, müəssisələr və istehlakçılar arasında qarşılıqlı əlaqələr sistemi kimi fəaliyyət göstərir [1,s.875]. Əsas termin olaraq kiçik biznes anlayışına müxtəlif cür tərif vermək olar. Bəziləri onu xüsusi psixoloji keyfiyyətlərə malik insanın fəaliyyəti kimi qiymətləndirir. Bu keyfiyyətlər özündə yeni məhsulun yaradılması üzrə müstəqil istehsal faktını, risklər və qeyri-müəyyənliklərlə, qanun və qaydalarla müşayiət olunan təşkilati fəaliyyət kimi səciyyələndirir [2,s.42]. Bir qisim iqtisadçılar hesab edir ki, kiçik biznes qanun daxilində sərfəli təsərrüfat nəticələrini əldə etmək istəyən şəxsin fəaliyyətidir.

Kiçik və orta sahibkarlığın zəif və üstün cəhətləri, onların inkişaf strategiyaları.

Kiçik müəssisələr bazarda baş verən istənilən dəyişikliyə daha çevik reaksiya verə bilirlər. Böhranlı vəziyyətlərin aradan qaldırılması zamanı kiçik müəssisələrin say artımı ölkə iqtisadiyyatının sağlamlaşdırılmasının mühüm vasitəsi kimi çıxış edir [1,s.876]. Kiçik və orta müəssisələr (KOM) bazardakı rəqabət mühitinin yaradılması hesabına tez bir zamanda mənfəət əldə etməyə qadirdirlər. KOM iqtisadiyyatın müxtəlif sektorları arasındakı qarşılıqlı əlaqələri yaxşılaşdırır. Fəaliyyətə başlamaq üçün zəruri kapitalın çox da böyük məbləğdə olmaması, mütəhərrik bazar konyukturasına operativ reaksiya verməsi kiçik biznesin güclü cəhətləridir. İqtisadi böhranlara qarşı kifayət qədər dözümlü ola bilməmək, inkişafı üçün zəruri resursların cəlb olunmasının çətinlikləri, güclü dəstəyə möhtac olmaları onun zəif cəhətləridir. Buna baxmayaraq mikro və kiçik biznesin sosial-iqtisadi inkişafa böyük töhfə vermək imkanları çoxdur. Mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin öz inkişafı üçün müəyyən strategiyaları olmalıdır. Əksər iqtisadçıların qənaətinə görə əməkdaşlıq strategiyası inkişaf üçün daha səmərəlidir. Kiçik müəssisələrin iri müəssisələrlə kooperasiyada iştirakı onlar üçün bir çox üstünlüklər qazandırır.

Kooperasiyanın geniş yayılmış növlərindən biri françayzinqdir. O, kiçik müəssisələrə əhəmiyyətli üstünlüklər qazandırır ki, bunlara da istehlakçılar tərəfindən tanınan addan istifadə etməyi, iri müəssisələrin apardığı tədqiqat nəticələrindən istifadə etmə imkanı qazanmağı, kiçik və orta sahibkar üçün zəruri biliklərin əldə olunmasını və s. aid etmək olar. Mikro, kiçik və orta müəssisələrin ilkin olaraq iri müəssisələrin istifadə etdiyi strategiyalara əsaslanması zəruridir. Bununla yanaşı, onlar öz biznes xüsusiyyətlərini nəzərə alan yeni strategiyalar da tətbiq etməlidirlər ki, rəqabət üstünlükləri əldə edə bilsinlər. Daha münasib strategiyanın əməkdaşlıq strategiyası hesab olunmasına baxmayaraq böhranlı vəziyyətlərdə belə müəssisələrin iri müəssisələrin istehsal zəncirinə inteqrasiyası o qədər də səmərəli deyil. Belə vəziyyətlərdə mikro və kiçik müəssisələr özləri kimi digər müvafiq müəssisələrlə birgə çalışmalıdırlar[3,s.86]. Bu isə “üfqi əməkdaşlıq strategiyası” adlanır. Beləliklə, mikro və kiçik müəssisələr inkişafı üçün elə uyğun strategiya seçməlidirlər ki, rəqabət üstünlüklərini təmin edə bilsinlər.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 21 dekabr 2018-ci il tarixli 556 sayılı qərarı ilə işçilərinin orta siyahı sayı 10 nəfərədək, illik gəliri 200 min manatadək olan sahibkarlıq subyektləri mikro sahibkarlıq subyektləri, işçilərinin orta siyahı sayı 11 nəfərdən 50 nəfərədək, illik gəliri 200 min manatdan 3000 min manatadək olan subyektlər kiçik sahibkarlıq subyektləri, işçilərinin orta siyahı sayı 51 nəfərdən 250 nəfərədək, illik gəliri 3000 min manatdan 30000 min manatadək olan subyektlər orta sahibkarlıq subyektləri hesab olunur.

Cədvəl 1.

2019-2023-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında fəaliyyətdə olan mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin sayı [4]

Göstəricilər	2019	2020	2021	2022	2023
1.Sahibkarlıq subyektlərinin ümumi sayı	271304	316370	355906	377842	401149
2.Mikro sahibkarlıq subyektləri	262622	307717	346171	366944	389133
3.Kiçik sahibkarlıq subyektləri	5956	5943	6856	7760	8610
4.Orta sahibkarlıq subyektləri	2726	2710	2879	3138	3406

Cədvəl 1-in məlumatları əsasında aparılan hesablamalar göstərir ki, mikro sahibkarlıq subyektlərinin (MSS) bütün sahibkarlıq subyektlərinin tərkibindəki payı 2019-cu ildə 96.8%, 2020-ci ildə 97,2%, 2021-ci ildə 97, 2%, 2022-ci ildə 97,1%, 2023-cü ildə isə 97,0% olmuşdur. Kiçik sahibkarlıq subyektləri (KSS) üzrə bu pay 2019-cu ildə 2,2%, 2020-ci ildə 1,88%, 2021-ci ildə 1,9%, 2022-ci ildə 2,0%, 2023-cü ildə 2,1% təşkil etmişdir. Göründüyü kimi, qeyd olunan dövrlərdə bütün sahibkarlıq subyektlərinin tərkibində ən böyük xüsusi çəki MSS-ə məxsusdur. Bu da mikro sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün tələb olunan ilkin kapitalın nisbətən az olması ilə izah oluna bilər. MSS-nin qeyd olunan dövrlər üzrə dinamikasına nəzər salsaq görürük ki, 2019-cu illə müqayisədə 2020-ci ildə müvafiq sahibkarlıq subyektləri üzrə artım sürəti 117,0%, 2021-ci ildə 112,5%, 2022-ci ildə 106,0% və 2023-cü ildə 106,0% təşkil etmişdir. KSS üzrə artım sürətində 2019-cu ilə nisbətən 2020-ci ildə 0,3% azalma olsa da, 2020-ci ilə nisbətən 2021-ci ildə 15,3%, 2021-ci ilə nisbətən 2022-ci ildə 13,1%, 2022-ci ilə nisbətən 2023-cü ildə 10,9% artım müşahidə olunur. Orta sahibkarlıq subyektləri üzrə bu göstərici müvafiq dövrlər üzrə 0,6% azalma, 0,2% , 8,9% və 8.5% artımla müşayiət olunmuşdur.

Cədvəl 1-in məlumatları göstərir ki, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə nisbətən (MSS) üzrə artım nəzərəcərpacaq dərəcədə çoxdur.

Cədvəl 2.

2019-2023-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında fəaliyyətdə olan mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi rayonlar üzrə bölgüsü[4]

Göstəricilər	2019	2020	2021	2022	2023
Ölkə üzrə cəmi, o cümlədən:	271304	316370	355906	377842	401149
- mikro	262622	307717	346171	366944	389133
- kiçik	5956	5943	6856	7760	8610
- orta	2726	2710	2879	3138	3406
Bakı şəhəri üzrə, o cümlədən:	129989	151398	174286	187798	197043
- mikro	124317	145568	167655	180254	188635
- kiçik	4026	4130	4788	5537	6156
- orta	1646	1700	1843	2007	2252
Abçeron-Xızı iqtisadi rayonu, o cümlədən:	22786	28521	32477	34141	35682
- –mikrokiçik	22236	27944	31804	33402	34852
- orta	365	394	478	520	599
	185	183	195	219	231
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu, o cümlədən:	5937	6956	7518	7556	7727
- mikro	5822	6855	7405	7443	7606
- kiçik	75	65	76	78	86
- orta	40	36	37	35	35
Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu, o cümlədən:	12637	15044	17078	17626	18912
- mikro	12394	14822	16825	17344	18620
- kiçik	157	130	167	190	196
- orta	86	92	86	92	96
Qarabağ iqtisadi rayonu, o cümlədən:	10328	12019	13679	15222	15950
- mikro	10139	11854	13498	15024	15735
- kiçik	133	114	129	136	145
- orta	56	51	52	62	70
Qazax-Tovuz iqtisadi rayonu, o cümlədən:	12188	13372	14354	13585	15294
- mikro	11980	13175	14155	13360	15047
-kiçik	133	133	129	153	172
- orta	75	64	70	72	75
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu, o cümlədən:	11270	11615	12462	12939	13977
- mikro	11047	11418	12248	12700	13722
- kiçik	140	124	136	155	169
- orta	83	73	78	84	86
Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu, o cümlədən:	13653	17074	19938	21648	24146
- mikro	13421	16861	19704	21374	23870
- kiçik	151	141	164	197	204
- orta	81	72	70	77	72
Mərkəzi Aran iqtisadi rayonu, o cümlədən:	12710	15139	15702	16408	17931
- mikro	12443	14902	15434	16130	17656
- kiçik	174	158	178	182	187

-orta	93	79	90	96	88
Mil-Muğan iqtisadi rayonu, o cümlədən:	8725	9737	10422	10817	11596
- mikro	8543	9573	10253	10649	11412
- kiçik	115	101	112	108	119
- orta	67	63	57	60	65
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu, o cümlədən:	13327	15783	16955	17063	18010
- mikro	13055	15541	16675	16777	17690
- kiçik	164	147	183	180	210
- orta	108	95	97	106	110
Şərqi-Zəngəzur iqtisadi rayonu, o cümlədən:	537	1156	1587	1845	1754
- mikro	496	1113	1537	1786	1689
- kiçik	31	28	38	46	46
- orta	10	15	12	13	19
Şirvan-Salyan iqtisadi rayonu, o cümlədən:	9771	9941	11091	12128	13003
- mikro	9571	9761	10914	11942	12813
- kiçik	124	111	105	110	106
- orta	76	69	72	76	84

Cədvəl 2-nin məlumatları əsasında aparılan hesablamalar göstərir ki, bütün sahibkarlıq subyektlərinin tərkibində Bakı şəhərinin payı daha yüksəkdir. Belə ki, bu çəki 2019-cu ildə 47.9%, 2020-ci ildə 47,9% 2021-ci ildə 48,9%, 2022-ci ildə 49,7%, 2023-cü ildə 49,1% təşkil etmişdir. Dinamikada təhlil göstərir ki, Bakı şəhəri üzrə sahibkarlıq subyektlərinin xüsusi çəkisi ildən-ilə artma tempinə malik olmuşdur. Bakı şəhəri üzrə bütün sahibkarlıq subyektlərinin tərkibində mikro sahibkarlıq subyektlərinin payı 2019-cu ildə 95.6%, 2020-ci ildə 96,1%, 2021-ci ildə 96,1%, 2022-ci ildə 95,9%, 2023-cü ildə 95.7% olmuşdur.

MSS-dən sonra payına görə Bakı şəhəri üzrə ikinci yerdə KSS dayanır. Ölkə üzrə bütün sahibkarlıq subyektlərinin tərkibindəki payına görə Bakı şəhərindən sonra ikinci yerdə Abşeron-Xızı iqtisadi rayonu dayanır. Belə ki, müvafiq iqtisadi rayon üzrə sahibkarlıq subyektlərinin xüsusi çəkisi 2019-cu ildə 8,4%, 2020-ci ildə 9,0%, 2021-ci ildə 9,1%, 2022-ci ildə 9,0%, 2023-cü ildə 8,9% təşkil etmişdir. Hesablamalar göstərir ki, Abşeron-Xızı iqtisadi rayonunda fəaliyyətdə olan MSS-nin ölkə üzrə müvafiq subyektlərin tərkibində payı 2019-cu ildə 8,5%, 2020-ci ildə 9.1%, 2021-ci ildə 9, 2%, 2022-ci ildə 9,1%, 2023-cü ildə isə 8, 9% olmuşdur. Abşeron-Xızı iqtisadi rayonunda fəaliyyətdə olan KSS-nin ölkə üzrə bütün KSS-nin tərkibindəki payı 2019-cu ildə 6.1%, 2020-ci ildə 6.6%, 2021-ci ildə 7,0%, 2022-ci ildə 6,7%, 2023-cü ildə 6,9% təşkil etmişdir. Müvafiq rayon üzrə orta sahibkarlıq subyektlərinin payı isə az da olsa artma tempinə malik olmuşdur. Ölkə üzrə sahibkarlıq subyektlərinin tərkibindəki xüsusi çəkisinin yüksəkliyinə görə üçüncü yeri Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu tutur. İqtisadi rayonlar arasında müvafiq sahibkarlıq subyektlərinin tərkibində ən az pay Şərqi-Zəngəzur iqtisadi rayonuna məxsusdur. Bu iqtisadi rayon torpaqlarının münbitliyinə və kənd təsərrüfatına yararlı olmaqla böyük potensial imkanlara malikdir. Aparılan bərpa-quruculuq işlərindən sonra ölkə iqtisadiyyatının inkişafına əhəmiyyətli töhfə verə biləcək bu bölgələr böyük perspektivlər vəd edir. Belə ki, bu iqtisadi rayon heyvandarlıq, əkinçilik və xüsusən də, meyvə-tərəvəzçilik üçün çox əlverişli hesab olunur. Bölgə turizm üçün də çox əlverişlidir. Qeyd olunan fəaliyyət növləri ilə məşğul ola biləcək mikro və kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayının yaxın gələcəkdən etibarən artması proqnozlaşdırılır.

2019-2023-cü illər üzrə Azərbaycan Respublikası DSK-nın məlumatları əsasında aparılan hesablamalar göstərir ki, iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin ümumi tərkibində xüsusi çəkisinin yüksəkliyinə görə birinci yerdə ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri, ikinci yerdə nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, üçüncü yerdə isə turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə sektoru durur.

Cədvəl 3 .

2019-2023-cü illərdə Azərbaycanda ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə sektorları üzrə sahibkarlıq subyektlərinin tərkibi [4]

İqtisadiyyatın sahələri	2019	2020	2021	2022	2023
İqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə cəmi, o cümlədən :	271304	316370	355906	377842	481149
Ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri:	84844	103707	119306	125137	129145
mikro	82207	101141	116246	121664	125132
kiçik	1922	1925	2285	2602	3015
orta	715	641	775	871	998
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı:	42965	65987	71616	74860	78267
mikro	42511	65527	71108	74280	77628
kiçik	288	285	336	398	450
orta	166	175	172	182	189
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə:	19903	20513	21693	22752	23817
mikro	19601	20286	21404	22427	23460
kiçik	216	149	192	222	243
orta	86	78	97	153	114
Digər sahələr	123592	126163	143291	155093	249920

Cədvəl 3-ün məlumatları əsasında aparılan hesablamalar göstərir ki, ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri sektorunda fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin tərkibində MSS-nin xüsusi çəkisi 2019-cu ildə 96,9%, 2020-ci ildə 97,5%, 2021-ci ildə 97,4%, 2022-ci ildə 97,2%, 2023-cü ildə isə 96,9% təşkil etmişdir. Ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri sahəsində fəaliyyətdə olan sahibkarlıq subyektlərinin tərkibində KSS-nin xüsusi çəkisi 2019-cu ildə 2,3%, 2020-ci ildə 1,8%, 2021-ci ildə 1,9%, 2022-ci ildə 2,1%, 2023-cü ildə 2,3% olmuşdur. Müvafiq sektorda orta sahibkarlıq subyektlərinin payı da cüzi fərqlə artım tempinə malik olmuşdur.

Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı sektorunda fəaliyyətdə olan bütün sahibkarlıq subyektlərinin tərkibindəki MSS-nin payı 2019-cu ildə 98,9%, 2020-ci ildə 99,3%, 2021-ci ildə 99,3%, 2022-ci ildə 99,2%, 2023-cü ildə 99,2% olmuşdur. Müvafiq sektordakı KSS-nin payı isə 2019-cu ildə 0,07%, 2020-ci ildə 0,4%, 2021-ci ildə 0,5%, 2022-ci ildə 0,5%, 2023-cü ildə 0,6% təşkil etmişdir.

Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə sektorunda fəaliyyətdə olan bütün sahibkarlıq subyektlərinin tərkibində MSS-nin payı 2019-cu ildə 98,5%, 2020-ci ildə 98,9%, 2021-ci ildə 98,6%, 2022-ci ildə 98,6%, 2023-cü ildə 98,5% səviyyəsində qərarlaşmışdır. Qeyd olunan sektorda KSS-nin payı 2019-cu ildə 1,1%, 2020-ci ildə 0,7%, 2021-ci ildə 0,8%, 2022-ci ildə 0,9%, 2023-cü ildə 1,0% olmuşdur.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanda mikro, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafında bəzi meyllər formalaşmışdır ki, bunlara da aşağıdakıları aid etmək olar:

- araşdırma aparılan dövrdə mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin sayı davamlı şəkildə artmışdır;
- mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin ümumi tərkibində MSS-nin xüsusi çəkisi yüksəkdir;

- iqtisadi fəaliyyətin növləri üzrə mikro və kiçik sahibkarlıq subyektlərinin mövcud bölgüsü nisbətən qeyri-bərabərdir.
- mikro və kiçik sahibkarlığın ölkə regionları üzrə bölgüsü də qeyri-bərabərdir. Müvafiq subyektlər daha çox Bakı şəhərində, Abşeron-Xızı və Lənkəran-Astara iqtisadi rayonlarında cəmləşmişlər ki, bu da həmin regionlarda sənayenin inkişaf səviyyəsi və yerli əhalinin təhsil səviyyəsi ilə bağlı olmuşdur.

Ədəbiyyat

- [1]. Дохкильгова, Д.М., Минкаилова, М.М., Алиев, И.У. Стратегия развития предприятий малого бизнеса как предмет экономического анализа: научное статья // Журнал Экономика и предпринимательство, №4(141), 2022, 1479с.
- [2]. Грищенко, О.В. Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности предприятия: учебное пособие / О.В.Грищенко. –Таганрог: Изд-во ТРТУ, –2020, –112 с.
- [3]. Ковалев, А.И., Привалов, В.П. Анализ финансового состояния предприятия: учеб. пособие. /А.И. Ковалев, В.П.Привалов, –М.:Центр экономики и маркетинга, –2019. –368с.
- [4]. www.stat.gov.az

Summary

Dynamics of development of micro, small and medium enterprises in azerbaijan Ismailova L. F.

Keywords: *entrepreneurship, micro and small business, cooperation, market, cooperation strategy*

It is planned to further develop micro, small and medium enterprises, as one of the priorities in the socio-economic development of Azerbaijan. This sector acts as a nutritious environment in developed countries, the maintenance of advanced business ideas. Micro, small and medium entrepreneurship gives the necessary agility to the economy. Muvious businesses have a positive effect on the formation of the effective economy, accelerating scientific technical progress, causes the unemployment rate, etc.

Резюме

Динамика развития микро, малого и среднего предпринимательства в Азербайджане Исмаилова Л.Ф.

Ключевые слова: *предпринимательство, микро и малый бизнес, кооперация, рынок, стратегия сотрудничества*

Одним из приоритетных направлений социально-экономического развития Азербайджана является дальнейшее развитие микро, малого и среднего предпринимательства. В развитых странах этот сектор является благоприятной средой для реализации передовых бизнес идей. Микро, малое и среднее предпринимательство дает необходимую гибкость экономике страны. Этот сектор благоприятно влияет формированию эффективной структуры экономики, ускоряет научно-технический прогресс, способствует сокращению уровня безработицы и т.п.

Texnoparkların ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında rolunun qiymətləndirilməsi**Mirzəbəyov Araz Əlişman oğlu** [ORCID](#)*Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, baş müəllim*
araz.mirzabayov@sdu.edu.az

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: 25.05.2025 Düzəliş tarixi: 03.07.2025 Qəbul olunma tarixi: 18.09.2025	Məqalədə innovasiya infrastrukturunun tərkib elementlərindən biri kimi texnoparkların mahiyyəti açıqlanmış və onun yatadığı üstünlüklər tədqiq edilmişdir. Texnoparkların yaradılmasının məqsəd və vəzifələri açıqlanmışdır. Texnoparkda həyata keçirilə bilən müxtəlif xidmətlər haqqında məlumat verilmişdir. Texnoparkların üstünlüklərini nəzərə alaraq onların fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi zəruriliyi əsaslandırılmış və əsas prinsipləri nəzərdən keçirilmişdir. Məqalənin sonunda texnoparkların inkişaf etdirilməsi ilə bağlı tövsiyə xarakterli təkliflər irəli sürülmüşdür
Açar sözlər texnopark, müəssisə, innovasiya, texnologiya, istehsal, iqtisadiyyat, bilik	

Müasir dövrün aktual problemi ölkədə innovativ iqtisadiyyat yaratmaqla innovasiyalı inkişafa nail olmaqdır. İnnovativ iqtisadiyyatın inkişafı innovasiya prosesinin aktivləşməsinə və onun effektivliyinin artırılmasına kömək edir. İnnovasiya prosesi bir çox maraqlı tərəflər arasında qarşılıqlı əlaqəni tələb edir. İnnovativ fəaliyyəti təmin etmək üçün əsas resurslar innovasiya sahəsinin elmi, texniki və kadr potensialıdır.

İnnovasiyalı inkişaf elm və istehsal sektorları arasında əməkdaşlıq yolu ilə yeni məhsul və xidmətlərin istehsalı və satışı deməkdir. İstənilən ölkənin makroiqtisadi siyasəti əsasında innovasiyalı inkişaf strategiyası reallaşdırılır. Belə bir strategiya innovasiyaların yaradılması və səmərəli istifadəsinə əsaslanır [1, s.176].

Ölkədə innovasiyalı inkişafa nail olunması bu sahə dövlət siyasətindən asılıdır. Azərbaycan dövlətinin reallaşdırdığı innovasiya siyasəti yeni texnologiya və biliklərin yayılması və tətbiqini, bununla da istehsal üçün lazımı şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu siyasət, ilk öncə, ölkədə bütün növ əmək potensialı üçün iş yerlərinin yaradılmasına, beynəlxalq münasibətlərdə innovasiyalardan istifadə edilməsinə, iqtisadi təhlükəsizliyin təminatına, imkan verəcəkdir. Hazırda milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması üzrə dövlət siyasətinin əsasını istehsal və idarəetmə sahələrində innovasiyaların geniş tətbiqi əsasında ölkənin iqtisadi potensialının modernləşdirilməsi təşkil edir. Bu siyasətin milli miqyasda reallaşdırılmasının əsas aləti texnoparklar şəklində fəaliyyət göstərən biznes strukturlarıdır.

Texnoparklar elmi-texniki sahədə istehsalın inkişafı üçün əlverişli şərait yaradan, yüksək texnologiyalarla təchiz edilmiş və yüksək ixtisaslı işçilərin cəmləşdiyi yeni layihələrin reallaşdırılması üçün elmi bazadır [4, s.78]. Texnopark informasiya-təcrübə bazası ilə təchiz edilmiş və yüksək ixtisaslı kadrların cəmləşdiyi şəraitdə elmi-texniki sahədə sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaradan innovasiya infrastrukturunun subyektidir. Texnopark elmi təşkilatların, konstruktor bürolarının, təhsil və istehsal müəssisələrinin və ya onların bölmələrinin birliyi şəklində elm, təhsil və istehsalın ərazi integrasiyasının formasıdır.

Texnoparklar innovativ texnologiyaların inkişafı və rəqabətqabiliyyətli məhsulların kiçik partiyalarının istehsalı üçün ali məktəblərdə, elmi-tədqiqat institutlarında və yüksək texnologiyalı

sənaye müəssisələrində təşkil edilmiş, yüksək texnologiyalı elmi-istehsalat bazasına malik olan və yüksək ixtisaslı kadrlarla təchiz edilmiş elmi-texniki bölmələrdir. Texnoparklar elmi və texnoloji potensialın müəyyən ərazi və resurs bazasında cəmlənməsi formasıdır ki, bu da əsas iştirakçılara regionun sosial-iqtisadi inkişafı üçün böyük önəm daşıyan kompleks layihələrin yaradılmasına və reallaşdırılmasına imkan verir. Yüksək texnologiyalar sahəsində texnoparklar əsasən yüksək texnologiyalı sənaye müəssisələrinin, o cümlədən nanotexnologiyalar, biotexnologiyalar, informasiya texnologiyaları müəssisələrinin integrasiyasına xidmət edir.

Dünyada ilk texnopark ABŞ-da 1949-cu ildə Stenford Universitetinin ərazisində yaradılmışdır. İdeya ondan ibarət idi ki, universitetin mülkiyyətində olan torpaq şirkətlərə onların tədqiqat və inkişaf bölmələrini yerləşdirmək üçün icarəyə verilə bilər. Daha sonra bu şirkətlər qabaqcıl texnologiyalar sahələrində elmi tədqiqatlar aparmaq üçün qruplar şəklində birləşməyə başladılar. Tədqiqat on il davam etdi və çox uğurlu oldu. XX əsrin 70-ci illərindən etibarən texnoparkların sayı sürətlə artmağa başladı.

Texnoparkların yaradılması və fəaliyyətinin əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- bilik və ixtisarlara texnologiyaya, texnologiyaların işə kommersiya məhsuluna çevrilməsi;
- kiçik elm tutumlu biznes sektoru vasitəsilə texnologiyanın sənayeyə transferi;
- bilik tutumlu firmaların formalaşması və bazarın inkişafı;
- elm tutumlu biznes sahəsində müəssisələrin dəstəklənməsi;
- yeni texnikanın və elmtutumlu texnologiyaların yaradılmasına və tətbiqinə yönəlmiş elmi-texniki proqramların və layihələrin rezidentləri olan innovativ təkliflərin ekspertizasının keçirilməsi və seçilməsi, bu təkliflərin risk dərəcəsinin qiymətləndirilməsi;
- elmi tədqiqat işlərinin aparılmasına və nəticələrinin istehsalata ötürülməsinə köməklik göstərilməsi;

- gənc və yüksək ixtisaslı mütəxəssislər üçün yeni iş yerlərinin yaradılması;
- digər regionlardan və xaricdən mütəxəssislərin və investisiyaların cəlb edilməsi.

Texnopark strukturları innovativ iqtisadiyyatın inkişafı üçün qüdrətli alət və onun rəqabət qabiliyyətinin artırılması vasitəsi kimi çıxış edir. Habelə, davamlı inkişaf sahəsində məqsəd və vəzifələrin reallaşdırılmasında önəmli rol oynayır. Odur ki, texnoparkların inkişafına və onların uğurlu fəaliyyətinə lazımi diqqət yetirilməlidir.

Texnoparklar hesabına innovativ sahibkarlığın inkişafının davamlılığına, yeni, unikal müəssisələrin yaradılmasına, istehsal güclərinin artırılmasına, rəqabətqabiliyyətli yüksək texnologiyalı məhsulların müxtəlif səviyyəli bazarlara çıxarılmasına imkan verən iqtisadi infrastruktur formalaşdırmaq mümkündür. İnnovasiya infrastrukturunun tərkib elementlərindən hesab olunan texnoparkların əsas vəzifələrinə daxildir:

- texnologiyaların elm sahəsindən (universitetdən) sənayeyə transferi;
- innovativ texnologiyaların, əqli mülkiyyətin kommersiyalaşdırılması;
- biliklərin əldə edilməsi və onların təcrübədə tətbiqi;
- bazarın bilik tələb edən inkişafı;
- yüksək texnologiyalar sahəsində kiçik biznesin formalaşdırılması;
- kiçik biznesə dəstək göstərilməsi;
- bilik tutumlu biznes sahəsində müəssisələrə dəstəyin göstərilməsi və s [5, s.617].

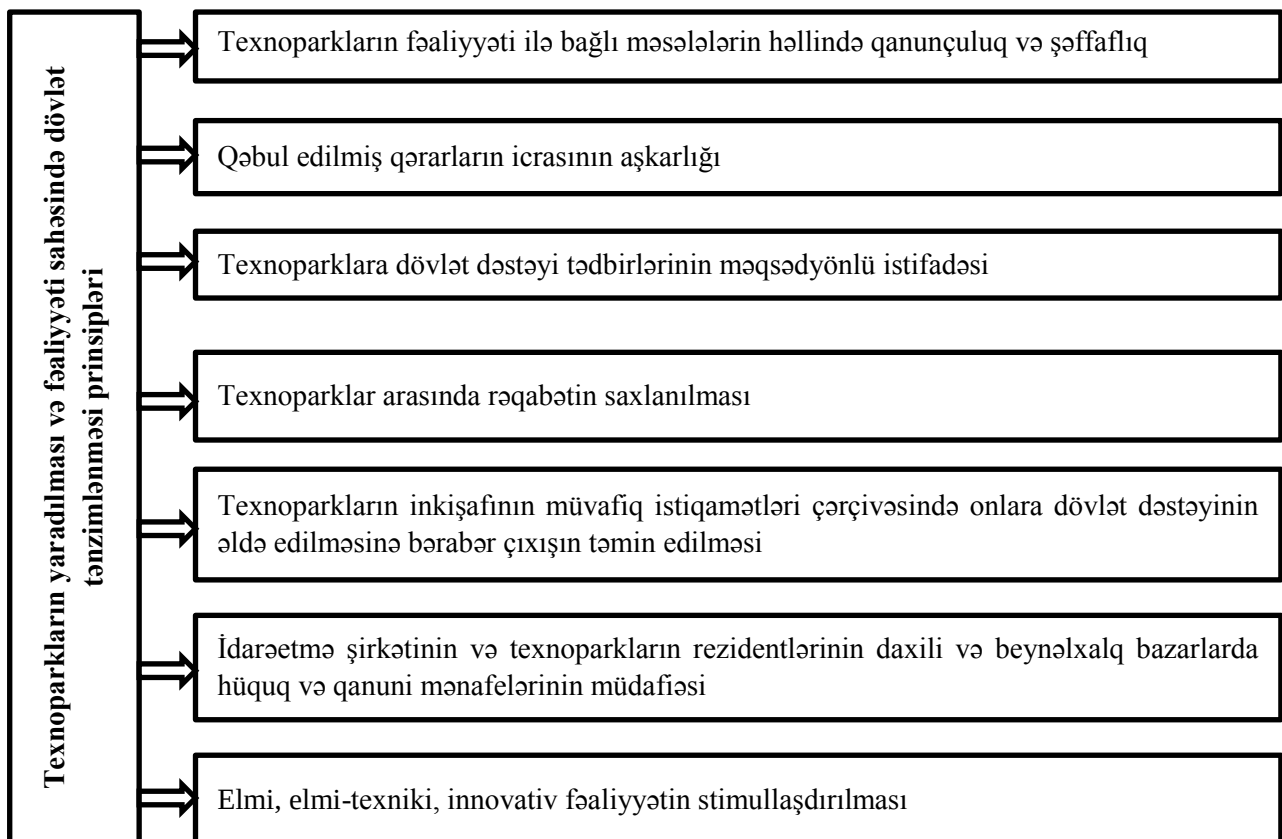
Texnoparklar sahibkarlığın inkişafını təmin edəcək iqtisadi mühitin yaradılmasına, habelə rəqabətqabiliyyətli və yüksək keyfiyyətli məhsulların istehsalı və müxtəlif səviyyəli bazarlara çıxarılması ilə məşğul olmağa kömək edir. Texnoparklar Azərbaycanın sənaye siyasətinin mühüm elementləridir. Texnoparklar təhsil müəssisələrində və regionda elm, təhsil və istehsalın integrasiyaedici rolunu oynaya, elmi-texniki və texnoloji işlərin yaradılmasını və reallaşdırılmasını, o cümlədən innovasiyaların kommersiyalaşdırılmasını sürətləndirə bilər. Texnoparkların bazasında kadrların hazırlanması və yenidən hazırlanması mərkəzləri

formalaşdırılır, innovativ texnologiyaların sürətlə tətbiqi üçün şərait yaradılır, sahibkarlıq fəaliyyəti üzrə mütəxəssislər hazırlanır.

Təşkilat formasından asılı olmayaraq, uğurla fəaliyyət göstərən texnoparklar regionların da iqtisadiyyatına mühüm töhfə verə bilər: regionun iqtisadi artımını stimullaşdırır, yerli iqtisadiyyatı şaxələndirir, onu daha dayanıqlı edir, uğurlu kiçik və orta biznesi inkişaf etdirir, yerli büdcələrin gəlirlərini artırır. Texnoparklar elmi, texnoloji və sənaye sahibkarlığının davamlı inkişafını təmin edən iqtisadi mühitin formalaşmasına, yeni kiçik və orta müəssisələrin yaradılmasına, daxili və xarici bazarlara rəqabətqabiliyyətli yüksək texnologiyalı məhsulların tədarükünə imkan verir [2, s.57].

Texnoparkda həyata keçirilə bilən xidmətlərin siyahısına adətən aşağıdakılar daxildir:

- istehsal və ofis sahələrinin güzəştli əsaslarla icarəsi;
- informasiya və nəşriyyat xidmətləri;
- biznes planların hazırlanmasında məsləhət xidmətləri;
- tədqiqatların və texnologiyaların hazırlanmasının reallaşdırılması;
- kiçik və orta biznes, habelə yüksək texnologiyalı sənayelər üçün mütəxəssislərin hazırlanmasının və onların yenidən hazırlanmasının təşkili və aparılması;
- seminarların, sərgilərin, konfransların və s. təşkili və keçirilməsi;
- innovativ işlənmələrin patent dəstəyi xidmətlərinin göstərilməsi;
- xarici iqtisadi kommersiya fəaliyyətində yardım;
- elmi və istehsalat avadanlıqlarının kollektiv istifadəsi mərkəzlərinin işinə köməklik;
- universitet tələbələri və aspirantları üçün iş yerlərinin yaradılması.

Mənbə: müəllif yanaşması

Şəkil. Texnoparkların yaradılması və fəaliyyəti sahəsində dövlət tənzimlənməsi prinsipləri

Texnoparklar ali təhsil müəssisəsində innovativ mühitin formalaşdırılması, müxtəlif fəaliyyət sahələrində qabaqcıl texnologiyaların inkişafı, elmi-texniki və istehsalat sahibkarlığının inkişafı üçün nəzərdə tutulub.

Texnoparklarda kiçik və orta müəssisələrin innovativ istehsal müəssisələri yaradılmalı, onların məhsulu yüksək texnologiyalı rəqabətə davamlı məhsullar olmalıdır. Eyni zamanda, texnoparkın yaradılmasına və inkişafına töhfə verən təhsil müəssisələri öz elmi-istehsalat bazasının inkişafını sürətləndirmək imkanı əldə edirlər. Universitet həmçinin iqtisadiyyatın sektorları üzrə yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanmasında son dərəcə zəruri olan yüksək texnologiyalar sahəsində təlim və praktiki bacarıqların aşılmasını təmin edə biləcək. Texnopark strukturlarının yaradılması ilə sənaye və təsərrüfat sahələrinin inkişafına dəstək vermək, yüksək ixtisaslı mütəxəssislər üçün əlavə iş yerləri yaratmaq imkanı əldə edilir. Texnoparkların işinin nəticələri onların yerləşdiyi ölkənin subyektinin maraqlarına uyğun olmalıdır.

Texnoparkların üstünlüklərini nəzərə alaraq onların fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi zəruridir. Texnoparkların yaradılması və fəaliyyəti sahəsində dövlət tənzimlənməsinin əsas prinsiplərinə daxildir.

Texnoparkların inkişafı üçün əsas vektorlardan biri onların fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsidir. Söhbət texnoparkların fəaliyyətində iştirak edən tərəflərin statusunun dəqiqləşdirilməsindən və innovativ biznesin stimullaşdırılması üçün hüquqi baxımdan şəffaf sistemin qurulmasından gedir [3, s.37]. Texnoparkda dövlət dəstəyi vasitələri (kollektiv istifadə məqsədilə avadanlığın alınması üçün kompensasiya) mövcuddur ki, bu da xərcləri azaldır və müasir avadanlıqlara çıxışın təmin edilməsi üçün qiyməti kifayət qədər məqbul edir.

Azərbaycan Respublikasında texnoparkların fəaliyyəti üzrə reallaşdırılan dövlət siyasəti onların inkişafına, əhəlinin sosial-iqtisadi səviyyəsinin yüksəldilməsinə, yoxsulluğun azaldılmasına, istehsalda sənaye sahələrinin artırılmasına, yeni istehsal sahələrinin yaradılmasına, əsas ərzaq məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəlmişdir.

Texnoparkların fəaliyyətinin dinamik inkişafına aşağıdakılar kömək edə bilər:

- istehsal və innovasiya infrastrukturunun ölkə və onun regionları üzrə geniş yayılması;
- vençur kapitalı bazarının inkişaf etdirilməsi və bu sahədə dövlət dəstəyinin göstərilməsi ilə texnoparkların kifayət qədər maliyyələşdirilməsi;
- elm tutumlu istehsalatlarda ixtisaslı kadrların olması;
- texnoparkların rezidentləri arasında sıx sənaye əməkdaşlığının və konstruktiv texnoloji əməkdaşlığın olması;
- idarəetmə şirkətlərinin səmərəli marketinq siyasəti, texnoparkların yaradılması zamanı planlaşdırmanın keyfiyyətinin yüksək olması, maddi resursların, planlaşdırılan obyektlərin investisiya potensialının düzgün qiymətləndirilməsi və s.

Texnoparkların inkişafının yeni iş yerlərinin yaradılmasına və innovativ texnologiyaların tətbiqinə töhfə verdiyinə əsaslanaraq, onların uğurlu fəaliyyətinin təşkili zəruridir ki, bunun üçün aşağıdakılar lazımdır:

- 1) aydın məqsədləri müəyyənləşdirmək üçün strategiya və taktika hazırlamaq, onlara nail olmaq;
- 2) iştirakçıların işləməsi və əməkdaşlığı üçün texnoloji reqlamentləri tərtib etmək;
- 3) çoxlu sayda sakinləri cəlb etmək;
- 4) innovativ layihələrin ciddi seçimini həyata keçirmək;
- 5) tədqiqat təşkilatları ilə əməkdaşlıq əlaqələrini inkişaf etdirmək.

Bütün bunlar birlikdə bilik tutumlu texnologiyaların formalaşmasına və yüksək texnologiyalı şirkətlərin sayının artmasına, tədqiqat nəticələrinin səmərəli kommersiyalaşdırılmasına və rəqabətqabiliyyətli sahibkarlığın formalaşmasına kömək edir. Təhlillərə əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, ölkəmizdə texnoparkların inkişafı sabit makroiqtisadi

vəziyyətin formalaşması üçün zəruri şərtidir. Belə strukturlar ölkə iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətli potensialının formalaşmasının aparıcı qüvvəsinə çevrilməli, innovasiyaları əhalinin, iqtisadiyyatın real və xidmət sektorlarının tələbatına uyğunlaşdırmalıdır.

Ədəbiyyat

- [1]. Məmmədova, S.R. Azərbaycanın innovativ inkişaf strategiyasının reallaşdırılmasında xarici iqtisadi əlaqələrin rolu // Azərbaycan və Türkiyənin iqtisadi əməkdaşlığının strateji istiqamətləri. Beynəlxalq elmi konfrans. Sumqayıt Dövlət Universiteti, –Sumqayıt, –26–27 may, –2022, –s.176-181
- [2]. Белова, В.В. Технопарк как элемент инновационной инфраструктуры / В.В. Белова, В.Д.Четин, Г.И. Латышенко // Тенденции развития науки и образования. – 2020. – № 62-10. – с. 54-57
- [3]. Воронов, Н.Д. Технопарки как центры инновационного развития региональной экономики / Научный ежегодник Центра анализа и прогнозирования. – 2020. – № 1(4). – С. 33-38
- [4]. Гарипова, А. Р. Технопарк как объект развития инновационной инфраструктуры / Экономика и бизнес: теория и практика. – 2022. – № 10-1(92). – С. 77-81
- [5]. Тюрина, В.Ю. Технопарк – важный элемент инфраструктуры национальной инновационной системы / В. Ю. Тюрина, А. А. Ипполитова // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: Экономика. Управление. Право. – 2014. – Т. 14, № 4. – С. 615-620

Summary

Assessment of the Role of Technology Parks in the Socio-Economic Development of the Country

Mirzabekov A.A.

Key words: *technology park, enterprise, innovation, technology, production, economics, knowledge*

The article reveals the nature of technology parks as one of the constituent elements of innovation infrastructure and studies their advantages. The goals and objectives of creating technology parks were announced. Information is provided on various services that can be implemented in the technology park. Taking into account the advantages of technology parks, the need to regulate their activities by the state is justified and the basic principles are considered. At the end of the article, recommendations were given for the development of technology parks.

Резюме

Оценка роли технопарков в социально-экономическом развитии страны

Мирзабеков А.А.

Ключевые слова: *технопарк, предприятие, инновация, технология, производство, экономика, знания*

В статье раскрыта природа технопарков как одного из составляющих элементов инновационной инфраструктуры и изучены их преимущества. Озвучены цели и задачи создания технопарков. Предоставлена информация о различных услугах, которые могут быть реализованы в технопарке. Учитывая преимущества технопарков, обоснована необходимость регулирования их деятельности со стороны государства и рассмотрены основные принципы. В конце статьи были даны рекомендации по развитию технопарков.

Beynəlxalq maliyyə münasibətlərinin formalaşmasının əhəmiyyəti

Nəcəfova Çiçək Məhəmməd qızı [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, baş müəllim
chichak.nəcəfova@sdu.edu.az

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: 20.03.2025 Düzəliş tarixi: 30.04.2025 Qəbul olunma tarixi: 15.07.2025	<i>Müasir dünya iqtisadiyyatında qloballaşma prosesi gücləndikcə iqtisadi həyatda baş verən qarşılıqlı təsirlər də güclənir. Bütün dünya ölkələri bir-biri ilə sıx xarici iqtisadi əlaqələr qurur və bununla da iqtisadiyyatlarını inkişaf etdirirlər. Belə şəraitdə bir sıra dövlətlər öz maraqlarını ilk növbədə dünya bazarı vasitəsilə həyata keçirməyə üstünlük verirlər. Beləliklə, dünya ölkələri arasında inkişaf edən beynəlxalq iqtisadi münasibətlər və bunun nəticəsində yaranan maliyyə münasibətləri dünya bazarında öz təzahürünü tapır. Məqalədə beynəlxalq münasibətlər və onların funksiyaları hərtərəfli müzakirə olunur.</i>
Açar sözlər maliyyə, beynəlxalq maliyyə münasibətləri, valyuta münasibətləri, investisiya	

Beynəlxalq maliyyə münasibətləri – beynəlxalq fondların formalaşması və istifadəsi üzrə dünya maliyyə axınlarının beynəlxalq maliyyə əməliyyatları vasitəsilə hərəkəti nəticəsində həyata keçirilən valyuta və kredit münasibətlərinin məcmusudur. Beynəlxalq maliyyə münasibətlərinin obyektləri aşağıdakılardır:

- Beynəlxalq instisusional təşkilatların fondları;
- Beynəlxalq borc kapitalı fondları;
- Beynəlxalq investisiyalar;
- Beynəlxalq maliyyə münasibətlərində iştirak edən pul alətləri.

Beynəlxalq maliyyə axınları ayrı-ayrı ölkələrdə təkrar istehsal prosesində formalaşan pul kapitalının daimi hərəkəti ilə xarakterizə olunur. Bu axınlar vahid forma (adətən pul formasında və ya maliyyə-kredit alətləri formasında) və məkan (bazar) ilə fərqlənilir. Maliyyə münasibətlərinin növündən asılı olaraq, dünya valyuta və kredit bazarı, eləcə də, qiymətli kağızlar və qızıl bazarları fərqləndirilir.

Beynəlxalq maliyyə münasibətlərinin başlıca funksiyası – təkrar istehsalın səmərəliliyi və fasiləsizliyi məqsədilə dünya maliyyə axınlarının toplanmasının və yenidən bölüşdürülməsinin təmin edilməsidir. Dünya maliyyə axınlarının hərəkəti banklar, ixtisaslaşmış maliyyə-kredit institutları, fond birjalrı tərəfindən həyata keçirilir.

Beynəlxalq maliyyənin fəaliyyət göstərməsi maliyyə əməliyyatlarının vasitəsilə baş verir. Maliyyə əməliyyatları pul münasibətlərinin təşkil edilməsi və idarə edilməsi üzrə müəyyən məsələlərin həllinə yönəlmiş hərəkətləri özündə birləşdirir. Beynəlxalq maliyyə əməliyyatlarında iki tərəf iştirak edir: rezident və qeyri-rezident. Maliyyə əməliyyatları həm pul ödənişləri ilə (hesablaşmalar, pul köçürmələri və s.), həm də kapitalın hərəkəti ilə (lizinq, trast, kredit, franşayzing və s.) əlaqədar ola bilər. Maliyyə əməliyyatlarının əlaməti onların fəaliyyətinin məqsədyönlü istiqamətləndirilməsidir. Bu əlamətlərə görə maliyyə əməliyyatları bölünür:

1. Pul köçürmələri üzrə əməliyyatlar;
2. İnvestisiya əməliyyatları;

3. Alqı-satqı əməliyyatları;

4. Kapitalın yüksək gəlir gətirmək qabiliyyətini qoruyub saxlayan əməliyyatlar.

Pul köçürmələri əməliyyatları özündə bütün növ hesablaşmaların növlərini və formalarını birləşdirir ("pul-mal" mübadiləsi əməliyyatları) və transfert (pulun bir istiqamətə hərəkəti).

İnvestisiya maliyyə əməliyyatları kapitalın artım məqsədilə yerdəyişməsinə nəzərdə tutur. İnvestisiya maliyyə əməliyyatları orta və uzunmüddətli kapital qoyuluşu ilə əlaqəlidir. Onlara lizinq, trast, icarə, fransayzinq, renta və başqa 180 gündən artıq müddəti olan əməliyyatlar daxildir.

Alqı-satqı əməliyyatları – qiymət (məzənnə) fərqi şəklində alış və satışdan mənfəət əldə etmək üçün qısamüddətli əməliyyatları, kredit və borc verilməsində faiz fərqi ilə qazanc əldə etmək əməliyyatlarıdır. Onlara valyuta və faiz arbitrajı, svop əməliyyatları, valyuta alveri və s. aiddir.

Kapitalın yüksək gəlir gətirmək qabiliyyətinin qorunub saxlanması əməliyyatları risk və qeyri-müəyyən təsərrüfat situasiyasında kapitalın idarəedilməsinə yönəlmiş hərəkətləri əhatə edir. Bura hər şeydən əvvəl, sığorta əməliyyatları, o cümlədən, hecləşdirmə, girov əməliyyatları, ipoteka (daşınmaz əmlakın girov qoyulması), diversifikasiya və s. daxildir. Digər funksional təyinatına görə, beynəlxalq maliyyə əməliyyatlarını müvafiq bazarda həyata keçirilən valyuta və kreditə bölünür.

Beynəlxalq valyuta mümasibətlərinin yaranması xarici-iqtisadi münasibətlərin gedişində hesablaşma əməliyyatlarının həyata keçirilməsinin zəruriliyi ilə şərtlənir ki, bu da milli iqtisadiyyatın dünyaya inteqrasiyası ilə əlaqəlidir. Beynəlxalq valyuta münasibətləri – dünya təsərrüfatında valyutanın funksionallığı ilə yaranan ictimai münasibətlərin məcmusudur. Dünya təsərrüfat əlaqələrinin inkişafı ilə, dünya ictimaiyyətinin qlobal məqsədinə və iştirakçı ölkələrin mənafeyinə xidmət edən, xüsusi tənzimləmə və fəaliyyət mexanizminə malik olan dünya valyuta sistemi yaradıldı. Öz inkişaf dövründə Dünya valyuta sistemi bu və ya digər standartın hökm sürdüyü bir neçə mərhələdən keçmişdir:

1. Qızıl pul standartı (Paris konfransı, 1867-ci il);

2. Qızıl standartı (Genuya beynəlxalq iqtisadi konfransı, 1922-ci il);

3. Qızıl dollar standartı (Bretton-Vud müqaviləsi, ABŞ, 1944-cü il);

4. SDR (Special Drawing Right) standartı (Yamayka müqaviləsi, Kinqston, 1976-cı il).

Müasir dövrdə fəaliyyət göstərən Yamayka Beynəlxalq Valyuta Sisteminin struktur prinsipləri Beynəlxalq Valyuta Fondunun nizamnaməsində təsbit edilmişdir. Mövcud beynəlxalq valyuta sistemi çərçivəsində valyuta prioritetlərinin və valyuta məzənnələrinin əsası formal olaraq SDR elan olunmuşdur, lakin faktiki olaraq o, əsas beynəlxalq ödəniş və ehtiyat vəsaitləri olmadı, onun istifadəsi yalnız beynəlxalq valyuta fondu əməliyyatları ilə məhdudlaşır.

Yamayka SDR-i ilə yanaşı bir neçə beynəlxalq regional valyuta sistemi də fəaliyyət göstərir ki, bunların arasında Avropa Valyuta Sistemi ən əhəmiyyətli sayılır. Onun formalaşma səbəbi 1957-ci ildə (Roma müqaviləsi) "Ümumi bazar"ın təşkili ilə başlayan Qərbi Avropa iqtisadi və valyuta inteqrasiyasının inkişafı oldu. Avropa Valyuta Sisteminin məqsədi – inteqrasiya proseslərinin stimullaşdırılması, Avropa siyasi, iqtisadi cəhətdən valyuta ittifaqının – Avropa İttifaqının yaranması, Qərbi Avropanın mövqeyinin möhkəmləndirilməsi idi.

Valyuta münasibətlərinin başlıca funksiyası ölkənin ödəmə qabiliyyətində əks olunan beynəlxalq iqtisadi, siyasi və mədəni münasibətlərə xidmət etməkdir. Beynəlxalq maliyyə münasibətlərinin başqa bir növü beynəlxalq kredit – qaytarma, müddətlilik, təmin etmə və faiz ödəmə şərti ilə valyuta və mal ehtiyatlarının təqdim edilməsi ilə əlaqəli beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sferasında borc kapitalının hərəkətidir. Kreditorlar və borcalanlar qismində banklar, müəssisələr, beynəlxalq maliyyə institutları çıxış edir. Beynəlxalq maliyyə münasibətləri sferasında borc kapitalının hərəkətini beynəlxalq kreditin xüsusiyyətlərini ifadə edir:

- Geniş təkrar istehsalı təmin etmək üçün borc kapitalının ölkələr arasında bölüşdürülməsi. Bununla kredit milli gəlirin orta gəlirə, onun kütləsini artırmaqla, bərabərləşməsinə təsir edəcək;

- Kredit fondlarından istifadə etməklə (veksellər, trastlar, çeklər, pul köçürmələri və s.) beynəlxalq ödənişlər sahəsində dövrüyyə xərclərinə qənaət, nağdsız ödənişlərin inkişafı və sürətləndirilməsi.

- Xarici kreditlərdən istifadə etməklə kapitalın təmərküzləşməsinin və mərkəzləşdirilməsinin sürətləndirilməsi.

Kredit münasibətlərinin məcmusu dünya kredit bazarını yaradır. Dünya kredit bazarı – ölkələr arasında borc kapitalının beynəlxalq hərəkətinin spesifik sferasıdır ki, burada borc kapitalına tələb və təklif formalaşır.

Kredit münasibətlərinin məcmusunu dünya kredit bazarını təşkil edir. Dünya kredit bazarı – ölkələr arasında borc kapitalının qaytarma və faiz pəhmə şərtilə spesifik sferasıdır ki, burada borc kapitalına tələb və təklif formalaşır. Ənənəvi olaraq qısamüddətli kredit kapitalı bazarı (pul bazarı) ilə orta və uzunmüddətli kapital bazarı (kapital bazarı) o cümlədən maliyyə bazarları fərqləndirilirdi.

Dünya maliyyə bazarı – borc borc kapitalı bazarının bir hissəsidir, burada əsasən qiymətli kağızların emissiyası və alqı-satqısı baş verir.

Kriteriyalar	Kreditin növləri
Kredit müqaviləsinin subyektinə görə	Kreditörün növünə görə: bu borclar təqdim olunur: - Banklar, - Ticarət təşkilatları, - Lombardlar, - İcarə məntəqələri, - Kredit-istehlak birlikləri və s tərəfindən. Borcların növünə görə: bu borclar təqdim olunur: - əhalinin bütün təbəqələrinə, - müəyyən sosial qruplara, - müxtəlif yaş qruplarına, - kredit qabiliyyəti və ödəmə qabiliyyəti və gəlir səviyyəsinə görə fərqlənən bir qrup borclarlara, - VIP müştərilərə, tələbələrə, cənc ailələrə və s.
Borcların məqsədli yönəldilməsi	Ciddi məqsədli borclar: - Təhsilə, - Müalicəyə: - Tikintiyə, - Uzunmüddətli istifadə malları üçün İpoteka borcları və s. Məqsədi göstərilməyən borclar: - Təxirəsalınmaz ehtiyaclar üçün, - Overdraft şəklində
Kredit müddətinə görə	Borclar: - qısamüddətli (1 ilə qədər) - orta müddətli (1 ildən 5 ilə qədər) - uzunmüddətli (5 ildən çox)

Xarici iqtisadi əlaqələrin kredit xidmətlərinin spesifik formaları lizinq, faktoring və forfeyting əməliyyatlarıdır.

Lizinq – daşınan və daşınmaz əmlakın üç ildən on beş ilədək müddətə icarəsi haqqında müqavilədir. Ənənəvi icarədən fərqli olaraq, lizinq müqaviləsinin obyektini lizinq alan tərəfindən seçilir, lizinq verən isə avadanlığı öz hesabına alır. Lizinqin müddəti avadanlığın fiziki aşınma müddətindən qısadır. Lizinqin müddəti bitdiyində müştəri icarəni güzəştli şərtlərlə davam etdirə və

ya avadanlığın yerdə qalan qiymətinə ala bilər. Dünya təcrübəsində lizinq verənlər adətən kommersiya bankları deyil, lizinq şirkətləri olur.

Faktoring – ixtisaslaşdırılmış maliyyə şirkətləri tərəfindən ixracatçının xarici idxalçıdan müqavilə məbləğinin 70-90%-ə qədər olan bütün pul tələbnaməsinin ödənilmə vaxtına qədər satın alınmasıdır. Faktoring şirkəti ixracatçıya 120 gün müddətinə kredit verir. Faktoring xidmətləri sayəsində ixracatçı iflasla uğramış xarici idxalçılarla deyil, faktoring şirkətləri ilə ünsiyyətdə olur.

Forfeytinq – bank və forfetor tərəfindən əvvəlcədən razılaşdırılmış şərtlər əsasında veksellərin (tratt), eləcə də digər maliyyə sənədlərinin tam müddət üçün alınmasıdır. Bununla ixracatçı idxalçının ödəmə qabiliyyətsizliyi ilə əlaqəli kommersiya risklərini forfetora ötürür. Borc tələbləri portfelinin satılması nəticəsində ixracatçı firmanın balans strukturu sadələşdirilir, tələbnamələrin inkassasiya müddəti, mühasibat və inzibati xərclər ixtisara düşür. Beynəlxalq əməkdaşlıq ictimai həyatın hər bir sahəsini – iqtisadi, sosial, siyasi, mədəniyyət - əhatə edir. O, beynəlxalq əmək bölgüsünə, hər növ ehtiyatların dövlətlərin sərhədləri vasitəsilə yerdəyişməsinə əsaslanır.

Beynəlxalq maliyyə. Beynəlxalq münasibətlər qarşılıqlı mənafe əsasında formalaşaraq, beynəlxalq maliyyənin formalaşmasına gətirib çıxarır. Beynəlxalq maliyyə - nağd və nağdsız valyuta qiymətlilərinə, eləcə də, beynəlxalq əməliyyatlarda və hesablaşmalarda real pul dövriyyəsinə xidmət edən beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin məcmusudur. Beynəlxalq münasibətlərin iştirakçıları valyuta qiymətliləri ilə əməliyyatlar aparan və beynəlxalq maliyyə axınlarının idarə edilməsinə və əlaqələndirilməsi üzrə vacib məsələlərin həllində iştirak edən fiziki və hüquqi şəxslər, xarici ölkələrin hökumətləri, qeyri-formal birliklər (klublar) hesab olunur. Beynəlxalq maliyyə axınları beynəlxalq ticarət, dövlətlərin iqtisadi və maliyyə vəziyyəti, transmilli korporasiyaların yaradılması və fəaliyyət göstərməsi, inflyasiyanın sürətinin müxtəlifliyi, ayrı-ayrı ölkələrin ödəmə disbalansının artması, kapital ixracı və idxalı prosesləri kimi amillərin təsiri ilə formalaşır. Beynəlxalq maliyyə aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- beynəlxalq ticarətdə və mal, kapital və xidmət mübadiləsində vasitəçilik;
- milli iqtisadiyyatların vahid beynəlxalq sistemə iqtisadi integrasiyasını təmin etmək;
- milli iqtisadiyyatların beynəlxalq iqtisadi və maliyyə situasiyasına adaptasiyası;
- dövlətlərin milli maliyyə siyasətinin əlaqələndirilməsini təşkil etmək.

Beynəlxalq maliyyə axınlarının tənzimlənməsində aparıcı rol Beynəlxalq valyuta Fondu (BVF), Dünya Bankı (DB) kimi beynəlxalq maliyyə institutlarına məxsusdur.

Beynəlxalq valyuta əməliyyatları. Beynəlxalq maliyyə əməliyyatlarının bir növü də dünya valyuta bazarında həyata keçirilən valyuta əməliyyatlarıdır. Valyuta bazarı sözün geniş mənasında, tələb və təklif əsasında valyuta alqı-satqısı üzrə münasibətlərin məcmusu, sözün dar mənasında isə - depozit-kredit və konversiya əməliyyatlarının həyata keçirildiyi maliyyə bazarının seqmentidir. Valyuta əməliyyatlarının aparıldığı məkandan asılı olaraq, valyuta bazarı birja və birjadankənar (banklararası) kimi qruplaşdırılır.

Birjadankənar valyuta bazarı – fond birjasından kənarda valyuta alqı-satqısıdır. Birja valyuta bazarı – fond birjalarında valyuta alqı-satqısıdır. Valyuta bazarının əsas funksiyalarına aiddir:

- beynəlxalq hesablaşmaların və beynəlxalq mal, xidmət və kapital dövriyyəsinin həyata keçirilməsi;
- valyuta məzənnələrinin formalaşdırılması və tənzimlənməsi;
- valyuta risklərindən sığortalanma;
- mövcud bazarda əməliyyatlardan mənfəət əldə edilməsi;
- valyuta bazarı iştirakçıları və ticarət obyektləri haqqında informasiyaların aşkarlanması;
- dövlətin milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsinə və milli valyutanın möhkəmləndirilməsinə yönəldilmiş valyuta siyasətinin aparılması.

Ədəbiyyat

- [1]. Vəliyev, D. Beynəlxalq maliyyə. Dərslik / D.Vəliyev, M. Rəhimov –Bakı: Azərbaycan Un-ti, –2000. –328 s.
- [2]. Vəliyev, T.S., İqtisadi Nəzəriyyə. Dərslik / T.S.Vəliyev, Ə.P.Babayev, M.X.Meybullayev. –Bakı: Çarşıoğlu, –2001. –692s.
- [3]. Məmmədov, Z.S. Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrə / Z.S. Məmmədov, –Bakı: Kooperasiya, –2004. –201 s.
- [4]. “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu // 22 iyun 2022-ci ildə qəbul edilmişdir (26 dekabr 2-23-cü il tarixdə olan dəyişiklik və əlavələr) –Bakı: Qanun, – 2022, –5 s.
- [5]. www.economy.gov.az
- [6]. www.azstat.org

Summary

The importance of the formation of international financial relations

Nəcəfova Ç.M.

Key words: *finance, international financial relations, currency relations, investment*

As the globalization process intensifies in the modern world economy, the interactions occurring in economic life also intensify. Countries around the world establish close foreign economic ties with each other, thereby developing their economies. In such conditions, a number of states prefer to realize their interests primarily through the world market. Thus, developing international economic relations between countries of the world and the resulting financial relations find their manifestation in the world market. The article comprehensively examines international relations and their functions.

Резюме

Значение формирования международных финансовых отношений

Наджафова Ч.М.

Ключевые слова: *финансы, международные финансовые отношения, валютные отношения, инвестиции*

По мере усиления процесса глобализации в современной мировой экономике усиливаются и взаимодействия, происходящие в экономической жизни. Страны всего мира устанавливают тесные внешнеэкономические связи друг с другом, тем самым развивая свою экономику. В таких условиях ряд государств предпочитают реализовывать свои интересы прежде всего через мировой рынок. Таким образом, развивающиеся международные экономические отношения между странами мира и возникающие в результате этого финансовые отношения находят свое проявление на мировом рынке. В статье всесторонне рассматриваются международные отношения и их функции.

Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarının tətbiqi sahələri və tərtib olunma mexanizmi

Seyidova Səmirə Rasim qızı [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, müəllim
samira.seyidova@sdu.edu.az

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: 20.04.2025 Düzəliş tarixi: 30.05.2025 Qəbul olunma tarixi: 15.09.2025	<i>Məqalədə konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarının müasir iqtisadi şəraitdə əhəmiyyəti, onların tətbiq sahələri, hazırlanma mexanizmi və əsas formaları geniş şəkildə izah olunur. Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarının (BMHS) tələbləri əsasında konsolidasiyanın üstünlükləri və praktiki çətinlikləri təhlil edilir. Araşdırmalar göstərir ki, bu hesabatların hazırlanması qrup müəssisələrinin fəaliyyətinin şəffaflığını artırır, idarəetmənin səmərəliliyini yüksəldir və investorlar üçün etibarlı informasiya bazası yaradır..</i>
Açar sözlər: konsolidə edilmiş maliyyə hesabatları, BMHS, konsolidasiya mexanizmi, korporativ idarəetmə, şəffaflıq	

Giriş

Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatları müasir mühasibat uçotu və maliyyə idarəçiliyinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu hesabatlar bir neçə hüquqi şəxsdən ibarət olan qrupun fəaliyyətini vahid təsərrüfat subyekti kimi təqdim edir. Belə hesabatların tərtibi, qrup şirkətlərinin real maliyyə vəziyyətini və nəticələrini obyektiv şəkildə əks etdirməyə imkan verir. Müasir dövrdə iri holdinqlər və transmilli korporasiyalar bu mexanizmdən geniş istifadə edirlər. Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartları (BMHS) bu sahədə universal prinsiplər müəyyənləşdirib. Bu prinsiplər milli qanunvericiliklərə inteqrasiya edilməklə, hesabatların global müqayisə imkanlarını artırır. Konsolidasiya mexanizmi iqtisadi münasibətlərin şəffaflığını təmin edir. İnvestorlar, kreditorlar, dövlət qurumları və səhmdarlar üçün bu hesabatlar etibarlı informasiya mənbəyi rolunu oynayır [1, s.145].

Cədvəl 1.

Konsolidə edilmiş hesabatların istifadəçiləri

İstifadəçi qrupu	Məqsəd
İnvestorlar	Kapital qoyuluşu qərarları
Kreditorlar	Kredit riskinin qiymətləndirilməsi
Dövlət qurumları	Maliyyə sabitliyinə nəzarət
Menecerlər	İdarəetmə qərarlarının dəstəklənməsi
Auditorlar	Maliyyə hesabatlarının yoxlanması
İctimaiyyət	Şəffaflıq və etibarlılıq təminatı

Konsolidə edilmiş hesabatların aktuallığı global iqtisadi inteqrasiyanın sürətlənməsi ilə daha da artır. Şirkətlər yalnız milli çərçivədə deyil, həm də beynəlxalq bazarlarda rəqabət aparmalı

olurlar. Bu isə şəffaf və etibarlı maliyyə məlumatlarının təqdim olunmasını tələb edir. Konsolidasiya olunmuş hesabatların mövcudluğu şirkətlərin beynəlxalq investorlarla əməkdaşlığını asanlaşdırır. Azərbaycan iqtisadiyyatında da bu mexanizm getdikcə daha geniş tətbiq olunur. Dövlət şirkətləri və özəl holdinqlər şəffaflığı təmin etmək və kapital bazarlarına çıxışı genişləndirmək üçün konsolidə edilmiş hesabatlara üstünlük verirlər. Beləliklə, bu hesabatların hazırlanması həm milli iqtisadiyyatın dayanıqlılığına, həm də beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinə töhfə verir [2, s.48].

Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarının hazırlanması yalnız texniki prosedur deyil, həm də idarəetmə baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu hesabatlar vasitəsilə şirkət rəhbərləri daha düzgün qərarlar qəbul edə, riskləri dəqiq qiymətləndirə və resursların optimal bölgüsünü həyata keçirə bilirlər. Həmçinin konsolidasiya investorlar üçün risklərin azaldılmasına və kapitalın daha etibarlı istiqamətlərə yönəldilməsinə imkan yaradır. Qlobal iqtisadiyyatın mürəkkəbliyi nəzərə alınaraq, konsolidə edilmiş hesabatların aktuallığı gələcəkdə daha da artacaqdır.

Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarının tətbiqi sahələri

Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarının əsas tətbiq sahələrindən biri investorların qərar qəbul etməsidir. Investorlar ayrıca müəssisələrin deyil, bütöv qrupun maliyyə dayanıqlığını öyrənməkdə maraqlıdırlar. Bu hesabatlar vasitəsilə maliyyə resurslarının düzgün paylanması imkanları müəyyən olunur. Banklar və kreditorlar da qrupun ödəmə qabiliyyətini qiymətləndirərkən məhz konsolidə edilmiş hesabatlardan istifadə edirlər.

Korporativ idarəetmədə konsolidə edilmiş hesabatlar rəhbərlik üçün strateji qərarların əsasını təşkil edir. Müxtəlif törəmə müəssisələrin birləşdirilmiş nəticələri qrupun real iqtisadi gücünü əks etdirir. Bu hesabatlar daxili audit və risklərin idarə olunması mexanizmlərində də geniş tətbiq olunur. Dövlət səviyyəsində konsolidə edilmiş hesabatlar fiskal siyasətin qiymətləndirilməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır. Xüsusilə dövlətə məxsus holdinqlərin ümumi maliyyə vəziyyəti bu hesabatlar vasitəsilə müəyyən olunur [3, s.210].

Beynəlxalq kapital bazarlarına çıxış üçün də konsolidə edilmiş hesabatların hazırlanması zəruridir. Xarici investorlar yalnız şəffaf və beynəlxalq standartlara uyğun hesabatlara etimad göstərirlər. Bu səbəbdən konsolidasiya milli iqtisadiyyatın global sistemə inteqrasiyasında mühüm vasitəyə çevrilir. Konsolidə edilmiş hesabatlar həmçinin strateji tərəfdaşlıq və birləşmələr zamanı vacib rol oynayır. İki və ya daha çox şirkət birləşmək istədikdə, onların ümumi maliyyə potensialı bu hesabatlarla müəyyən edilir.

Bank sektoru konsolidə edilmiş hesabatların ən geniş tətbiq sahələrindən biridir. Çünki bank qrupları bir neçə törəmə və filialdan ibarət olur və bu strukturun şəffaf şəkildə idarə edilməsi məhz konsolidə edilmiş hesabatlarla mümkündür. Sığorta sektorunda isə bu hesabatlar risklərin düzgün bölüşdürülməsini izləməyə imkan verir. Enerji, telekommunikasiya və tikinti sektorları da konsolidasiya mexanizminin aktiv tətbiq olunduğu sahələrdəndir.

Konsolidə edilmiş hesabatların tərtib olunma mexanizmi

Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarının tərtib olunması qrup şirkətlərinin fəaliyyətini vahid təsərrüfat subyekti kimi əks etdirməyə yönəlmiş mürəkkəb metodoloji prosesdir. Bu proses beynəlxalq mühasibat standartlarına əsaslanır və ardıcıl mərhələlərlə həyata keçirilir. İlk növbədə qrupun strukturunun müəyyənləşdirilməsi tələb olunur. Ana şirkətin törəmə müəssisələr üzərində nəzarət səviyyəsi aydın şəkildə müəyyənləşdirilir. Burada nəzarət anlayışı səhmlərin faiz göstəricisindən əlavə, faktiki idarəetmə imkanlarını da nəzərə alır.

Sonrakı mərhələdə bütün törəmə müəssisələrin maliyyə hesabatları toplanır. Toplanmış hesabatların eyni hesabat tarixində və eyni uçot siyasəti əsasında hazırlanması vacibdir. Əgər uçot siyasətlərində fərq mövcuddursa, konsolidasiya üçün uyğunlaşdırma aparılır. Uyğunlaşdırma uçot prinsiplərinin vahid sistemə gətirilməsini nəzərdə tutur. Bu addım olmadan konsolidasiya obyektiv nəticə verə bilməz.

Növbəti mərhələ daxili əməliyyatların çıxılması ilə bağlıdır. Qrup daxilində baş verən mal və xidmət dövriyyəsi konsolidasiya hesabatından çıxarılır. Əks halda qrupun gəlirləri şişirdilmiş şəkildə görünə bilər. Daxili əməliyyatların silinməsi real maliyyə nəticələrinin üzə çıxarılmasına xidmət edir. Digər mühüm məsələ qeyri-nəzarət paylarının müəyyənləşdirilməsidir. Əgər törəmə müəssisənin müəyyən hissəsi başqa investorların nəzarətindədirsə, bu pay konsolidə edilmiş hesabatda ayrıca göstərilir[4, s.78].

Konsolidasiya fərqlərinin uçotu da mühüm mərhələlərdəndir. Ana şirkətin törəməyə yatırdığı investisiyalar törəmənin balans göstəriciləri ilə uzlaşdırılır. Əgər törəmənin alınması zamanı ödənilən məbləğ aktivlərin balans dəyərindən çoxdursa, goodwill formalaşır. Əks halda mənfi fərq qeydə alınır. Goodwill qeyri-maddi aktiv kimi uçota alınır və dəyərsizləşmə testindən keçirilir. Konsolidasiya prosesi nəticəsində balans, mənfəət və zərər hesabatı, pul vəsaitlərinin hərəkəti hesabatı və kapitalda dəyişikliklər hesabatı hazırlanır. Bu hesabatlar bütöv qrupun real maliyyə vəziyyətini obyektiv şəkildə əks etdirir və səhmdarlar, investorlar, kreditorlar, dövlət qurumları üçün etibarlı informasiya mənbəyi olur.

Cədvəl 2.

Konsolidasiya mərhələləri

Mərhələ	Məzmunu dair izah
1	Qrup strukturunun müəyyənləşdirilməsi
2	Törəmə müəssisələrin hesabatlarının toplanması
3	Uçot siyasətlərinin uyğunlaşdırılması
4	Daxili əməliyyatların çıxılması
5	Qeyri-nəzarət paylarının göstərilməsi
6	Konsolidasiya fərqlərinin uçotu
7	Yekun konsolidə edilmiş hesabatların hazırlanması

Konsolidə edilmiş hesabatların formaları

Konsolidə edilmiş hesabatların əsas formaları dörd istiqaməti əhatə edir. Bunlara balans, mənfəət və zərər hesabatı, pul vəsaitlərinin hərəkəti hesabatı və kapitalda dəyişikliklər hesabatı daxildir. Balansda qrupun aktiv və öhdəlikləri ümumiləşdirilmiş şəkildə təqdim olunur. Mənfəət və zərər hesabatı bütün törəmələrin gəlir və xərclərinin yekununu əks etdirir. Pul vəsaitlərinin hərəkəti hesabatı isə likvidlik vəziyyətini qiymətləndirmək üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Kapitalda dəyişikliklər hesabatı səhmdarların paylarının konsolidasiya nəticəsində necə dəyişdiyini göstərir.

Cədvəl 3.

Konsolidə edilmiş hesabatların formaları

Hesabat növü	Məzmunu
Balans	Aktivlər və öhdəliklər
Mənfəət və zərər	Gəlir və xərclər
Pul vəsaitlərinin hərəkəti	Nağd vəsait axını
Kapitalda dəyişikliklər	Səhmdar paylarının dəyişməsi

Bu formaların hər biri qrupun fəaliyyətinə müxtəlif bucaqlardan baxmağa imkan verir. Balans şirkətin maliyyə sabitliyini göstərir, mənfəət və zərər hesabatı isə rentabellik göstəricilərini üzə çıxarır. Pul vəsaitlərinin hərəkəti hesabatı qrupun nağd vəsaitlərinin vəziyyətini təhlil etməyə

imkan verir. Kapitalda dəyişikliklər hesabatı səhmdarların hüquqlarının necə dəyişdiyini əks etdirir. Bu səbəbdən konsolidə edilmiş hesabatların hər forması idarəetmə və analitik məqsədlər üçün əvəzsizdir[5].

Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarının hazırlanması müasir iqtisadi idarəetmənin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu hesabatlar ayrı-ayrı müəssisələrin deyil, bütöv bir qrupun fəaliyyətini obyektiv göstərir. Beləliklə, investorlar və analitiklər ümumi maliyyə vəziyyətini daha dolğun qiymətləndirə bilirlər. Konsolidasiya prosesi şəffaflığın təmin olunmasında mühüm vasitədir. Xüsusilə korporativ idarəetmənin gücləndirilməsində konsolidə edilmiş hesabatlar əvəzsiz rol oynayır.

Əldə edilən nəticələr göstərir ki, konsolidə edilmiş hesabatlar iqtisadi təhlükəsizliyin mühüm alətlərindən biridir. Qlobal iqtisadi integrasiyada bu hesabatların rolu daha da artır. Azərbaycan iqtisadiyyatında mövcud islahatlar bu sahədə yeni imkanlar yaradır. Nəticə etibarilə konsolidasiya mexanizmi həm milli, həm də beynəlxalq maliyyə mühitində etibarlılıq və şəffaflığın əsas təminatçılarından biri kimi çıxış edir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, A. (2020). Mühəsibat uçotu və maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması. Bakı: Elm və Təhsil. 312 s.
2. Məmmədov, Y. (2019). Konsolidə edilmiş hesabatların nəzəri və praktiki əsasları. Mühəsibat Uçotu Jurnalı, 15(2), 44–59.
3. Həsənov, R. (2018). Azərbaycan iqtisadiyyatında maliyyə hesabatlılığının təkmilləşdirilməsi problemləri. Bakı: Adiloğlu. 276 s.
4. Abbasov, T. (2021). Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartları və onların tətbiqi problemləri. Bakı: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı. 198 s.
5. Azərbaycan Maliyyə Nazirliyi. (2022). Mühəsibat uçotu haqqında metodik göstərişlər / Bakı: Rəsmi nəşr.

Summary

Application areas and preparation mechanism of consolidated financial statements

Seyidova S.R.

Keywords: consolidated financial statements, IFRS, consolidation mechanism, corporate governance, transparency.

The article widely explains the importance of consolidated financial statements in modern economic conditions, their application areas, preparation mechanism, and main forms. The advantages and practical challenges of consolidation based on the requirements of International Financial Reporting Standards (IFRS) are analyzed. Research shows that the preparation of these statements increases the transparency of group enterprises' activities, enhances the efficiency of management, and creates a reliable information base for investors.

Резюме

Области применения и механизм составления консолидированной финансовой отчетности

Сейдова С. Р.

Ключевые слова: консолидированная финансовая отчетность, МСФО, механизм консолидации, корпоративное управление, прозрачность.

В статье подробно объясняется значение консолидированной финансовой отчетности в современных экономических условиях, области её применения, механизм подготовки и основные формы. Анализируются преимущества и практические трудности консолидации на основе требований Международных стандартов финансовой отчетности (МСФО). Исследования показывают, что подготовка данной отчетности повышает прозрачность деятельности групп предприятий, увеличивает эффективность управления и формирует надежную информационную базу для инвесторов.

УДК 378.

DOI 10.54758/16801245_2025_21_3_86

Коммуникативная компетентность педагога¹Алиева Хиджран Гамлет гызы [ORCID](#)²Ализаде Рена Бахадур гызы*Сумгаитский государственный университет, Сумгаит, Азербайджан, 1-dosent, 2-doktorant*
hicran.aliyeva@sdu.edu.az ; rena.alizade@sdu.edu.az

ИНФОРМАЦИЯ О СТАТЬЕ	РЕЗЮМЕ
История статьи Получено: 15.05.2025 Исправлено: 03.07.02.2025 Принято: 17.09.2025	Статья посвящена необходимости развития коммуникативной компетентности преподавателя высших учебных заведений. Предмет анализа - совершенствование ценностных и поведенческих основ коммуникативной компетентности педагога. Цель данной статьи - раскрыть сущность коммуникативной компетентности педагога, ее структуру, условия формирования и значение в педагогической деятельности
Ключевые слова коммуникативная компетентность, образование, преподаватель вуза, развитие	

Введение

В условиях стремительного развития информационного общества и постоянных изменений в системе образования, роль педагога, как организатора образовательного процесса, возрастает. Современный учитель обязан не только владеть профессиональными навыками и методиками преподавания, но и быть высококомпетентным в области межличностного общения. Умение поддерживать эффективное взаимодействие с учащимися и коллегами стало важным показателем квалификации учителя [1]. От применения методов коммуникативной связи напрямую зависит успешность образовательной деятельности, психологический комфорт, мотивация к обучению. Без применения коммуникативных навыков невозможно достичь высоких результатов в обучении, воспитании и развитии личности студента.

Понятие коммуникативной компетентности педагога (ККП)

Коммуникативная компетентность педагога - это совокупность знаний, умений и навыков, которые позволяют эффективно взаимодействовать с учениками, их родителями и коллегами [2].

Тот факт, что коммуникативная компетентность педагога играет ключевую роль в его профессиональной деятельности и непосредственно влияет на её результат не требует доказательств.

Сам термин коммуникативной компетентность подразумевает способность устанавливать и поддерживать необходимые контакты с другими людьми.

Для педагога коммуникативная компетентность является базовой характеристикой его профессиональной деятельности. Развитие коммуникативной компетентности педагога совершенствует его взаимодействия со студентами и придаёт ей особый статус.

Коммуникативная компетентность педагога это способность эффективно взаимодействовать со всеми участниками образовательного процесса, с целью решения

широкого круга педагогических задач. Коммуникативная компетентность включает совокупность знаний, умений и навыков, обеспечивающих эффективное протекание коммуникативного процесса. Подобная компетентность предполагает умение изменять диапазон (расширять или сужать) круга общения и его глубину (способность общаться на разных уровнях доверительности), понимать собеседника, а также быть понятыми.

Коммуникативная компетентность это одна из особенностей социальных ролей выполняемых человеком. При этом внимание сосредотачивается не на всей совокупной культуре общества, а скорее на профессиональной субкультуре, которая будет полезной в повседневной работе.

Важнейшая сторона профессиональной деятельности педагогов высших учебных заведений заключается в работе с молодёжью. Тот факт, что студенты даже в рамках одной группы имеют разный уровень интеллекта, принадлежат к различным социальным слоям определяет специфику построения межличностных отношений между ними и педагогом. Поэтому необходимость совершенствования коммуникативной компетентности педагогов возрастает.

Коммуникативная компетентность педагога включает в себя несколько ключевых компонентов:

1. **Вербальная коммуникация** - Умение четко и доступно излагать материал, использовать разнообразные стили речи в зависимости от аудитории.

2. **Невербальная коммуникация** - Умение использовать мимику, жесты, интонацию для передачи информации и создания атмосферы доверия и взаимопонимания.

3. **Эмоциональный интеллект** - Способность понимать и учитывать эмоции учеников, что помогает создавать поддерживающую и комфортную образовательную среду.

4. **Активное слушание** - Умение внимательно слушать учеников, проявлять интерес к их мнению и переживаниям, что способствует более глубокой связи.

5. **Разрешение конфликтов** - Навыки управления и разрешения конфликтных ситуаций, которые могут возникать в аудитории или между студентами.

6. **Кросс-культурная компетентность** - Умение работать со студентами из разных культур и с различными образовательными потребностями.

Таким образом, коммуникативная компетентность педагога – это не только знание правил общения, но и практическое умение использовать их для достижения образовательных и воспитательных целей.

Структура коммуникативной компетентности педагога

Коммуникативная компетентность педагога представляет собой сложное многокомпонентное образование. Она включает в себя несколько дополнительных компонентов [3]:

1. Когнитивный компонент:

✓ Знание особенностей общения, возрастной психологии, культурных норм и правил поведения.

✓ Осознание целей и задач педагогического общения.

2. Операционный компонент:

✓ Умение планировать и реализовывать коммуникативное взаимодействие;

✓ Владение методами эффективного общения: активное слушание, обсуждение вопросов, обратная связь, рефлексия.

3. Мотивационная составляющая:

✓ Личностная заинтересованность в установлении контактов;

✓ Позитивная установка сотрудничества с учащимися.

4. Эмоционально-волевая составляющая:

- ✓ Эмоциональная устойчивость;
- ✓ Умение управлять своей уверенностью и учитывать эмоции других;
- ✓ Способность регулировать эмпатию.

5. Рефлексивный компонент:

- ✓ Осознание естественных коммуникативных сторон;
- ✓ Умение анализировать эффективность своего общения и вносить коррективы.

Функции коммуникативной компетентности педагога

ККП включает в себя ряд важных функций:

- ✓ **Информационная функция** - передача знаний;
- ✓ **Организационная функция** - создание условий для активной учебной деятельности;
- ✓ **Мотивационная функция** - стимулирование познавательной активности;
- ✓ **Социализирующая функция** - навыки у обучающихся навыков общения и поведения в обществе;
- ✓ **Коррекционная функция** - своевременная поддержка поддержания процесса их личностного развития.

Кроме того, эффективная коммуникация обеспечивает предупреждение и разрешение конфликтных ситуаций, а также создание благоприятного климата в коллективе.

Каждый из этих компонентов в равной степени важен для выполнения педагогической деятельности.

Значение коммуникативной компетентности в деятельности педагога

Коммуникативная компетентность определяет качество педагогической деятельности:

- ✓ **Учебный процесс:** Педагог, обладающий хорошими коммуникативными навыками, доносит информацию в более доступной форме.
- ✓ **Воспитательная работа:** Поддержание норм поведения и личностных качеств.
- ✓ **Профессиональные отношения:** В коллективе педагогов коммуникативная компетентность способствуют созданию атмосферы взаимопомощи, сотрудничества, обмена опытом.

От уровня ККП во многом зависит эмоциональный климат в аудитории.

Пути формирования коммуникативной компетентности педагога

Формирование коммуникативной компетентности педагога должно быть осознанным и системным процессом, включающим несколько аспектов:

1. Профессиональное образование

В рамках подготовки в педагогических вузах необходим акцент на развитии следующих аспектов:

- ✓ Теоретические курсы по речи, психологии общения, культурологии;
- ✓ Практические занятия по тренингу коммуникативных навыков;
- ✓ Моделирование педагогических ситуаций и их анализ.

2. Саморазвитие

Педагогу важно постоянно работать над собой:

- ✓ Осваивать новые методы общения;
- ✓ Участвовать в тренингах, семинарах, вебинарах;
- ✓ Чтение специальной литературы.

3. Практическая деятельность и обмен опытом.

Непрерывное участие в образовательном процессе позволяет накапливать опыт общения.

4. Использование современных технологий

Интерактивные формы работы, цифровая образовательная среда расширяют возможности общения со студентами. Владение подобными инструментами становится частью коммуникативной компетентности современного человека.

5. Рефлексия и коррекция общения:

- ✓ Анализ неудачных примеров педагогического общения;
- ✓ Постановка целей по совершенствованию отдельных навыков (например, активное слушание, регулирование вопросов).

6. Обратная связь:

- ✓ Оценка эффективности общения с помощью отзывов (студентов и коллег);
- ✓ Открытость к критике и готовность к созданию собственного стиля общения.

Формирование коммуникативной компетентности педагогики должно быть непрерывным процессом на протяжении всей профессиональной деятельности.

Проблемы развития коммуникативной компетентности

Несмотря на ее важность, на практике часто наблюдаются трудности:

- ✓ Недостаточное внимание в системе подготовки педагогов;
- ✓ Формальный подход к обучению коммуникации;
- ✓ Индивидуальные особенности личности (замкнутость, неуверенность в себе);
- ✓ Низкий уровень общей культуры общения в обществе.

Преодоление этих проблем требует комплексного подхода: с обеспечением образовательных программ, психологической поддержки педагогов, развития корпоративной культуры в образовательных организациях.

Заключение

Педагог, обладающий развитой коммуникативной компетентностью, умеет эффективно взаимодействовать с различными субъектами образовательного процесса, обеспечивая формирование позитивной атмосферы в коллективе и оказывая положительное влияние на личностное развитие обучающихся.

Таким образом, коммуникативная компетентность является важной частью профессиональной культуры педагога и важнейшим условием его успешной деятельности в условиях современного общества.

Формирование коммуникативной компетентности требует от педагога системной работы над собой, профессионального роста и постоянного саморазвития. В современных реалиях коммуникативная компетентность становится важной частью профессиональной культуры педагога и важным условием успешной образовательной деятельности.

Отказ от старых стереотипов восприятия, мышления, а также методов общения и взаимодействия со студентами - это главный шаг в формировании коммуникативной компетентности преподавателя вуза. Развитие коммуникативной компетентности педагога является важным аспектом его профессиональной подготовки и влияет на качество образовательного процесса. А как следствие, повышение уровня коммуникативной компетентности педагога, помогает раскрыть потенциал студентов.

Литература

- [1]. Емельянов, Ю.Н. Теория формирования и практика совершенствования коммуникативной компетентности / Ю.Н. Емельянов. –М.: Просвещение, –1995. –183 с.
- [2]. Бим-Бад, Б. М. Педагогический энциклопедический словарь / Б. М.Бим-Бад, –М.: Большая Российская энциклопедия, –2020. –478 с.
- [3]. Трофимова, Г.С. Педагогическая коммуникативная компетентность: теоретический и прикладной аспекты / Г.С.Трофимова, –Ижевск: УдГУ, –2012. –117 с.

Xülasə

Müəllimlərin kommunikativ səriştəsi

Əliyeva H.Q., Əlizadə R.B.

Açar sözlər: *kommunikativ səriştə, təhsil, universitet müəllimi, inkişaf.*

Məqalə ali təhsil müəssisələrinin müəllimlərinin kommunikativ səriştəsini inkişaf etdirmək ehtiyacına həsr edilmişdir. Təhlilin mövzusu müəllimin kommunikativ səriştəsinin dəyər və davranış əsaslarının təkmilləşdirilməsidir.

Bu məqalənin məqsədi müəllimin kommunikativ səriştəsinin mahiyyətini, onun strukturunu, formalaşma şərtlərini və pedaqoji fəaliyyətdə əhəmiyyətini açmaqdır.

Summary

Communicative competence of a teacher

Aliyeva H.G., Alizadeh R.B.

Key words: *communicative competence, education, university teacher, development.*

This article explores the essential need to enhance communicative competence among instructors in higher education. It focuses on strengthening the value-driven and behavioral aspects that form the foundation of effective teacher communication.

The objective of the study is to examine the nature of communicative competence in educators, analyze its structural components, identify the conditions necessary for its development, and highlight its importance within the context of teaching practice.

İngilis dilinin tədrisində autentik materialların əhəmiyyəti və effektiv tətbiqi: müasir yanaşmalar və praktik tövsiyələr

Babayeva Arzu Tahir qızı [ORCID](#)

Gəncə Dövlət Universiteti, Gəncə, Azərbaycan, p.f.d., baş müəllim
arzu.babayeva@gdu.edu.az

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: 04.02.2025 Düzəliş tarixi: 02.04.2025 Qəbul olunma tarixi: 28.06.2025	Məqalədə İngilis dili dərslərində orijinal materiallardan səmərəli istifadə araşdırılır. Məqalədə əvvəlcə təhsildə orijinal materialların faydaları müzakirə olunur, sonra ingilis dilinin tədrisində əhəmiyyəti vurğulanır. Bundan əlavə, məqalə orijinal materiallardan istifadə üçün təsirli üsulları və müəllimlərə və şagirdlərə necə fayda gətirdiyini təhlil edir. Nəticə, İngilis dili müəllimləri və tələbələri üçün orijinal materiallardan istifadə edərək tədris və öyrənmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün praktik tövsiyələrdir
Açar sözlər: autentik materiallar, ingilis dilinin tədrisi, müasir təlim texnologiyaları, təlim materialları	

Giriş

Müasir rəqəmsal dövrdə texnologiya təhsil sahəsi də daxil olmaqla, demək olar ki, bütün sahələrdə əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. İnternet və kompüterlərin təhsil sistemində inteqrasiyası ilə tədris və öyrənmə prosesi ingilis dili müəllimləri və tələbələri üçün daha səmərəli və əlçatan hala gəlmişdir. Müəllimlər internetdən tədris materiallarını əldə etmək, peşəkar inkişaflarını davam etdirmək, pedaqoji suallarını araşdırmaq, tələbələrə müxtəlif multimedia resursları təqdim etmək və tələbələrin akademik irəliləyişini izləmək üçün istifadə edirlər. Mobil cihazların və ya smartfonların geniş yayılması ilə tələbələrin öyrənmə üsullarında əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir, onlara həm sinif mühitində, həm də müstəqil şəkildə dil öyrənmə imkanı yaratmışdır.

Müasir tələbələr müxtəlif mənbələrdən istifadə edərək bilik əldə etmək imkanına malik olduqlarından, autentik materiallardan istifadə onların təhsil səviyyəsini yüksəltmək üçün effektiv bir vasitə kimi qiymətləndirilir. Peacock (1997) qeyd edir ki, "Autentik materiallar, hətta aşağı səviyyəli tələbələr üçün belə, süni materiallara nisbətən daha çox motivasiya yaradır". Briton (1991) isə vurğulayır ki, "Autentik materiallar dil sinfi ilə real dünya arasında əlaqə yaradaraq tələbələrin ehtiyaclarına daha yaxşı cavab verir". Pedaqoqlar bu materialları tələbələrin ümumi öyrənmə qabiliyyətlərini təkmilləşdirmək üçün əlavə resurs kimi tətbiq edə bilirlər. Autentik materiallar vasitəsilə müəllimlər tədris olunan mövzuları daha da möhkəmləndirə və tələbələrə əlavə tapşırıqlar təyin edə bilirlər. Bundan əlavə, bu materiallar tələbələrin ehtiyacları və maraqları nəzərə alınaraq seçildiyindən, onların dərslə olan marağını artırır. Nəticədə, tələbələr verilən tapşırıqlara daha həvəslə yanaşır və onları diqqətlə yerinə yetirməyə çalışırlar.

Autentik materiallar, dil öyrənmə və tədris prosesində istifadə olunan, real həyat kontekstində yaradılmış və dil öyrənənlər üçün xüsusi olaraq uyğunlaşdırılmamış resurslardır. Bu materialların əsas xüsusiyyəti, ana dili daşıyıcılarının ehtiyaclarına uyğun formalaşdırılması və təbii ünsiyyəti, kommunikasiyanı əks etdirməsidir.

Ədəbiyyatda autentik materiallar müxtəlif şəkildə təyin edilmişdir. Nunan (1989) autentik materialların dil öyrənənlər üçün deyil, əsasən real həyatda ana dili daşıyıcıları üçün yaradılmış hər hansı bir yazılı və ya şifahi resurs olduğunu qeyd edir. Mishan (2005) autentik materialları dilin real istifadəsini əks etdirən, modifikasiya edilməmiş və spesifik bir auditoriya üçün müəyyən məqsədlə hazırlanmış resurslar olduğunu, dil öyrənənlərə həqiqi dil təcrübəsi təqdim etdiyini vurğulayır. Gilmore (2007) autentikliyin əhəmiyyətini vurğulayaraq qeyd edir ki, "Autentik materialların tətbiqi, dil öyrənənlərə real həyat ssenarilərini simulyasiya etməklə onların kommunikativ səriştələrini inkişaf etdirmək üçün əvəzolunmaz bir vasitədir."

Omaggio Hadley (1993) və Rogers və Medley (1988) kimi nüfuzlu tədqiqatçıların araşdırmaları göstərir ki, dil öyrənmə prosesində autentik materialların istifadəsi həlledici rol oynayır. Bu alimlər vurğulayırlar ki, tələbələrin dildə funksional səriştə əldə etmələri və real şəraitdə effektiv ünsiyyət qura bilmələri üçün, təlim prosesində öyrənilən xarici dili ilə birbaşa təmas təmin edilməlidir. Bu yanaşma, dil öyrənənlərin təbii dil mühitinə daxil olmalarına və dilin autentik istifadəsini müşahidə etmələrinə imkan yaradır.

Bundan əlavə, tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, dil öyrənmə prosesi yalnız sinif mühiti ilə məhdudlaşmamalıdır. Öyrənənlərə sinif xaricində qarşılaşa biləcəkləri gündəlik vəziyyətlərdə dildən istifadə etməyi təcrübədən keçirmək imkanları verilməlidir. Bu cür təcrübələr, öyrənilən dilin real həyat kontekstində tətbiqini təmin edir və dil bacarıqlarının daha dərin və davamlı mənimsənilməsinə kömək edir.

Bu yanaşmanın əsas üstünlüyü ondadır ki, o, dil öyrənənləri təkcə qrammatik qaydaları və lüğət ehtiyatını mənimsəməyə deyil, həm də dilin sosial-mədəni aspektlərini, idiomatik ifadələrini və müxtəlif ünsiyyət kontekstlərində istifadəsini anlamağa təşviq edir. Nəticədə, bu, daha hərtərəfli və praktik dil bacarıqlarının inkişafına gətirib çıxarır, tələbələri real dünya ünsiyyətinə daha yaxşı hazırlayır. Bu materialların müxtəlifliyi tələbələrə real həyat kontekstində ingilis dilini öyrənmək imkanı verir və onların dil bacarıqlarını təkmilləşdirməyə kömək edir [1]. Autentik materiallar ingilis dili müəllimləri tərəfindən tələbələrin ehtiyac və maraqlarına uyğun olaraq seçildikdə, onlar tələbələri dil öyrənmə bacarıqlarına cəlb edir və onların bu bacarıqları auditoriya və auditoriyadan kənarda nümayiş etdirmələrinə imkan yaradır. İngilis dili dərslərində autentik materialların istifadəsinin bir neçə üstünlüyü vardır:

Tələbə Mərkəzli Yanaşma: Autentik materiallar tələbələrin spesifik ehtiyaclarına və maraqlarına uyğunlaşdırıla bilər, bu da öyrənmə prosesini daha fərdiləşdirilmiş və effektiv edir.

Real Dünya ilə Əlaqə: Bu materiallar tələbələri real həyat dil istifadəsi ilə tanış edir, beləliklə dil öyrənmə prosesi ilə gündəlik həyat arasında əlaqə yaradır.

Linqvistik Müxtəliflik: Autentik materiallar müxtəlif dil kontekstləri, üslublar və janrlar təqdim edir, bu da tələbələrin daha geniş linqvistik spektr ilə tanış olmasına imkan verir.

Motivasiyanın Artırılması: Real dünya materialları ilə işləmək tələbələrin motivasiyasını artırır və onları daha aktiv şəkildə öyrənməyə təşviq edir.

Koqnitiv Bacarıqların İnkişafı: Autentik materiallarla işləmək tələbələrin tənqidi düşünmə, təhlil və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Mədəni Məlumatlılıq: Bu materiallar tələbələrə hədəf dilin mədəniyyəti haqqında dəyərli məlumatlar təqdim edir, beləliklə onların mədəni kompetensiyasını artırır.

Müəllim üçün Resurs Müxtəlifliyi: Autentik materiallar müəllimlərə tədris prosesini zənginləşdirmək və müxtəlifləşdirmək üçün geniş imkanlar yaradır.

Tədqiqat

Dərs prosesində autentik materiallardan geniş istifadə edilməsinə şərait yaradan əsas amillərdən biri bu resursların həm iqtisadi cəhətdən səmərəli, həm də asanlıqla əldə edilə bilən olmasıdır. Bu materiallar, öz təbiətinə və istifadə məqsədlərinə görə müxtəlif kateqoriyalara bölünür. Hər bir kateqoriya, dil öyrənmə prosesində spesifik bacarıqların inkişafına töhfə verir və

tələbələri autentik dil mühitinə yaxınlaşdırır. Aşağıda materialların dərs prosesində səmərəli istifadə olunmasına dair təkliflər sıralanıb.

Birinci kateqoriyaya vizual materialları aiddir. Vizual materiallar, dil öyrənənlərin həm linqvistik, həm də vizual-məkan qavrayışını stimullaşdırır. Bu resurslar kontekstual işarələr təqdim edərək, dil və mədəniyyət elementlərinin mənimsənilməsini asanlaşdırır. Vizual materiallara reklam plakatları (brend məhsullarının təqdimatı), fotoqrafik təsvirlər (təbiət mənzərələri, şəhər görüntüləri), kartoqrafik materiallar (şəhər planları, turizm xəritələri), informasiya qrafikləri (statistik məlumatların vizual təqdimatı) və s. daxildir. Xarici dil müəllimləri ingilis dilinin tədrisində vizual materiallarla bağlı aşağıdakı praktiki tapşırıqların tətbiq edə bilirlər. Müəllim reklam plakatları ilə işin təşkilində tələbələrə müxtəlif brend reklamları göstərir və onlardan məhsulun təqdimatını etməyi xahiş edir. Bundan başqa qrup müzakirəsi təşkil edə və hər tələbənin reklamın effektivliyi haqqında öz fikrini bildirməyi istəyə bilər. Fotoqrafik təsvirlərlə bağlı işi isə müxtəlif üsullarla təşkil edə bilər. Belə ki, müəllim təbiət mənzərələri və şəhər görüntülərindən istifadə edərək tələbələrin təsviri nitq bacarıqlarını inkişaf etdirə bilər. Eyni zamanda tələbələrin şəkillər əsasında kiçik hekayələr qurmağını və təqdim etməyi tələb edə bilər. İngilis dili tədrisində pedaqoqlar autentik materiallar kimi şəhər planları və turizm xəritələrindən istifadə edərək tələbələrin kommunikativ bacarıqlarını inkişaf etdirə bilirlər. Bu prosesdə tələbələr cütlüklər şəklində işləyərək bir-birinə istiqamət vermə dialoqunu formalaşdırır və müxtəlif naviqasiya tapşırıqlarını yerinə yetirirlər. İnformasiya qrafikləri ilə işin təşkilində isə müəllim statistik məlumatların təhlilini və təqdimatını hazırlamağı, eyni zamanda qrafiklərdəki məlumatlar əsasında yazı tapşırıqlarının yazılması kimi praktik tapşırıqları həyata keçirə bilər.

Digər autentik kateqoriyaya audio-vizual materialları göstərmək olar. Bu materiallar eyni zamanda auditor və vizual qavrayışı aktivləşdirərək, dil öyrənənlərə hərtərəfli dil təcrübəsi təqdim edir. Bu resurslar təbii nitq nümunələri, intonasiya modelləri və qeyri-verbal kommunikasiya elementlərini əhatə edir. Kinematoqrafik əsərlər (bədi və sənədli filmlər), televiziya proqramları (xəbər proqramları, tok-şoular), musiqi əsərləri (müxtəlif janrlarda mahnılar), podkastlar (tematik audio yazılar) audio-vizual materiallara misal göstərmək olar. Audio-vizual materialları dərslərdə aşağıdakı şəkildə tətbiq etmək olar. Müəllim film fraqmentlərindən istifadə edərək tələbələrdən səhnələrin təsvirini və verbal analiz etmələrini tələbələrdən istəyə bilər [3]. Bununla belə, seçilmiş səhnələr üzərində dialoqların təhlili və müzakirəsi apara bilər. Televiziya kontenti ilə bağlı işin təşkilində xəbər proqramlarından istifadə edərək dinləmə və anlama tapşırıqları həyata keçirməsi məqsəduyğundur. Müəllim, həmçinin, tələbələrin maraqlarına uyğun tok-şoulardan götürülmüş müzakirələri təhlilini və bənzər mövzularda sinif debatlarını təşkil edə bilər. Audio-vizual materiallardan olan musiqi əsərlərinin dil dərslərində tətbiqi və onların faydası danılmazdır. Belə ki, müəllimlər mahnı mətnlərindən istifadə edərək lüğət və qrammatika tapşırıqlarını siniflərində tətbiq edə bilirlər. Mahnıların mədəni kontekstinin müzakirəsi və təhlili də həyata keçirilir. Mahnılarla yanaşı podkastlardan - tematik audio yazılardan istifadə edərək dinləmə tapşırıqları, eləcə də dinlənən mövzu ətrafında müzakirələr təşkil edə bilər. Bu materiallar dil öyrənənlərə təbii nitq nümunələri, intonasiya modelləri və qeyri-verbal kommunikasiya elementlərini mənimsəməyə kömək edir. [8]

Yazılı materiallar, dil öyrənənlərin leksik, qrammatik və kompozisiya bacarıqlarının inkişafına xidmət edir. Bu resurslar müxtəlif janr və üslublarda mətnləri əhatə edərək, həm formal, həm də qeyri-formal yazı təcrübəsi təklif edir. Mətbuat nəşrləri (dövri nəşrlər, analitik jurnallar və elektron media platformaları), marketinq materialları (reklam broşürləri, bukletlər), kataloqlar (məhsul və xidmət təqdimatları), ədəbi əsərlər (roman, hekayə və poeziya nümunələri) yazılı materiallara nümunələrdir.

Yazılı materialları dərslərdə aşağıdakı şəkildə tətbiq etmək olar. Mətbuat nəşrləri ilə işin təşkilində pedaqoqlar tələbələrə dövri nəşrlərdən- qəzet və jurnallardan seçilmiş məqalələr üzərində

oxu və analiz tapşırıqları verə bilər. Bununla yanaşı elektron media platformalarından -online xəbər mənbələrindən götürülmüş xəbərləri müzakirə etmək və tənqidi təhlil aparmaq kimi təlim fəaliyyətlərindən istifadə edə bilər. Marketing materialları ilə iş tələblərin maraq və tələbatına uyğun şəkildə təşkil olunduqda dil tədrisində autentik materiallar kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu resurslar real dünya ilə əlaqəni təmin edərək, tələbələrə həqiqi dil istifadəsini təcrübədən keçirmək imkanı yaradır. Onların autentikliyi, tələbələrin motivasiyasını artırır və dil öyrənmə prosesini daha məqsədyönlü edir.[4]

Autentik material olaraq, bu vasitələr tələbələrə gündəlik həyatda qarşılaşa biləcəkləri dil nümunələrini təqdim edir. Müxtəlif sahələrdən - muzeylər, banklar, səyahət agentlikləri və tibb müəssisələrindən toplanan broşürlər, tələbələrə real kontekstdə dil strukturlarını və lüğəti öyrənmək fərsəti verir. Bu, öyrənilən dilin praktik tətbiqini asanlaşdırır və tələbələri real ünsiyyət situasiyalarına hazırlayır.

Xüsusilə səyahət və tibbi broşürlər, autentik materiallar kimi böyük dəyər daşıyır. Səyahət broşürləri tələbələrə müxtəlif mədəniyyətlər və yerlər haqqında məlumat verməklə yanaşı, təsviri dil və inandırıcı yazı texnikalarını öyrənmək imkanı yaradır. Tibbi broşürlər isə, sadə dildə mürəkkəb məlumatları çatdırmaqla, həm dil öyrənmə, həm də sağ lamlıq məlumatlılığını artırır.

Bu autentik materialların əhəmiyyəti, onların tələbələrə təqdim etdiyi çoxşaxəli öyrənmə imkanlarında özünü göstərir. Onlar təkcə dil bacarıqlarını inkişaf etdirmir, eyni zamanda tələbələrin analitik düşüncə, mədəni anlayış və praktiki bilik səviyyələrini də yüksəldir. Beləliklə, broşürlər, bukletlər və vərəqələr, dil tədrisində əvəzolunmaz autentik resurslar kimi, tələbələri real dünya ilə əlaqələndirən və onları həyatın müxtəlif sahələrinə hazırlayan vasitələr rolunu oynayır.

Kataloqlarla işin təşkilində müəllimlər tələbələrə məhsul və xidmət təqdimatlarından istifadə edərək təsviri yazı bacarıqlarını inkişaf etdirəcək tapşırıqları, eləcə də kataloqlardakı məlumatlar əsasında müqayisəli təhlil tapşırıqları verə bilərlər.

Ədəbi əsərlərdən müəllimlər dərslərdə tələbələri dil öyrənmə prosesinə cəlb etmək üçün əlavə bir vasitə kimi istifadə edə bilərlər. Roman, hekayə və poeziya nümunələrindən istifadə edərək müzakirələr təşkil etmək, ədəbi əsərlərin təhlili və müzakirəsi əsasında yazı tapşırıqları vermək tələbələrin yaradıcı və tənqidi düşüncə qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə kömək edir□. Bu cür tapşırıqlar vasitəsilə tələbələr həm dil bacarıqlarını təkmilləşdirir, həm də ədəbi əsərlərin dərin təhlili və interpretasiyası üçün zəruri olan analitik düşüncə qabiliyyətlərini formalaşdırırlar.

Autentik materialların digər bir kateqoriyası isə interaktiv materiallardır. İnteraktiv materiallar, müasir texnologiyaların imkanlarından istifadə edərək, dil öyrənənlərə real vaxt rejimində qarşılıqlı əlaqə və təcrübə imkanı yaradır. Bu resurslar dil bacarıqlarının praktik tətbiqini stimullaşdırır [6]. Bu kateqoriyanın materiallarına nümunə olaraq təhsil platformalarını (dil öyrənmə veb-saytları və tətbiqləri), sosial media platformalarını (istifadəçi tərəfindən yaradılan məzmun), onlayn müzakirə forumlarını (tematik diskussiya məkanları) göstərmək olar. Müəllim Duolingo və ya Babbel kimi platformalarda həftəlik tapşırıqlardan, Quizlet vasitəsilə lüğət kartları yarada və dərslərdə istifadə edə bilər. YouTube videolarına şərhlər yazmaqla yanaşı, videolardakı mədəni elementləri təhlil etmək və müzakirə etmək, sosial media kontenti əsasında analitik yazı tapşırıqları hazırlamaq, virtual mühitdə dil praktikasını və müzakirələr təşkil etmək□ sosial media platformalarında autentik materialların tətbiqi üçün əlavə tapşırıqlardadır. Müzakirə forumlarına qoşulmaq bu baxımdan faydalıdır. Reddit-də müəyyən mövzu ətrafında diskussiyalara tələbələrin qoşulmasını, Lang-8 kimi dil mübadiləsi saytlarında yazı təcrübəsi təmin etmək tələbələrin dil bacarıqlarını və beynəlxalq ünsiyyət qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə kömək edəcək□. İnteraktiv oyunlar üzrə işi təşkil etmək üçün müəllimlər Kahoot vasitəsilə lüğət və qrammatika yarışmaları, eyni zamanda Minecraft Education Edition-da virtual sinif tapşırıqları həyata keçirə bilərlər.

Gündəlik həyat materialları kateqoriyası dil öyrənənləri real həyat situasiyalarında dil istifadəsinə hazırlayır. Bu resurslar praktiki dil bacarıqlarının inkişafına və mədəni

kompetensiyaların formalaşmasına kömək edir. Kulinariya (restoran menyuları), nəqliyyat biletləri (ictimai nəqliyyat və səyahət sənədləri), sosial kommunikasiya vasitələri (təbrik kartları), meteoroloji məlumatlar (hava proqnozları) gündəlik həyat materiallarına nümunə ola bilər. Bu materiallardan pedaqoji məqsədlə istifadə edərkən simulyasiya edilmiş restoran səhnələri və hava proqnozu əsasında nitq təmrinləri kimi praktiki tapşırıqlar həyata keçirilə bilər. Müasir texnologiyaların təsiri ilə hava proqnozları, xarici dil dərslərində qiymətli bir tədris resursu kimi önə çıxır. İngilis dili müəllimləri, dərs prosesini daha cəlbedici və effektiv etmək üçün bu autentik materiallardan yaradıcı şəkildə istifadə edə bilərlər. Xarici dil dərslərində tələbələrin marağını artırmaq məqsədilə, müəllimlər müxtəlif mənbələrdən əldə edilən hava proqnozlarından faydalana bilərlər.

İnternet, xüsusilə www.weather.com kimi saytlar, yerli və global hava məlumatlarına geniş çıxış imkanı təqdim edir. Bu resurslar təkcə hava proqnozları deyil, həm də təbii hadisələrin təhlilini təqdim etməklə, tələbələrə hərtərəfli öyrənmə imkanı yaradır. Weather.com saytının təqdim etdiyi qısa yazılar və mini-kliplər, tələbələrin dinləmə və oxu bacarıqlarını təkmilləşdirməyə kömək edir.

Müəllimlər hava proqnozlarından istifadə edərək müxtəlif təlim fəaliyyətləri həyata keçirə bilərlər. Məsələn, proqnozların dinlənilməsi və ya izlənilməsindən sonra əsas məlumatların ümumiləşdirilməsi, yeni lüğətin öyrənilməsi və ya qrup tapşırıqları vasitəsilə tələbələrin dil bacarıqları inkişaf etdirilə bilər. Həmçinin, tələbələrin özlərinin hava proqnozu təqdimatları hazırlamaları təşviq edilə bilər ki, bu da onların nitq və təqdimat bacarıqlarını gücləndirər.

Digər bir kateqoriya olan real obyektlər, dil öyrənmə prosesini multisensor təcrübəyə çevirir. Bu materiallar, toxunma, müşahidə və analiz vasitəsilə dil mənimsəmə prosesini daha əyani və interaktiv edir. Mobil cihazlar (smartfonlar və tətbiqlər), kommersiya nümunələri (məhsul etiketləri və qablaşdırmaları), maliyyə alətləri (pul vahidləri və ödəniş kartları) kimi real obyektlər vasitəsilə tələbələr praktiki dil istifadəsini təcrübədən keçirir və gündəlik həyatda qarşılaşacaqları situasiyalara hazırlanırlar. Bu obyektlərlə işləyərkən müəllimlər məhsul etiketlərinin lingvistik və vizual analizi, eləcə də mobil tətbiqlər vasitəsilə situativ dil praktikası kimi tapşırıqlardan istifadə edə bilərlər.

Nəticə

Bu məqalə ingilis dili tədrisində autentik materialların əhəmiyyətini və effektiv tətbiqini ətraflı şəkildə araşdırmışdır. İlk olaraq, təhsil sahəsində autentik materialların üstünlükləri təhlil edilmiş, daha sonra isə bu materialların ingilis dili dərslərindəki rolu vurğulanmışdır. Tədqiqatın əsas diqqət mərkəzində autentik materialların səmərəli istifadəsi, onların müəllimlər üçün pedaqoji dəyəri və tələbələrin dil mənimsəməsinə müsbət təsiri olmuşdur. Nəticə olaraq, ingilis dili müəllimləri və tələbələri üçün autentik materiallardan istifadə edərək tədris və öyrənmə prosesini təkmilləşdirməyə dair praktik tövsiyələr təqdim edilmişdir.

Autentik materiallar ingilis dili müəllimlərinə innovativ tədris strategiyaları tətbiq etmək və tələbələrə dili real kontekstdə öyrənmək imkanı yaradır. Bu resursların əlçatanlığı və iqtisadi səmərəliliyi onları gündəlik tədris praktikasının ayrılmaz hissəsinə çevirir. Müəllimlər autentik materiallardan istifadə edərək tələbələrin dil səriştəsini artırmalı və onların öyrənmə motivasiyasını gücləndirməlidirlər. Tədris prosesində mövcud materialların məqsədyönlü tətbiqi və interaktiv tapşırıqların təşkili tələbələrin fəal iştirakını təmin edir. Eyni zamanda, tələbələr də müəllimlərin təlimatlarına riayət etməli və əməkdaşlıq tələb edən fəaliyyətlərdə konstruktiv iştirak etməlidirlər.

Ədəbiyyat:

- [1]. Akbari, O., & Razavi, A. Using authentic materials in the foreign language classrooms: Teachers' perspectives in EFL classes. *International Journal of Research Studies in Education*, 5(2), –2016, –p.105-116.

- [2]. Alhamami, M. Integrating technology in EFL teaching and learning: A systematic review // International Journal of TESOL Studies, 2(2), –2020, –p.1-15
- [3]. Bahrani, T., & Sim, T. S. Audiovisual news, cartoons, and films as sources of authentic language input and language proficiency enhancement // Turkish Online Journal of Educational Technology, 11(4), –2012, –p.56-64
- [4]. Berardo, S. A. The use of authentic materials in the teaching of reading. The Reading Matrix, 6(2), –2006, –p.60-69
- [5]. Brinton, D. M. The use of media in language teaching. In M. Celce-Murcia (Ed.), Teaching English as a second or foreign language. –Boston: Heinle & Heinle. –1991, –pp. 454-472
- [6]. Erbaggio, P., Gopalakrishnan, S., Hobbs, S., & Liu, H. Enhancing student engagement through online authentic materials. IALLT Journal of Language Learning Technologies, 42(2), –2012. – p.27-51.
- [7]. Gilmore, A. Authentic materials and authenticity in foreign language learning // Language Teaching, 40(2), –2007, –p.97-118
- [8]. King, J. Using DVD feature films in the EFL classroom // Computer Assisted Language Learning, 15(5), –2002, –p.509-523
- [9]. Mishan, F. Designing authenticity into language learning materials // Intellect Books. –2005
- [10]. Nunan, D. Second Language Teaching & Learning. Heinle & Heinle Publishers. –1999
- [11]. Peacock, M. The effect of authentic materials on the motivation of EFL learners // ELT Journal, 51(2), –1997, –p.144-156
- [12]. Tomlinson, B. Materials development for language learning and teaching. Language Teaching, 45(2), –2012, –p.143-179

Summary

The importance and effective application of authentic materials in english language teaching: modern approaches and practical recommendations

Babayeva A. T.

Keywords: *authentic materials, English language teaching, modern learning technologies, learning materials*

This article explores the effective use of authentic materials in English language lessons. The article first discusses the advantages of authentic materials in education, then emphasizes their importance in English language teaching. Additionally, the article analyzes effective methods of using authentic materials and how they benefit teachers and students. Finally, practical recommendations are presented to English language teachers and students for improving teaching and learning skills using authentic materials.

Резюме

Важность и эффективное применение аутентичных материалов в преподавании английского языка: современные подходы и практические рекомендации

Бабаева А.Т

Ключевые слова: *аутентичные материалы, преподавание английского языка, современные технологии обучения, учебные материалы*

В статье исследуется эффективное использование аутентичных материалов на уроках английского языка. В статье сначала обсуждаются преимущества аутентичных материалов в образовании, а затем подчеркивается их важность в преподавании английского языка. Кроме того, в статье анализируются эффективные методы использования аутентичных материалов и то, как они приносят пользу учителям и ученикам. В заключение представлены практические рекомендации для учителей и учеников английского языка по улучшению навыков преподавания и обучения с использованием аутентичных материалов.

MÜNDƏRİCAT * СОДЕРЖАНИЕ * CONTENTS

Dilçilik

1. Yunusova Sh.A. Problems of foreign languages learning 4
2. Eminli B.İ. Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasında etnokulturoloji kodlar 8
3. Bünyatova A.B. Emotiv linqvoekologiyanın şəxsiyyətlərarası ünsiyyətə təsiri 13
4. Cəlilova T.M. İşgüzar kommunikasiya sahələri 18
5. Heydərova L.Ə. Azərbaycan frazeologiyasında “Şər” konseptinin ifadəsi 21

Ədəbiyyatşünaslıq

6. İsgəndərova N.V. Bəxtiyar Vahabzadənin “Gülüstan” poeması Edvard Səidin orientalizm nəzəriyyəsinin işığında 25
7. Cümənov D.A. Fəlsəfi-intellektual poeziyada adlar assosiasiyası (Rəsul Rza ədəbi məktəbi əsasında) 32
8. Zeynalı G.F. Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasında Azərbaycançılıq ideologiyası 37

Tarix

9. Səlimov Ş.D., Mirzəyeva K.K. Azərbaycanın region dövlətlərlə ikitərəfli münasibətləri 41
10. İsayev Ə.İ., Şamilova A.M. Azərbaycanda müstəqilliyin ilk illərində sosial – iqtisadi vəziyyət (1991-1993-cü illər) 46
11. Гасанова А.А. Международно-правовые нормы защиты морской среды 51
12. Əsədova A.V. Qaraçay türklərinin dastanlarla yaşayan tarixi 57
13. Gurbanova L.I. Middle class indicators and its place in a society 62

İqtisadiyyat

14. İsmayilova L.F. Azərbaycanda mikro, kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf dinamikası 66
15. Mirzəbəyov A.Ə. Texnoparkların ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında rolunun qiymətləndirilməsi 72
16. Nəcəfova Ç.M. Beynəlxalq maliyyə münasibətlərinin formalaşmasının əhəmiyyəti 77
17. Seyidova S.R. Konsolid edilmiş maliyyə hesabatlarının tətbiqi sahələri və tərtib olunma mexanizmi 82

Pedaqogika. Psixologiya. Metodika

18. Алиева Х.Г., Ализаде Р.Б. Коммуникативная компетентность педагога 86
19. Babayeva A.T. İngilis dilinin tədrisində autentik materialların əhəmiyyəti və effektiv tətbiqi: müasir yanaşmalar və praktik tövsiyələr 91

Təsisçi: Sumqayıt Dövlət Universiteti

“Elmi Xəbərlər” jurnalı Sosial və Humanitar elmlər bölməsi Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 19.07.2004-cü il tarixli 46-16-3547/17 sayılı əmrinə əsasən nəşr edilir.

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən qeydiyyatda alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Jurnal Rusiya Elmi İstinad İndeksində (REİİ) daxil edilmişdir (müqavilə № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

Məqalələrin tərtibatı qaydaları ilə jurnalın rəsmi saytında <https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az> tanış olmaq olar.

Учредитель: Сумгаитский государственный университет

Журнал «Научные Известия» Серия: Социальные и гуманитарные науки издается на основании приказа 46-16-3547/17 Министра Образования Азербайджанской Республики от 19.07.2004-го года.

Зарегистрирован Министерством Юстиции Азербайджанской Республики.

Включен в список научных изданий Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

Журнал включен в Российский Индекс Научного Цитирования (РИНЦ. Договор № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

С правилами оформления статей можно ознакомиться на официальном сайте журнала

<https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az>.

Founder: Sumgayit State University

The Journal of "Scientific News" Series for Social and Humanitarian Sciences is published due to the order № 46-16-3547/17 of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan from 19.07.2004.

It has been registered by the Minister of Justice of the Republic of Azerbaijan.

It has been included to the list of scientific publications of the Supreme Attestation Commission under President of the Republic of Azerbaijan.

The journal is included in the Russian Scientific Citation Index (RSCI. Contract № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

Please, see the website <https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az> in order to be familiar with the proper design of the articles.

© Sumqayıt Dövlət Universiteti, 2025

Məsul katib
Texniki redaktor

S.Şahverdiyeva
E.Həsəratova

Çapa imzalanmışdır: 29.09.2025-ci il
Mətbəə kağızı, kağızın formatı: 70*108 ¼
Yüksək çap üsulu. Həcmi: 23,18 ş.ç.v.
Sifariş 56. Tiraj 250 nüsxə.
Qiyməti müqavilə yolu ilə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi

Müxbir ünvan

Azərbaycan, 5008, Sumqayıt, 43-cü məhəllə
Tel: (0-12) 448-12-74
(0-18) 644-70-41

Web: https://sdu.edu.az/az/scientific_publications

E-mail: sevda.shaxverdiyeva@sdu.edu.az

